

ТУРҒАНБАЙ БЕГЖАНОВ

**ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ
ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫНЫҢ
МӘСЕЛЕЛЕРІНЕН**

**„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“ БАСПАСЫ
НӨКИС—1971**

4КК Бегжанов Т.
Б28 Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелерінен Нәкіс
„Қарақалпақстан“, 212 бет.

Филология илимлерінің кандидаты Турғанбай Бегжановтың бұл кітабы қарақалпақ тили диалектологиясына тийісли көлемлі мийнет болып, ол тийкарынан Мойнақ говоры лексикасын изертлеўге арналған. Автор бұл мийнетінде республикамыздың Мойнақ районының территориясында жасаўшы қарақалпақлардың сөйлеў тилиндеги говорлық өзгешеликлерди қарақалпақ әдебий тили менен хәм тюрк тиллес (тухымлас) басқа да халықлардың тиллери менен салыстырып изертлеўди мақсет еткен.

Мийнет қарақалпақ тил билими хәм диалектологиясы менен шуғылланыўшылар, жоқары оқыў орынларының студентлерине жәрдемши қурал ретинде, тюрколог тилши илимпазларға, улыўма алғанда тил билими менен қызығыўшыларға арналып отыр.

Индекс $\frac{7-1-3}{71 \text{ м}}$

Доцент Д. С. Насыровтың редакторлаўында.

АВТОРДАН

Жергиликли тил өзгешеликлерин изертлеу — тил билимнин ең аҳмийетли мәселелеринин бири. Жергиликли тил өзгешеликлерин үйрениу тилимиздин тарийхын, тарийхий грамматикасын дүзиу ушын ең тийкарғы дәреклерден (источниклерден) болып табылады.

Айта кететуғын бир нәрсе Мойнақ районының территориясы усы ўақытқа шекем (1960-жыл) диалектологиялық мақсетте (жергиликли тил өзгешеликлерин изертлеу) арнаўлы түрде изертленген емес.

Изертлеуге тийисли болған Мойнақ районы бойынша барлығы болып 132 информатор менен сөйлесилди, сонын ишинде 52 ҳаял, 80 еркек, қырық жасқа шекемгиси 37, қырық жастан асқаны 95. Әлбетте булардың барлығы қарақалпақ информаторлар. Ескерте кететуғын бир нәрсе, мийнетте қарақалпақ тили менен қазақ тиллерининин бир-бирине тийгизген тәсирлери сөз етилмейди, себеби бул тема айырым изертлеушилер тәрипинен исленилип жүрипти.

Еки тилдин бир-бирине тәсири ҳаққындағы мәселени қозғағанда фонетика, грамматика, лексика бойынша сөз етилиу керек. Жумыс тек қарақалпақ тили Мойнақ говорының лексикалық өзгешеликлерине арналғанлықтан бул бизин изертлеу объектимизге кирмеди. Қарақалпақ тили Мойнақ говоры проф. Н. А. Баскаковтың классификациясы бойынша (қарақалпақ тилин еки диалектиге „Арқа-шығыс, Түслик-батыс“ бөледі) қарақалпақ тилинин Арқа-Шығыс диалектине¹ киреди, ал филология илимлеринин кандидаты Д. С. Насыровтың классификациясы бойынша қарақалпақ тилинин арқа диалектине² киреди. Д. С. Насыров 1960 жылдан бер-

1. Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. I, II М.—Л. 1951—1952.

2. Д. С. Насыров. Некоторые итоги развития каракалпакского языка. Известия, журнал „Общественные науки в Узбекистане“. Ташкент, 1965, № 3.

жағиындағы системалы түрде жыйналған диалектологиялық материалларға сүйене отырып қарақалпақ тилин территориялық жақтан үлкен еки диалектиге бөледі.

Арқа диалектиге республикамыздың Мойнақ, Чимбай, Тахтакөпир, (бурынғы Қараөзек району), Кегейли (бурынғы Куйбышев), Хожели, Қоңырат районларында хэм республикамыздың орайы болған Нөкис қаласында жасаушы қарақалпақлардың сөйлеу тили кирсе, ал түслик диалектиге Төрткүл, Бируний, Әмиүдәрья хэм Назархан участкасындағы аралас говорлар киреди. Бизиң пикиримизше сонғы классификация бир қанша мақсетке мууапық келеди деп ойлаймыз, себеби бул классификацияда халықтың географиялық орналасуы жағдайларына, сөйлеу өзгешеликлерине, халықтың өзара бир-бирине қатнас мәселелерине хэм тарийхий жағдайлар есапқа алынған.

Проф. Н. А. Баскаков қарақалпақ әдебий тили Арқашығыс диалекти тийкарында пайда болды¹ десе, доц. Д. С. Насыров Арқа диалекти тийкарында пайда болғанын² айтады. Бул жерде территориялық жақтан ғана парық болып, екеуи де биринен-бири қашықлап кетпеген егиз пикирлер. Хәммемизге белгили қарақалпақ тили миллий тил есабында тек Октябрь революциясынан кейин ғана жүзеге келди. Сонылықтан изертлениу жағдайы да революциядан кейинги дәуир менен байланысly. Проф. Н. А. Баскаков Қарақалпақ тилин Октябрь революциясына шекемги тюрк группасындағы тиллердин ишиндеги ең аз изертленген тиллерден³ екенлигин көрсетеди. Бул жұмыс белгили бир говордың лексикасына арналғанлықтан биз тек лексика тараўындағы жүзеге келген мийнетлер ҳаққында ғана бир еки-ауыз сөз етиуди мақул көрдик.

Диалектологиялық материаллар жыйнау хэм оны арнаулы түрде изертлеу жұмыслары 1930-жыллардан баслап қолға алына баслады.

С. Е. Маловтың „Қарақалпақ тили хэм оның изертлениуи“ (1934) Н. А. Баскаковтың „Қарақалпақ тилини қысқаша грамматикасы“ (1931 — 1932) атлы мийнетлеринде диалектология, соның ишинде тилимиздин

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, I, М—Л, 1951, стр. 4.
² Д. С. Насыров. Журнал „Общественные науки в Узбекистане“. Ташкент, 1965, № 3, стр. 28.

³ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. II. М—Л, 1952, стр. 9.

лексикалық өзгешеліктері азлап сөз етиледі. Н. А. Баскаковтың „Қарақалпақ тили“ (1951 — 1952) атлы екі кітабының жүзеге келіуі қарақалпақ тил илиминде, сондай-ақ диалектологияда үлкен жаңалық болды.

Соңғы жылдарда қарақалпақ тилинің лексикасына арналған арнаулы мийнетлер хәм илимий мақалалар пайда бола баслады. Усылар менен бир қатарда белгилі бир диалект ямаса говордың лексикалық өзгешеліклеріне арналған илимий мақалалар жүзеге келди.

Проф. Н. С. Баскаков „Состав лексикки Каракалпакского языка и структура слова“ атлы мийнетінде қарақалпақ тили лексикасын тарийхий планда белгилі дәуірлерге бөліп, улыұма тюрк тиллерінің лексикасының раўажланыу жағдайлары менен салыстырып, қарақалпақ тили лексикасының өзине тән тийкарғы раўажланыу белгилерін көрсетеди. Лексикамызда улыұма тюрк тиллеріне хәм монгол тиллеріне ортақ сөзлер араб парсы, қытай тиллерінен келип кирген сөзлердин бар екенлігі, олардың қалай келип кириу жағдайлары илимий тийкарда сөз етилген. Сондай-ақ рус тили арқалы кирген сөзлер (революцияға дейін хәм оннан соңғы дәуірлерде) ди де дәуірлерге бөліп көрсетеди.

Филология илимлерінің кандидаты Е. Бердимуратов тәренинен жазылған „Хәзирги заман қарақалпақ тили“ (Лексика) атлы кітабында улыұма қарақалпақ тилинің лексикасы сөз етилип, ол илимий тийкарда жазылған мийнетлерден есапланылып, қарақалпақ тил илими, соның ишинде лексика тараўындағы бақалы мийнет болып отыр.

Қолыңыздағы бул мийнет 1960 — 1961-жыллардағы диалектологиялық экспедиция материаллары хәм автордың соңғы ўақытлардағы жекке байқаўлары тийкарында жазылды. Усы жумысты таярлауда Әзербайжан ССР Илимлер Академиясының академиги, филология илимлерінің докторы, профессор М. Ш. Ширалиев басшылық етти. Усы жумыстың жазылыуында хәм баснаға таярланылыуында Әзербайжан ССР Илимлер Академиясы Тил билими институтының „Әзербайжан тилинің диалектологиясы бөлими“ хәм Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының И. Даўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институтының „Қарақалпақ тилинің тарийхы хәм диалектологиясы“ секторлары илимий хызметкерлерінің үлкен жәрдем-

лері болды. Сондай-ақ бұл жұмыстың сапалы болуына бастан ақырына шекем басшылық еткен академик М. Ш. Ширалиев, доцент Д. С. Насыровларға автор шын кеуілден алғыс айтады хәм Эзербайжан ССР Илимлер Академиясы Тил билими институтының „Диалектология бөлімінің“ илимий хызметкерлерине, Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Н. Даўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебиат интитутының „Қарақалпақ тилинің тарийхы хәм диалектологиясы“ секторының илимий хызметкерлерине, сондай-ақ А. Оруджев, М. Рагимов, А. Алекперов, В. Асланов, М. Исламов, К. Рамазанов, А. Махмудовларға өз миннетдаршылығын билдиреди.

Шәртли қысқартыўлар

Қарақалпақ — қарақалпақ тили ямаса қарақалпақша дегенди;

Әд. орф. — әдебий орфографиясы ямаса шәртли түрде әдебий тил дегенди;

А. Ш. — қарақалп. тилинің Арқа-шығыс диалекти;

Т. Б. — түслик-батыс диалекти дегенди;

Сал. — салыстырың дегенди;

Қар. — қараңыз дегенди;

Ч м — Чымбай районының материалларынан;

Қ м — Қоңырат районының материалларынан;

М м. — Мойнақ районының материалларынан;

Т-к м. — Тахтакөпир районының материалларынан;

Т м. — Төрткүл районының материалларынан;

К м. — Кегейли районының материалларынан;

Х м. — Хожели районының материалларынан;

Ә-д м. — Әмиўдәрья районының материалларынан;

Б м — Бируний районының материалларынан;

Н м. — Нөкис қаласының материалларынан;

Қараж. — Қаражар; Анто — антонимлер;

Тик. — Тикөзек; Неол. — неологизмлер;

Қаз. дәрья — Қазақдәрья; Арх. — архаизмлер;

Омон — омонимлер; Топ. — топонимлер;

Синон — синонимлер; Эти. — этнонимлер;

Транскрипциялық белгилер

ā — „а“ сесиниң созылыңқы варианты ушын.

ä — „ә“ сесиниң созылыңқы варианты ушын.

- ЙЕ — „ѣ“ сесиниң сөздиң басында дифтонг түрин көрсетиў ушын
- Ўө — „ө“ сесиниң сөздиң басында дифтонг түрин көрсетиў ушын
- Ўо — „о“ сесиниң сөздиң басында дифтонг түрин көрсетиў ушын
- Ж, — „ж“ даўыссызының аффрикат түрин көрсетиў ушын.
- I — сеслердиң алмасыўын, формалардын вариантларын жазып көрсеткенде қолланылады.
- II — паралельлик формаларды көрсетиў ушын.

КИРИСИҮ

Мойнақ районы Арал теңизининң түслигине яғный Әмиүдәрьяның Аралға қуяр жерине орналасқан. 1931-жылы өз алдына Республикамызда балық аўлаушылық пенен шығылланатуғын район болып дүзилди¹.

Республикамыздың пайтахты Нөкстен самолет пенен бир саатлық жол. Буннап басқа суў (Әмиүдәрьяны бойлап) жолына ийе. Район орайынан барлық елатлы пунктлерге дерлик самолет қатнап турады. Район территориясында суў арқалы қатнаста жақсы жолға қойылған.

Районның халқы тийкарынан қарақалпақ, қазақ, руслардан турады. Сонлықтан оқыу-оқытыу ислери қарақалпақ, қазақ, рус тиллеринде алып барылады. Район бойынша 7 орта мектеп, ҳәр бир колхозда сегиз жыллық хәм баслауыш мектеплер бар. Районнан шығатуғын, Қызыл балықшы“ („Красный рыбақ“) газетасы еки тилде яғный бир бети қарақалпақ, бир бети рус тилинде шығатуғын еди. Ал ҳәзир „Арал балықшысы“ атына өзгерди хәм қарақалпақ тилинде шығады. Усыларға қарап барлық миллетлер аралас отыр деген жуўмақ шығармау керек. Мәселен район орайында 25 миллеттиң уәкиллери бар. Қазақдәрья, Шеге, Таллық, Тикөзек, Қаражар, Мергенатау, Зайыр участкалары қарақалпақлар, ал Үрге, Үшсай, Ақбеткей, Қарабайлы участкалары қазақлардан турады, ал руслар болатуғын болса район орайында, Үшсайда, Үргеде (хәзир балықшы аўыллар жоқ) жайласқан. Бул Оралдан (Уральский) келген руслар болып табылады.

---

¹ Ж. Уббинязов. Түслик Аралда балық аўлаушылық хәм балық санаатын раўажландырыўдың гейпара мәселелери Нөкис, 1961, 21-бет; Т. Жумақуратов. „Мойнақ өткен уақытларда“, „Қызыл балықшы“ газетасы, 1946, 16 февраль.

Районда бес балық заводы, бір балық консерва комбинаты, тоғыз колхоз¹, бір уч комбинат бар. Бул оқыу орны хәр жылы колхозларға жоқары квалификациялы судно айдаушыларын, мотористлер, механиклер таярлап береді.

Теңиз жағасындағы қарақалпақларды — мүйтенлер, қолдаулы, ашамайлы, қыят яғный қарақалпақтың қонырат арасына киретуғын уруулар қурайды. Усылардың ишинен мүйтен уруулары ата-бабасынан бермаған тек балықшылық пенен шуғылланыу жағынан айырылып турады. Дәслепки мүйтен урууларының ата мәканы Тербенбес. Усы Тербенбесте отырған ұақтында ғана азлап жер менен (егин егиу) шуғылланған. Ал қалған уруулар балықшылық пенен қатар шаруашылық пенен, жер менен т. б. шуғылланып, хожалығы аралас (комплексли) болған.

Мойнақ районы тарийхий жақтанда, мәдений жақтан да, тәбийғый жақтан да басқа районларға қарағанда айрықша өзгешеликке ийе. Усыған байланыслы халықтың сөйлеуи де басқа районлардағы жасаушы халықтың сөйлеуи менен салыстырғанда, әсиресе лексикасында көп ғана өзгешеликлерди көремиз. Сонлықтан биз район халқының тарийхына (революциядан бурын хәм сонғы) қысқаша тоқтап кетиуди мақул көрдик. Себеби биз сөз етип отырған тема усы халықтың тарийхы менен, этнографиясы менен, мәденияты менен, географиялық орналасыу жағдайлары менен улыума алғанда халықтың күн кешириу жағдайлары менен тығыз байланыслы.

Район халықларының тийкарғы байлығы — балық. Олар: сүен, бекире, сазан, шабақ, марқа, сыла, қаракөз, ылақа, шоқыр, торта, қылышбалық, табан балық, шамай, алабуға, шортан, тоқыбалық, тыран, сумырай, құртқа балық, бөрге, т. б. болып табылады. Республикамыздың экономикасын көгериуде балық санаатының тутқан роли оғада уллы. Балық санааты тууралы көп ғана илимий мийнетлер жүзеге келди. Олардың ишинен Л. Бергтин „Арал теңизи“, „Арал теңизинде балық аўлаушылықтың хәзирги аухалы“, Г. В. Никольскийдин „Арал теңизиниң балықлары“, Д. В. Альбанов-

¹ 1960-жылға шекемги 12 колхоз болған, 1960-жылда колхозларды ирилendirгеннен кейин 9 колхозға қысқарған.

тын „Қарақалпақстанда балық хожалығы“ мийнетлерин көрсетүүге болады. Усылар менен бир қатарда Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының секторлары хәм лабораторияларының алып баратырған проблемалық темаларының ишинде балықшылық хожалығына арналып изертленген хәм изертленүүге тийисли жумыслар салмақлы орында ийелейди.

Уллы Октябрь Революциясына шекем район территориясының изертлениуи рус авторларына тийисли. Мәселен 1848 — 1849-жыллары А. И. Бутаковтын басшылығы астында илимий экспедиция жүргизилип бул экспедицияның тийкарғы мақсети Арал тенизинин балығы менен танысыуды көзде тутқан еди. Хәзирги район орайы Тоқпақатада болып өзлеринин изертлеулерин жүргизди.

1873-жылы түслик Аралдың Россияға қосылыуы балықшылардың турмысында үлкен жаңалық болды, себеби бурын жергилиликли халық Аралдың алтын байлығынан жақсы пайдалана алмаған еди. Руслардың келиуи менен балық аўлаушылықта үлкен өзгерислер болды, буны халықтың мынадай мақалларынан көрүүге болады.

Пароход пенен елге орыс келди,
Орыс пенен бирге ырыс келди,
Атлы келсе урыс келди,
Пароход келсе дурыс келди¹.

Орыслардың (қарашекпенлер)² келиуи менен район территориясының бираз жерлеринде балық аўлау промыслылары пайда бола баслады.

Усыларға қарамастан революциядан бурынғы халықтың турмысы жүдә аўыр еди. Бундай аўыр турмыс әдебиятымызда сәулеленип турды. Мәселен сол аўыр турмысты өз көзи менен көрген Күн-хожа былай деп жазады.

Үлкен асым тыран шабақ,
Сап жегеним жекен табақ,
Таба алмадым басқа тамақ,
Бир жутымға жарымадым³.

1. Әмиўдәрья журналы, 1959, № 10, 61-бет.

2. Жергиликли халық дәслепки келген орысларды „қарашекпендер“ деп атаған. (Т. Б.)

3. Күнхожа, қосықлар, 1960, 103-бет.

Революцияға дейін балықшылардың балық аулау құраллары дым эппуайы еди, олар шанышқы, қармақ қаза, илме, керши, т. б. болып есапланды. Балық аулағанда эппуайы қайық, салларға минип жүрип ау құратуғын хәм салған ауларын қарайтуғын еди. Әлбетте бундай құраллар менен балық аулау дым өнимсиз еди. Мәселен тәжирийбели балықшылар менен сөйлескевде мынадай мағлыұмағларды береді: керши қурып балық аулау дым қыйынға түсетуғын еди. Балықшы азаннан кешке шекем балық қашан түсер екен деп күтип отырар еди. Түскен балықты да сол заматта алмасаң, соң шығыпта кететуғын еди. Илме менен балық аулау да қыйын. Қыста музды ойып, үкини аңлып отырсаң басқа адамлар музды тоқылдатып усы үкиге қарап айдайды. Үкиниң тусынан өткен уақытта илме менен тартып сыртқа ылақтырасаң. Шанышқы, қармақ болса ол биримлеп балық услайтуғын құраллар. Балық услаудағы тәуирирек усыл қаза еди. Қазаны қамыстан хәм жынғылдан тоқыдық. Соңлықтан балықшылар „қазадағы балық, қазандағы балық“ деп бийкарға айтпады. Балықшы қазаны күнине 2 — 3 мәртебе қарады. Буннан пайдаланып турды. Қазаны қарайтуғын арнаулы шолпы болар еди. Мине усылардан көринип турыпты, революцияға шекемги балықшылардың қалай балықтан пайдаланғаны хәм қалай турмыс кеширгенликлери. Мойнақ халқының Октябрь революциясына шекемги турмысы „Мойнақ өткен уақытларында“¹ деген мақалада жақсы көрсетилген.

Мойнақ балықшылары Россияға қосылғаннан кейін балық аулау құраларының түрлери бираз өзгерди. Жаңадан ау, нәрете, жылым пайда болса, бурынғы бар құралларға да өзгерислер кире баслады. Балықшылар турмысында қайық үлкен роль тутады. Бунысыз көллерден, дәрьядан, жылға-өзенлерден, теңизден балық аулау мүмкин емес. Орыстардың келиуі менен реконструкцияланған қайықлар (уральский типіндеги қайықлар) пайда болды.

Совет хукиметиниң дәслепки орнаған күнлеринен баслап-ақ балықшыларға аталарша ғамхорлық ете баслады. Бул тууралы экспедиция уақтында хәр бир балық-

¹ Т. Жумамуратов. „Мойнақ—өткен уақытларында“, „Қзыл балықшы“ газетасы, 16-февраль, 1940-жыл.

ны менен сөйлескенимизде мыналарды айтып берди. 1930 — 31 жыллары ғалаба колхозласыу уақтында колхоз өттік. Балық аулау қуралларының барлығы колхоз меншигіне өтті. Мәмлекет балықшыларға материалдық хәм техникалық жақтан көплеген жәрдемлер көрсетти. Колхозларға балық аулайтуғын қураллар сатып алыу үшін кредитлер берди. Нәтийжеде балықшылардың турмысы абаданласа баслады. Совет хукиметини қурыуға актив қатнасқан, колхозларды қолы менен құрған хәм усы колхозларға көп жыл басшылық өткен тәжірийбелі балықшылар усындай етип өз турмысларын еске түсиреди. Және де 1930-жылы Мойнақта Қарақалпақстан балықшыларының I-съездинин, 1931-жылы II съездинин болып, бул съездилердин балықшылар турмысында, мәдений, техникалық, экономикалық бурылыслар жасағанлықларын бизге гүрриңлесіу уақтында усы съездлерге қатнасқан информаторлар айтып берди.

Усындай бахытлы турмысты шайыр А. Муўсаев былай көрсетеди:

„Мойнақ районын мысалға алсақ,
— Күннен-күнге алға басып баратыр.
Халқының турмысын бир тәрийип қылсақ,
Жасарған гүлдердей өсип баратыр.“

Бул районның еки жерден қолы бар,
Дийханға жер, балықшыға көли бар,
Тутқан партияның туұры жолы бар,
Жарлыны, гедейди қоллап баратыр¹.

Совет хукиметиниң балықшыларға көрсеткен ғамхорлығы оғада зор, әсиресе балықшылардың экономикасы менен мәдениятының өсиуи менен көринип тур. Хәр бир балықшылық колхозда үскенеленген мектеп, емлеўхана, клуб, балалар бақшасы, моншалар бар. Булар балықшылар менен рабочийлардың рухий талаптарын қанаатландырмақта. Хәзир балықшылар менен рабочийлар бурыңғы қамыс қақыраның орнына электр менен тәмийин етилген азада жайларда турады.

Партиямыз бепен совет Хүметиниң аталық ғамхорлығының нәтійжесинде Мойнақ республикамызда ал

¹ А. Муўсаев Таңламалы қосықлары, 20-бет.

дыңғы қатардағы социалисттик мәдениеттың орайына айналыу менен бирге ең ири санаат орайларының бири болып отыр.

Усы турмысты жазыушы К. Султанов „Балықшыларға“ деген қосығында былай көрсетеди.

Арқасы комбинат балыққа батқан,
Балықшы улларын бауырына тартқан,
Миллион-миллион қуты консерва артқан,
Алып пароходлар йошып барады.

Жаслары нәреге, жылымға уста,
Суу маржанын сүзген қыраулы қыста,
Ат салысып социалисттик жарыста,
Табыс пенен аброй алып барады.

Биз жоқарыда район халқының тийкарғы байлығы балық дедик. Мойнақ усы балық санааты менен бир қагарда ауылхожалығы, мал шаруашылығы, ондатра аулау, түлки өсириушилик, қус өсириушилик т. б. ислери менен шуғылланатуғын аралас (комплексли) рауажданған орайға айланып отыр.

Республика жазыушылары балықшылар турмысынан көп ғана шығармалар дөретти. Олардан, К. Султановтың „Ақдәрья“ А. Бегимовтың „Балықшының қызы“, Ө. Айжановтың „Арал қушағында“ атлы романларын көрсетуге болады. Бул романларда балықшылардың әжайып турмыслары хәм олардың жайнаған табыслары сүүретленеди. Хәзир балықшының ул-қызларынан Социалисттик мийнеттиң қахарманлары, СССР Жоқарғы Советиниң депутатлары, илим докторлары, кандидатлары, жазыушылар, жоқарғы қәнигели врачлар, муғаллимлер, инженерлер, техниклер улыўма алғанда илимниң барлық тарауларынан қәнигелер өсип жетилисти.

1 ВАП

МОЙНАҚ ГОВОРЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЙ ТИЛИНЕ ҚАТНАСЫ ЖӨНИНДЕ

Қарақалпақ әдебий тили басқа да тюрк семьялас (тухымлас) халықларының әдебий тили сыяқлы қарақалпақ халқының улыўма сөйлеў тилинин тийкарында пайда болғанлығы белгили. Хәр қандай әдебий тил сол тилде сөйлеўши халықтың өсиў, раўажланыў тарийхы менен тығыз байланыслы болып, сөйлеў тилинин белгили бир диалекти тийкарында пайда болды. Ал әдебий тил дегенимиздин өзи сол тилде сөйлеўши халық тилинин ең жоқарғы формасы, халықтың тил мәдениятының ең жоқарғы жемиси болып табылады.

Қарақалпақ әдебий тили белгили изертлеўшилердин (проф. Н. А. Баскаков, доц. Д. С. Насыров) пикирлерин бойынша арқа-шығыс¹ ямаса қарақалпақ тилинин арқа диалекти² тийкарында пайда болғанлығы белгили. Қарақалпақ әдебий тили өзинин қәлиплесиунде көп ғана тарийхий дәуирлерди басып өтти. Сол дәуирлердин жуўмағында хәзирги раўажланыў дәрежесине жетти хәм қәлиплести. Бул туўралы доц. Д. С. Насыров былай деп жазады: „К концу до военного периода (1940—1941 г.г.) на наш взгляд, окончательно установились также фонетико—грамматические, лексические, орфографические и орфоэфические нормы устного и письменного каракалпакского литературного языка, созданного на базе концентрации признаков северного диалекта, являющегося разговорный языком населения

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, I, М.—Л., 1951, стр. 4.

² Д. С. Насыров. Некоторые итоги развития каракалпакского языкознания. (Журнал, „Общественные науки в Узбекистане“, Ташкент 1965, № 3, стр. 28.

Чимбайского (с бывшими Тахтакупырскими, Караузьякскими районами), Кегейлийского (с бывшим Куйбышевским районом), Муйнакского, Кунградского, Ходжейлийского районов КК АССР“.

Таким образом, период формирования и становления каракалпакского литературного языка в основном совпадает с формированием каракалпакской социалистической нации¹.

Сөйлеу тили болсын, әдебий тил болсын барлығы да халықтики. Соңлықтан булар арасына шегара қойуға болмайды, яғный қарақалпақ әдебий тили усы аўыз еки сөйлеу тилиниң тийкарында писип жетилисти. Әдебий тилимиздин нормалары пайда болды. Әдебий тилимиздин қәлиплесиўинде аўыз еки әдебиятымыздың үлгилери үлкен хызметлер атқарды. Олардан биз жыйнаған халық қосықлары, нақыл — мақаллар, легендалар, дәстанлар т. б. аўыз еки халық дәретпесиниң үлгилери болып табылады. Булар улыўма қарақалпақ халқының әсирлер даўамында басынан кеширген тарийхы менен, этнографиясы менен, әдебий үлгилери менен, улыўма алғанда өмир сүриў жағдайлары менен тығыз байланыслы болып келеди.

Хәр қандай әдебий тил сол тилдиң диалектлери хәм говорлары тәрәпинен толығыды, байныды хәм раўажланып отырады.

Биз жоқарыда хәр қандай миллий әдебий тил сол тилде сөйлеуши халықтың турмысы менен тығыз байланыслы болады деген едик. Бурынғы (әдебий тилимиздиң толық қәлиплескенге шекемги дәўир) әдебий тилимиз халықтың күн көриўине, этнографиялық, тарийхий жағдайларына байланыслы болған болса, ал хәзирги күнги қарақалпақ әдебий тили күнделикли жаңалықлар менен толығып байып баратыр. Бир дәўирдеги әдебий тилдиң нормасы менен халықтың талабын қанаатландыруў мүмкин емес. Бул жерде биз Мойнақ говорындағы ушырасатуғын илимий-техникалық, сиясий, экономикалық терминлерди көзде тутып отырымыз.

Қарақалпақ халқының аўыз еки хәм жазба әдебий

---

¹ Д. С. Насыров. Некоторые итоги развития каракалпакского языкознания. Ж. Общественные науки в Узбекистане, Ташкент, 1965, № 3, стр. 28.

тилинин қәлиплесиүинде фонетикалық, грамматикалық, лексикалық, орфографиялық, орфоэпиялық нормалардың болыуы шәрт. 1960-жылға шекемги изертлеушилер тәрәпинен (С. Е. Малов, М. А. Баскаков, Е. Д. Поливанов, Ж. Аралбаев т. б. тилимиздин фонетикалық, морфологиялық, орфографиялық нормаларына көбирек кеуил бөлинип, ал лексикалық жағы кешеллеп қалды. Әдебий тилдин нормасын белгилеүдеги ең керекли шәртлериниң бири диалект хәм говорларымыздың лексикалық байлықларын изертлеу, оны үйрениу ең керекли жағдайлардың бири. Хәр қандай говор хәм диалектлердин лексикалық байлығын изертлегенде, үйренгенде, сол байлықларды иске қосқанымызда ғана әдебий тилимиздин толық түрде бүйири шығады.

Бул жағдай тек қарақалпақ тилине ғана тийисли болып қоймай, улыўма тюрк тиллерине тән жағдай болып отыр. Әлбетте хәр қандай диалект хәм говордың лексикалық, синтаксислик айырмашылықларын изертлеу ансатқа түспейди. Улыўма фонетика-морфологияда белгили бағыт хәм қәлиптин барлығы изертлеушилерге көмек берип отыр, ал хәр қандай диалект ямаса говордың лексикалық байлығын қәлипке салып изертлеу мүмкин емес.

Биз бул жерде „лексикалық байлық“ дегенди шәртли түрде алып атырмыз. Сондай-ақ бир говордың лексикалық байлығының „көп“ ямаса „аз“ болыуы да шәртли қубылыс деп қарау керек. Хеш уақытта бир говордың лексикасы бай, екиншисин жарлы деген жуўмақ шығарыуға болмайды. Сөйлеу тили сол тилде сөйлеуши халықтың өндириси менен, турмысы, шуғылланыу жағдайлары менен байланыслы деп қарау керек. Мәселен изертлеген Мойнақ говоры улыўма балық хожалығына, тәбиятқа, қус өсириўшиликке, ондагра аўлау, түлки өсириўшиликке, мергеншиликке т. б. толып атырған аралас хожалықтың лексикасы менен толы болса, басқа говорлар аўыл хожалығына байланыслы пахташылық, егиншилик, мал шаруашылығы, жипекшилик, бағшылық т. б. өзине тән лексикалық байлығы менен өзгешеленген болып көзге түседи. Усыннан улыўма халықтың сөйлеу тили мийнет процесси менен тығыз байланыста болады деген жуўмақ шығарыуға болады.

Усындай айырмашылыққа тийисли атамалар әдебий

тилимиздин сөзлик составына енип, пайдаланыуына жегилгенде ғана әдебий тилимиз толығып, байып отырады. Сонлықтан әдебий тил—қарақалпақ тилинин диалект хәм говорларын бириктириву, жуу мақластырыу хызметин атқарады екен. Тағы бир жағдай усы диалектлик ямаса говорлық өзгешеликлерди усы әдебий тилге салыстырып изертлегенде ғана олар арасындағы парқлар белгили болады хәм бир говорда қолланылып еккинши говорда қолланылмайтуғын атамалар да усынан келип шығады. Булар жөнинде мийнетте белгили орын берилген.

Мойнақ говорында балықшылық кәсибине байланыслы бай лексика бар. Бул байлықты елде болса изертлеу, толықтырыу керек. Балықшылық кәсибине байланыслы лексика Октябрь революциясынан кейин илимнин, техниканың ғаулап өсиуи нәтийжесинде кең өрис алып раўажланбақта.

Мәселен балықтың түрлерине байланыслы тәшир ямаса тәшир бекире, шоқыр, сумырай (сумурай, панаханы сазан, сыпайы балық, панаханы сүүен, қайаз, ақ торта, қызыл қанат торта, көк мойын торта, көгжон, йеринғызыл, қаракөз, шамай, жумыр, сыла, тисли, мешел (қарамешел) тоқы балық, қурытқа балық, қумыр балық т. б. толып атырған атамалар әдебий тилимизде ушыраспайды. Әдебий тилимизде сондай-ақ жергиликли жазыушыларымыздың шығармаларында ушырасатуғын бекире, сазан, ақшабақ, сүүен, ақмарқа, табан //табам балық, ылақа, алабуға, шортан т. б. атамалар говорда семантикалық жақтан өзгеше мәниде қолланылады. Мәселен биз хәммеге белгили сазан сөзин алып қарайық. Сазан деп говорда 4,5 кг нан артықларын атайды, әдебий тилимиздеги мағанасы асымлыққа жараса сазан деп аталады. Хәттеки сазанды жынысына бөлип қарап сазанның еркегин „панаханы сазан“ деп атайды. Сондай-ақ бекире сөзин алып қарасақта улыўма әдебий тилде аўзы тумсығының астында болса бекире балық деп түсиниле береди, ал говорда бекире деп бир метрден асқанларын ғана атап, бир метрге жетпейтуғын майдаларын тәшир, тәшир бекире деп атайды. Сүүен сөзин алып қарасақта мәнилик жақтан бир қанша өзгешеликке ийе. Бул балықтың говорда „сыпайы балық“, панаханы сүүен, қайыз (туркестанский усач), „утку“ атамалары бар. Балықшылар улыўма қәсийетке қарап „сыпайы балық“, жынысына қарай

Мойнақ районында Қоңырат хәм мүйтен уруулары жасайды. Информаторлардың айтыуына хәм тарийхий дәреклерге қарағанда да Қоңырағ хәм Мүйтен уруулары бурыннан усы территорияда жасап киятырған. Усы этнонимлерге тийисли атамалардың барлығы дерлик усы район территориясында жасаушы халықтың сөйлеу тилине тән.

Мойнақ районы территориясында ушырасатуғын топонимлердин (тарийхий хәм көркем әдебиятларда ушырасатуғынларын есапламағанда) барлығы усы Мойнақ говорына тән атамалардан ибарат. Биз жоқарыда район халқының мал шаруашылығы менен де шуғылланатуғынлығын айтқан едик. Хожалықтың усы түрине байланысly көп ғана атамалар әдебий тилимизге салыстырғанда өзгешеликке ийе. Олар төрт түлик малдың түрлерине, жас өзгешеликлерине, жынысларына оларда болатуғын ауырыуларға, жайлауларына т. б. байланысly атамалардан ибарат. (Бул тууралы жумыстың мал шаруашылығына байланысly бөлимин қараңыз). Тек усы жерде биз говорлық өзгешеликке тийисли мына атамаларды ғана атап өтемиз.

Бир тала мал—жайылып жүрген көп малды говорда усындай деп атайды. **Төле қора**—жайма қораның ишинен төле қазып, усы төле менен қоса жайма қораны **төле қора** деп атайды. **Маларан** деген сөзди алсақта әдебий тилимизде ушыраспайды. Жерди қарым етип қазып үлкен қора ислейди. Минне усы жерден қазып исленген қораны *маларан* деп атайды.

Гүз жоқ деген сөзди алсақта говорлық мәниге ийе. Қыс қатты келип, жер муз қала болып, маллар дүзден от таба алмай, арықлап қалса, усыны „**гүз жоқ**“ деп атайды. Мойнақ районында жайлар тийкарынан қамыстан салынады. Сыргқы көриниси жағынан да, жумсалатуғын материаллары да басқа районлардағы жай қурылысы менен салыстырғанда көп айырмашылыққа ийе. Сонлықтан жайдын улыума атын *мойнақ* форма деп атайды. Бундай формадағы жайды **ийт арқа** деп те атайды. Мәселен Тахтакөпир говорында **ийт арқа** ямаса **йешек арқа**¹ деп атайды.

¹ *Насыров Д. С., Бегжанов Т.* Тахтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақлардың тили бойынша байқаулар. Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының хабаршысы. 1962. № 1 56 бет.

Әдебий тилде **хәк** (известь) деп аталса, говорда буны **ақ кириш** (әккириш) деп атайды. Әдебий тилде **суы ылай** деген атаманы говорда **қарылай** деп атайды. Мана қамыстан бууылған плитаны усылай атайды. **Пилитан** деп печтң алқымына (ыссыны, сууықты длюсермеу үшін) қойылатуғын темирди атайды. Жай қырынысына байланысly булардан да басқа әдебий тил менен салыстырғанда көп ғана өзгешеликлерге ийе сөздер (атамалар) көплек ушырасады. Айта кететуғын бир жагдай говорда **қара үйге** байланысly көп атамалар говорлық өзгешеликке ийе. (Бул туўралы қара үйге байланысly атамалар деген бөлимди қараң.) Қара үйди безеу затларында, нағыс ойыуында ҳәр бир урууды өзгешелик болған. Сол өзгешеликлерге байланысly өзгеше атамалар да пайда болған. Бул атамаларда илгерлеушилердин дыққатын аударуу мумкин.

Говордың бир өзгешелиги сууда жасайтуғын қус атамаларына бай. Әдебий тилге салыстырғанда (бул жерде биз қырда жасайтуғын қусларды есапламаймыз) говорлық өзгешелик аттың қасқасындай көринип турады. Мысалы әдебий тилде **биргазан // бирқазан** деген қустың атамасы бар, говорда буны **пиргазан // пирқазан** деп атайды.

Әдебий тилдеги қолланылатуғын хәммеге белгили үйрек сөзин алып қарайық. Усы үйректин түрлерине байланысly говорда мынадай атамалар бар: — *шүрегей, көкбас, шегежин үйрек, алағанат, алмабас, қазүйрек* (үйректин ири түри), *қуба үйрек* (қубүйрек) т. б.

Мошның говору сууда өсеуғын өсимликлерге байланысly атамаларға да бай. Мәселен әпиұайы қамыс сөзин алып қарайық. Усының өсиу дәуирине байланысly мынадай атамалар қолланылады. **Сүйрик** — қамыстың суудың бетине жаңа шыққан уақты; **пишен** сүйриктен өтискен соң **пишен** деп; **қарағуйрық** — қамыстың тегис басланган уақты, дәслеп қап-қара болады; қарағуйрықтан өтискен соң **қапанбас** деп атайды.

Шалаң деген атаманы алсақ говорда буның да мынадай түрлерин бар: *қарашалаң, көгшалаң, талшалаң, кичишалаң, тикеншалаң, солдатшалаң.*

Кийим-кепшекке, көрпе-төсекке байланысly толып атырган атамалар әдебий тилге салыстырғанда көп ғана өзгешеликлерге ийе. Әдебий тилдеги **әдип** (әдип) атаманы говорда „**мағыз**“ ямаса „**әсия**“ деп атайды.

Тилегенде берген күйгөлөк, сунқардың орнына кетеди. Өзи *күйгелек* адам, әрмиадам соң отырып қалды. Бул мысалларда да биринши *күйгелек* сөзи қустың бир түрин көрсетсе, екіншисинде ашыұшақ, тез күйип-писип қалатуғын жеңил тәбиятлы, күйгелек минизли адам мәнислерин аңлатады.

1 Булардың барлығын *қалмақы шал* деймиз

2 Кийиздің астына *шал* төсемепсең-аў апа (*экспед. матер.*).

3 Кемпири жоқ *шал* жетим,
Башшысы жоқ *йел* жетим,
Суўсап атқан *жер* жетим.

4 Булар йекеўи сарайдын ишинде алысып көреді, *шалысып* көреді.

5 Хожамуратты Төребий *шалып* уөлтиреді.

Усы мысаллардың барлығында да *шал* сөзи ушырасады. Шал сөзи биринши гәпте қалмақы *хәремди*, қалмақы *қораны* көрсетсе, екінши гәпте кийиздин астына, шыптаның үстинен төселетуғын *шалды* көрсетсе, үшінши мысалда, *ғарры адамды көрсетеди*, төртинши мысалда адамның бир-бирине аяқтан *шалып жығыў* *хәрекетин* хәм 5-мысалда адамның *шалып* әлтириў хәрекетлерин көрсегип тур, яғный булар хәр түрли сөз шақабынан жасалып тур. Биринши, екінши, үшінши мысалларда *шал* сөзи сөз шақабынан **атлық** болса, төртинши, бесинши мысалларда хәрекетти билдирип **фейил** болып тур. Биз буннан омонимлер хәр түрли сөз шақабынан жасала беретуғынлықларын көрип отырмыз.

Говордағы:

Сал ← {	қурал хәрекет	аўдың түри өрмекшиниң аўы қоян, қырғауыл	← аў
Тас ← {	балықта болады тас	ишетуғын шай қус шөп	← Шай
Жон ← {	балықтың жоны ағашты жоныў	сан суўда жүзиў адамның жүзи	← Жүз
Жал ← {	балықтың жалы атғын жалы		

Көз	•	{	адамның көзи	ауыздағы тил	← Тил
			аудың көзи	қақпанның тили	
			истің көзи	ошақтың тили	
				балықтың тили	
Иш	←	{	адамның иши	кемени тығыу	← Тоз
			балықтың	ушын	
			үйдің иши	хәрекет	
Қур	←	{	қара үйге байланысly атама		
			көп адам мәнісінде		
			дузақ ямаса қақпан қурыу		
Шал	←	{	ғарры	адамдағы қал	← Қал
			төсек мәнісінде	хәрекет	
			хәрекет		

Усы қусаған омонимлер тек түбірлерден турады, яғни бундай омонимлерди әпиұайы *омонимлер* деп атаса болады, ал говорда дөренди омонимлерде ушырасады. Булар түбір хәм аффикслерден қуралады екен.

Ийнедик	←	{	ау қуратуғын қурал
			жәнлик
Керги	←	{	қайықтың бөлекшеси
			табақ, қасық салатуғын керги
Қызылайақ	←	{	қустың түри
			этноним
Жылқышы	←	{	қустың бир түри
			жылқы бағатуғын адам
Арқалық	←	{	ауда болады
			арба ерде болады
Пугарлау	←	{	балықты, қусты пугарлау
			отынды пугарлау

қусаған омонимлер дөренди омонимлер болып есапланады.

1. **Мойнақ** говорында лексикалық омонимлерде ушырасады. Бундай омонимлер бир түрли сөз шақабына жатады.

Пәшек	←	{	арқау жип (атлық)
			өсимлик (атлық)

Керги	←	{ қайықтың бөлеги (атлық) табақ, қасық салатуғын ыдыс— — (атлық)
Солақ	←	{ арбаның солағы нағыстың түрі (атлық)
Сумырай	←	{ балық (атлық) адам (атлық)
Жекен сал	←	{ сал (атлық) этноним (атлық)
Қарақус	←	{ қусын түрі (атлық) кеменнің басы (атлық)
Қызылайық	←	{ қустың түрі (атлық) этноним (атлық)
Айғулақ	←	{ балықтың айғулағы (атлық) ойынның түрі (атлық)
Арқалық	←	{ ауда болады (атлық) арбада ерде болады (атлық)
Жал	←	{ балықта болады (атлық) аттың жалы (атлық)
Көкмойын	←	{ балық (атлық) шингирик (атлық)
Қырғыш	←	{ балықтың қырғышы (атлық) қурал (атлық) топоним (атлық)

2. Лексика-грамматикалық омонимлер, булар хәр түрлі сөз шақабына жатады.

Сал	←	{ құрал (атлық) хәрекетти билдиреди (фейил)
Сулама	←	{ нағыс (атлық) хәрекетти билдиреди (фейил)
Қара	←	{ уруу аты, этноним (атлық) хәрекетти билдиреди (фейил)
Қур	←	{ қара үйде болады (атлық) ауды қурыу (фейил)

Мине говордағы бундай омонимлерди лексика—грамматикалық омонимлер дел атайды. Бул мысаллардағы биринши сал, сулама, қара, құр дегенлер зат мәнисин билдирип атлық болса, екінши мәнилери хәрекетти

билдирип сөз шақабынан фейил мағанасында қолланылады.

3. Аралас омонимлер:

Сал—деген омоним балық аұлағанда кеме орнына минип жүретуғын құрал мәнісінде қолланылса (атлық), **ийнелик салыу, ау аұлау** дегенлерде хәрекетти билдирип фейиллик мағанада қолланылады. Бириншисінде атлық болса, екіншисінде фейил болып тағы да екінши группаға өткенликтен аралас омонимлер болады, яғный еки группағада қатнасы бар омонимлер болады ексн. Сондай-ақ **қара** деген омонимди алсақта аралас омонимге жатады.

Басқа тилден кирген сөзлер менен қосылып омоним жасалды.

Дос деп **сыр** айтпа, досыннын да досы бар.

Ерназардың геллеси **сырлы** табаққа салынып, Хийуада хан қасында турды. Бул мысалларда **сыр** сақлау тууралы қолланылған **сыр** (тайна) араб тилинен кирген мәнісін болатуғын болса, екінши сыр бойау (краска, мәнісінде қолланылып омоним жасалып тур. Бағы болсын жипиттиң, ура берди қарманы (талабы келісип, ығбалы болып). Шығырлыда баи егилип атыр. (Иран болмаса араб тилинен кирген сөз). Сондай-ақ мен банкиде баслық болып турғанымда..., мастерской (мастерская) да банки кепсерлейди. Кадр (кадры—хызметкер), кадр—киноның лентасы. Буларда омонимлерди құрайды. Буларда омоним қатарларды құрап рус тилинен кирген омонимлер болып табылады.

Говорлық омонимлердің бундай мағаналары әдебий ғилымның толығыуына, байыуыча көп көмегин тийгизеди. Әсіресе сөзлердің семантикалық мәніслери өзгерген жағдайларда қолланылады.

Биз **сазан** хәм **шабақ** сөзлерин алайық.

Сазан ← { Говорда 4—5 кг нан кем болмаған
үлкенлерин ғана сазан деп атайды.

{ Әдебий тилде асымлыққа жараса
сазан деп аталына береди.

Шабақ ← { Говорда ақшабақ түсиниледи.

{ Әдебий тилде барлық балықлардың
майдасы түсиниледи.

Говорлық мағанадағы қолланылатуғын сөздерден де омонимлик қатарлар жасалыу менен бирге, профессионаллық сөздерден де омонимлер пайда болады.

С И Н О Н И М Л Е Р

Сөйлеуде айтылыуы бойынша хәр түрли, бірақ қолланылғанда мәнислери жағынан бір-бирине уқсас, жақын, хәттеки дәл келетуғын сөздерден пайдаланамыз. Бундай сөзлердин топарларын тил билиминде **синоним** сөзлер деп атайды. Изертленген Мойнақ говорында бундай сөзлер де көп ушырасады.

Мәселен: қора, хәрем, шал; ақанау, сүёенау; қалқан, судегей; палаты, түйетабан; көсеу, шортайақ; салы, тисли; ылақа, жайын, мешел, қарамешел; жаўки-йим, күнлик кийим; арқа қалаш, уорақ қалаш; үлкен, тайнапыр, нәхән, гидиман – булар синоним сөзлер болып табылады.

Усылардың ишинен мына синонимлерди алып қарайық:

қалмақы қора қалмақы хәрем қалмақы шал	} ←	Қора	Ылақа	←	жайын қаражал мешел қарамешел ылапыш
ақбас толқын жаңғыз толқын жаға толқын оксик толқын	} ←	Толқын	Шалаң	←	қарашалаң талшалаң қоға шалаң тикеншалаң солдат шалаң

Булар хәр түрли айтылған менен мәнилик жағынан бирдей. Усылардың қайсысын айтсақта бір мәнини түсинесең, тек ғана мәнис отеногине ийе. **Ылақа** сөзин алып қарайық: ылақаның ең үлкени жайын, соң ылақа, оннан киширегин мешел, қарамешел хәм ылапыш деп атайды. Барлығы жыйналып бир ылақаны аңлатады.

Жазыуда ямаса сөйлеуде булардың қайсысы қай орынға туўра келеди. Буларды өз орнында пайдаланыу көзде тугылады. Жазыушы А. Бегимов „қаражал“ формасын пайдаланады.

„Шанышқыны қолына алып, ушына арқанды байлады да, қайсысын шаншайын деди. ...Анау турған қаражалды, ... ылақада қайықты жулып алып қашты...

(А. Бегимов. „Балықшының қызы“). Яғный адам сөйлегенде ямаса жазыуында тыңлаушы менен оқыушыға қалайайтын жеткеріуінде ямаса жазыу шеберлигине, синонимлердің қайсысын қоллануына байланысly.

Усындай синоним сөзлерди дус келген орында биринің орнына екиншисин ямаса үшіншисин қолланып кете беретуғын сөзлер деп қарауға болмайды. Олар тек мәниси жағынан ғана бирлеседі, ортақласады. Солайда усы ортақ улыуа мәниликте ҳәр қандай формасында мәнис оттеногине ийе болады екен. Бул жағынан синонимлер көп мағаналы сөзлерге де усап кетеди.

1. Олар гидиман ўорыслар йеди. „Тап усыманда ағам нәхән тайнапыр бир ылақаны шаншып алған еди... Ылақанда үлкен бола береді екен...“ (А. Бегимов. „Балықшының қызы“). Гидиман деген адамның үлкенлигин көрсетсе, нәхән, тайнапыр, үлкен дегенлер балықтың үлкенлигин көрсетип тур. Солайда булар арасында мәнилик оттеногини байқалады

Қайық . { аў қайық
қус қайық

Екеун де бир қайықты көрсетеди, биреуи аў салыуға қолланылса, екиншиси қус атыуға қолланылады.

Синоним сөзлерде омоним сөзлер усап өзиниң пайда болуу, дөрелну, қәлиплесиу усылларына ийе болды екен. Көпшилик синонимлер тилимиздің тийкарғы сөз жасалыу усыллары арқалы яғный сөзлердің мәнисиниң бирлесиуи, ортақласыуы арқалы жасалатуғынлықтарып көремиз.

Қалқан—судетей; тор—аў; сыла—тисли; ақанаў—суўснау; арқа қалаш—уорақ қалаш; мамбақ жақ—арқалық табан; қолшаршы—беторамал; ожаў—шөмиш; кесеу—шортайақ; жаў кийим—күнлик кийим; аккиринш—хәк; қарабарақ—гөрқара; йершен—үөгей; бәржуғы—гүлли—хәммеси—биротала, барлығы т. б. Бул мысалларда қарап отырсақ диалектлик қатарлар менен де мәнилес болғанлықтан синонимлер жасалғанын көремиз. Яғный диалектлик сөзлерде синонимлердің жасалыуында, пайда болыуында, қәлиплесиуінде тийкарғы дереклерден есапланады екен.

Бәгөр—асай; зонтик—қолшатыр; шолан—лабаз; зәмбер—носилка;; председатель—баслық; метод—усыл; при-

каз—буйрық; тәнепис—перерыв. Бул синонимлердің бир жағы рус тилинен кирген сөзлерден, екінши жағы қарақалпақ тилиндеги мәнислери менен биригип синонимлик қатарлар жасалып тур. Бундай синонимлерди басқа тиллерден келип кирген сөзлер арқалы жасалған синонимлер деп қарау керек.

Бир жағы араб, парсы тиллеринен кирген сөзлер менен екінши сыңарлары (компонентлери) қарақалпақ тилинің сөзлик составынан жасалған синонимлерди де ушыратамыз.

Пешана—маңлай; ҳауаз—дауыс—сес; заман—дәуир; зибан—тил; ләб—ерин; гелле (келле)—бас; дән—дан—тис; сийне—йемшек; даст—эл—қол; нан—шөрек—зағара—пәтир—қатырма; чууал,—қап; пайтахт—орай т. б.

Синонимлердің усындай жоллар менен пайда бола-туғынлығын көрдик. Говорда синоним сөзлер көп ушырасады. Булардың биразы әдебий тилимизде онша қолланылмайды, қолланылған менен де аз қолланылады. Әдебий тилимиздің байығанын, толыққанын көремиз.

Усылар менен қатар говорда **эвфемизмлерден** де пайда болған синонимлерди ушыратыуға болады.

Үлкен асым тыран шабақ,
Сап жегеним жекен табақ.

Табалмадым басқа тамақ,
Бир жутымға жарымадым.

Ғасқалдаққа қырық ағары май питге,
Ғарқылдасып ушар көлин танымас.

Қызыл жүзли жигиттің қыз сиңлиси
болмасын

Ўотыр десе омалайын,
Йенди тақан көринсе соң алайын.

Жоқарыдағы қатарларда тамақ, жутым, ас, май питсе, қыз сиңлиси, отырыу, омалуу дегенлер синонимлик қатарлар болып табылады.

Идиомалық сөз дизбеклеринен де синонимлер пайда болады, олардың мәнилик өзгешелиги (отгеноги) жүдә өткир сезиледи.

Жәрдемлесіу — көмеклесіу - қол ушын бериу (қол ушын бергендей жана-жан қайда): тез—шаққан—жылдам—айтыу қамшы—сол заматта—қап заматта—қас

пенен көздің арасында (қас пенен көздің арасында жоқ болды) ашыуланыу—төбе шашы тик турыу, кеуил қалыу—ала жинти кесисиу, немқурайды—ат үсти қарау; идиомалық дизбеклерден пайда болған синонимдердің мәніси сөзлериниң жай дизбеклерине қарағанда эмоциялық жақтан жүдә өткір болып келетуғыншақтары байқалады. Сонлықтан сөйлеуши тыңлаушыға өткірлерин жеткергенде идиомалық дизбеклерден көп пайдаланады хәм образлы етип жеткеріуге тырысады.

Дүзде жүрген қашарды,
Йериккен буға қашырды,
Қылған исин жасырды,
Кесетуғын болсаң тақсыр хан,
Мине тайын мине бас.

Бундай контексте қолланылған базы бир сөзлердің орнына сол мәнидеги басқа бир сөзди де аўмастырып қолланыуға болатуғын жағдайлар көплек ушырасады. Жоқарыдағы мысаллардағы „айыбын“ деген сөздің орнына „исин“ дегенди айтыушы қолланған. Буны тил билминде контекстлик синонимлер деп атайды.

Пәкене—келте—мыртық—аласа—шүреней.
Урыс—гүрес—сауаш
Қууат—күш—мәдет—димар—жигер.

Говорда бундай әпиуайы, ҳақыйқат синонимлер көп ушырасады. Көпшилик жағдайларда сөйлеуде бириниң орнына екіншисин пайдаланыуға болады, деген менен солайда мәнилик отгеноги гейпараларында стильлик жақтан шекленген болады.

Пәкене жигит, келте жигит, мыртық жигит, аласа жигит, шүреней жигит; урыс майданы, гүрес майданы; қууатлы адам, күшли адам, димарлы адам, жигерли адам айтылған менен мәдетли адам болып айтылмайды. Айта кететуғын бир нәрсе усындай әпиуайы синонимлик қатарларды анализлегенде усы қатарларға кирген сөзлердин биреуи басқаларына қарағанда тийкаргысы екенлиги көринип турады. Бул мысаллардағы келте, урыс, күш дегенлерин тийкаргылары деп алсақ, ал қалғанлары усы тийкаргылары менен салыстырғанда өзине мәнилик айырмашылықтарын топлаған синонимлик қатарлар екенлиги көринип тур.

Бизин байқауымызша синонимлер хәр түрли сөз шақапларынан қурала береди екен.

Уожау—шөмиш; қора—хәрем; ылақа—жайын; салы, тисли қалқан, сүдигей—атлықлардан; үлкен, тайнапыр, нәхән, гидиман, келте, пәкене, мыртық, аласа, шүреней—келбетликлерден; гиридиу, йеглениу, күтиу, тоқтау—фейиллерден; тез, шаққан, жылдам, айтыу, қамшы, сол заматта, хәб заматта—рәуишлерден; гүлли, барлық, бәржүғы, пүткил—алмасықлардан жасалғанлығын көрдик, солайда бизиң байқауымызша говор синонимлердиң жасалыуы атлық сөзлерден көп жасалатуғынлықлары белгили болды. Усыларға қарап отырсаң синонимлик қатарлар белгили бир сөз шақапларының өз ишинде ғана пайда болады, яғный бир сөз шақабынан жасалған синонимлик қатарға екинши сөз шақабынан жасалған синонимлик қатардың кириуи мүмкин емес екен.

Биз жоқарыдағы синонимлерди анализлеп қарағанымызда синонимлердиң еки түрли болатуғынлығын көремиз. Олар: дара (жекке) синонимлер хәм қосарлы синонимлер. Қосарлы синонимлерге идиомалық сөз дизбеклеринен жасалған синонимлердиң идиомалық сыңарлары жатады, ал дара синонимлерге қалғанларының барлығы яғный әпиуайы, жай синонимлик қатарлар киреди.

АНТОНИМЛЕР

Жаз бар, қыс бар, асыққандай не ис бар;
Ауырға, жеңилге балық саттық.
Узақ пенен жақынды жортқан билер,
Кенге кең дүниа, тарға тар дүниа.
Ақыл дос, ашыу душпан:

дегенлердеги жаз—қыс, ауыр — жеңил: узақ — жақын; тар — кең; дос — душпан бир—бирине қарама-қарсы сөзлер болып табылады. Усындай семантикалық жақтан бир—бирине мәнилик жақтан қарсылас сөзлерди тил билиминде антонимлер деп атайды. Бундай топардағы сөзлерде изертленген Мойнақ говорының лексикалық составында белгили бир группаны қурайды. Ескерте кететугын бир нәрсе лексикада хәр түрли түбирлерге ийе болып, бирақ бир-бирине мәнилик жақтан қарама-қарсы келетугын сөзлердиң топарларына лексикалық

антонимлар деп ат беремиз. Антонимлерде амонимлер, синонимлер усап хәртүрли сөз шақапларынан жасала береді екен. Жоқарыдағы мысаллардағы жаз—қыс, дое-душпан атлықлардан жасалып тур.

Жақсы жаманды билген сон...
Өтирикти ырастай,
Ырасты қудай урғандай.
Ашшы менен душшыны татқан билер,

Жана үйреншиклер жипти бос орап, бир ийнеликти әл-лен уақта жипке толтырса, шеберлери жипти тығыз орап, бирнен соң екиншисин хәп-заматта толтырады.

Булар да жақсы, жаман, өтирик—ырас, ашшы—душшы, бос, тығыз деген антонимлер бирикпеси болып предметтің сапасын билдирип, затлық—белгилик мәни-де қолланылып тур.

Жаз бар, қыс бар, асыққандай не не бар.
Қысы-жазы қыйналып,
Он еки айда тапқаны,
Қыс азыққа жетпеди.

Ертели кеш айналысын жүрмен. Антонимлер мәүсим, мезгил, уақытқа байланысы болып келеді.

Адамдар арасындағы қатнасыққа, турмыс жағдайларына байланысы пайда болған антонимлер:

Ақыл дос, ашшу душпан
Аш бала тоқ бала менен ойнамайды;
Тоқ бала хеш нәрсени ойламайды;
Биреулер бай, биреу жарлы;

Асты сызылған сөзлер антонимлик жубайлар болып табылады.

Заттың ямаса құбылыстың белгилі бир тәрептерин көрсетип келген сөзлер арқалы жасалады.

Толысын төгип, ортасын шайқадымба
Қол аяғыңды бауырыңа алдыңба
Иши сыртың саума¹

Оң қолым, сол қолым бәриде өз қолым.
Алды артына бурыш, пийаз.

¹ Бұндай деп жүкли, еки қат хаялларға тийисли айтылады.

Хәрекетти аңлатып келетуғын антонимлик жубайлар:

Дос жылатып, душпан күлдирип айтады.

Заттың ямаса қубылыстың муғдарын аңлатып антонимлик жубайлар жасалады.

Толысын төгип, ортасын шайқау
Заттың бағытын билдиретуғын жубайлардан
қуралған антонимлер:
Алға ийтерсем баспа,
Артқа ийтерсем шүйелме.

Хайуанлардың бир-бирине ара қатнасын, жағдайын билдирип келетуғын антонимлер. Олардың гүни ий-тили пышықтай. Әлбетте бул жерде туура мәнисинде қолланып турған жоқ. Улыұма үй хайуанларына киретуғын ийт пенен пышық татыу жасамайды. Усылардың хәрекетин ерли-зайыплы адамлардың ара қатнасына салыстырмалы түрдө қолланып турыпты.

НЕОЛОГИЗМЛЕР

Хәр қандай тилдің сөзлик составы барқулла өзгерип хәм рауажланып турады. Турмыста жаңа затларға хәм қубылысларға байланыслы жаңа атамалар пайда болады. Жаңа пайда болған атама бирден улыұма халыққа түсиникли болып кете қоймайды. Мине усындай тилдің сөзлик составында жаңадан пайда болған, бирақ улыұма халыққа түсиникли болып кете қоймаған сөзлердің, атамалардың топарына тил билиминде *неологизм* деп ат береді.

Шынында да неологизмлер жаңа түсиниклердің пайда болыуы менен жүзеге келеді. Неологизмлер—бул халықтың турмысында хәм мәдениятында, сондай-ақ илим менен техниканың ғаулап рауажланыуында көплек жүзеге келип отырады. Мойнақ районы мәденияттың рауажланыуы жағынан, сондай-ақ санааттың өсиуи дәрежесинен де республикамыздың басқа районларынан айырылып турады. Район халқының улыұма турмысы балық өндирисине байланыслы, сонлықтан Мойнақ говорында ушырасатуғын неологизмлердің көпшилиги усы балық өндириси менен байланыслы десек, кенардан шығып кетпеген болар едик. Улыұма алғанда говордағы неологизмлер жаңа техникаға, со-

циалистлик мәдений турмысқа, социалистлик аўылхо-жалығына, мәдений ағартыу ислерине, ден саўлықты сақлаўға, социалистлик саўда ислерине, транспортқа, байланыс ислерине т. б. байланыслы кирип, жергилик-ли халық өслериниң қатнас жасаў қуралы ретинде яғ-най өслериниң күнделикли ийгиликли ислеринде пай-ланылууда.

Балықтың түрлерине байланыслы неологизмлер: се-врюга, усач, нобли, белоглазка, чехонь, карась, шемая, сулик, окунь, досось т. б. балықтың түрлерине байла-ныслы атамалар тек балықшылық кәсиби менен шу-қылланыушыларға ғана түсиникли болған менен улыўма халқымызға еле түсиниксиз. Биз бирден усач дегенде сүүи жүрген ямаса усланған сүүен балық түсиниле тоймастан, өндиристе исленген, белгили дәрежеде дуз-де тварлынынан сүүен балықты түсинемиз. Булардың ишинче сулик, севрюга усаған түрлериниң говорда (сулик исли; **севрюга**—шоқыр) атамалары болған менен булардың еки түрдеги атамаларында қоллана берети, ят севрюга болатуғын болса Аралда жақыннан берги осиритин атырғин балық, сонда да говорда рус тилинен кирген атамасынан көбирек қолланылуы бай-қалатын, яғнай говор ушын **неологизм** болады. Тағы да айта кететуғын бир нәрсе жергиликли халық ба-лықты қабыл ағыу пункгине тапсырғанда, балықты өндиристе ислеуде, гайын болған продукцияларды бел-гиле орышларға жиберерде көбирек рус тилиндеги атамаларынан пайдаланыўға тырысатуғынлықларын бай-қитық.

Балықты аулау қуралларына байланыслы неологизм-лер сейкер жылым, шәмәнийшый жылым, гигант аў, дунай аў, т. б. неологизмлер пайда болды. Бундай неологизмлер рус тилиндеги атамаларына (жылым, аў) сөслери қосылып бир атаманы аңлатады. Чохановый аў уса сөзлердиң қосылуы арқалы улыўма жергиликли халыққа түсиникли болып кетти. Балықты өндиристе ислеўге байланыслы неологизмлер: мойка, шан, лобаз, распорка, секач т. б. Бул қураллардың атқаратуғын хызметлери мийнеттиң басқа бөлимлеринде көрсетил-ген.

Суу хожалығына байланыслылары:

Мотор, планкот, катер, пароход, матовод, мато-фелюга, каюта, мотосудно, порт, моторист, капитан т. б.

Мине бул улыўма жергиликли халыққа түсиникли болғаны менен (белгили бир профессиядағы ислеўши адамлар топарына) улыўма қарақалпақ тилиниң лексикалық составы ушын неологизмлер болып табылады. Неологизмлер мийнеттиң соңғы бабында да (рус тили арқалы кирген атамалар) кеңирек сөз болатуғын болғанлықтан биз бул жерде қысқаша айтып кетиўди мақул көрдик. Неологизмлер ҳаққында сөз еткенимизде (ишки ресурслар тийкарында) пайда болған неологизмлерге тоқтайық.

Говорда **аў, жылым** қусаған атамалар дәслеп пайда болған уақтында неологизм хызметин атқарып, өнди тилимизде улыўма халықлық лексикаға кирип кетти. Балық аўлау қуралларында жаңадан кирген сөзлер менен биригип сол атамалардың көлемин, неге байланыслы екенлигин, қай жерге тийисли екенликлерин көрсетип говорда неологизмлер жасалады. Мәселен сейнер жылым, шәмәйишний жылым, гигант аў, дунай аў т. б. яғный бурыннан қолланылып киятырған аў, жылым сөзлери рус тилинен кирген атамалар менен биригип жаңа мәниге ийе болып тур.

Капрон қалқы — капроннан аў — булар жақын жыллардың жемиси. Капроннан пайдаланыў менен байланыслы. Бурын қалқыны „өкпе қалқы“ ямаса „қалқы“ деп атаған.

Солдат шалаң — рус тилинен кирген солдат сөзи менен говордағы қолланылатуғын „шалаң“ сөзлери биригип бир жаңа атаманы пайда етип тур.

Андатра қайық — булда сондай ондатраның район территориясында өсирилиўи менен байланыслы пайда болған атама. Буларда улыўма халыққа түсиникли болмай, неологизм ҳалында қолланылып тур. Бундай неологизмлерди биз сөзлердиң өз-ара биригиўинен жасалған неологизмлер деп атаймыз.

Усылардай-ақ дәслеп говордағы қолланылатуғын „Мойнақ“, „шымылдық“ т. б. усаған сөзлер менен рус тилинен кирген „форма“, „печь“ сыяқлы атамалар биригип келип бир атаманы пайда етип жүр. Бундай еки сөз биригип келип жасаған түри болса, сөзлер дизбегинен де неологизмлер жасалады: қайқы бас шана, Мойнақ форма жай — бул жерде шана деген қурал рус тилинен (сани) ертеде келип кирген, қайқы бас деген сөз дизбегинен биригип келип неологизм жа-

салады. Сондай ақ **Мойнақ, жай** сөзлери менен форма сөзи биригип бир дизбектен құралған бир атаманы аңлататын түр.

Лексикалық ұсыл: Тілнимизде сөзлер бәрқулла өзгерісте, рауажланғанда, өсиўде, байыўда болады.

Сөз шыққын өлгергенде, рауажланғанда, өскенде, өлгергенде сөзлерге жаңа мәнис пайда болып отырады. Лексикалық ұсыл менен неологизм дөрегенде бурынғы дөстелігіннен кытырған сөзлерде жаңа мәнис пайда болады.

Шығарынақ деген сөзди алайық. Бул гөнерген сөз лексикалық составтан әўселги мәниси шыққан.

Көркем әдебиятларда белгилги бир дәурди сәўлеттен ширеу үшін қолданылуы мүмкин. Бөз тоқыў ушын шығарынақ шығарынақ шығып алатуғын құрал. Ал бул сөз гөнерте дөстелік мәнисге енген. Үлкен жылымларды аңлатуғын шығарынақлар арқалы далаға тартып шығарынақ. Мәселен бир үлкен жылымды салыў ушын 10 сөз, 10 сөз керек болады.

Мәнис ұсылтай хызмет атқарауғын құралды гөнерте "шығарынақ" деп атайды. Дөстелік мәниси менен сөзди мәнисин салыстырсақ сөзшелли нарықтың бар өскенігін көремиз.

Өре деген сөзде алып қарайық, жайды бастырғаннан кесесине бир тастайтуғын үлкен ағашты атаса, ал гөнерте нөретени еки жаққа керип турыўшы ортасынлығы алаңқы айтылады. Үгный жаңа мәнисине көшкен. Асыр менен бир қатарда бурынғы әлиўайы мәнисине ике боған аў, жылым, қайық, деген сөзлерди хәзир қалып түсинемиз. Жақын жыллардың аржағында қайық дегенде өскек, тайау, арқалы ғана хәрекетке келетуғын құрал еди, ал хәзир биз қайық дегенде бир ямасы еки мотор орнатылған, жақсы үскенеленген, айарымларына кабина орнатылған құралды түсинемиз.

Мәселен **қараў** деген сөзди алып қарайық. Бул сөз белгилги бир заңға қараў ямаса күтиў мәнилеринде қолданылатуғын сөз. Қараў сөзи гөворда басқа жаңа мәнисде қолданылады. Жер сөзи менен биригип келип бир мәнис атқарады. Балықшылар қыс айларында жер қарады. Жылым салмастан бурын балықшылар хәр жертен үки ойып, оның аўзына дөңгелек шөп буўып, өскек менен балықтың барлығын жоқлығын, азлығын көргенде, қалай өрис алғанлықларын барлайды.

Егерде бир балық сол үкинің тусынан өтип қайтып айланса балықлар топарының артта болғаны, егер қайтып айланбаса балықлардың алда болғаны. Егерде би-реу-екеу болып айланшықлап жүрсе балықлар топарының сол жерден қашық емес жерде екенликлерин көриуге болады. Балықшылар тилинде буны „жер қа-рау“ деп атайды.

Говорда бундай лексикалық усыл менен жасалған неологизмлер көп ушырасады.

Басқа тиллерден кирген сөзлерден жасалған неологизмлер

Жаңадан бир зат пайда болса, сол зат пенен қоса жаңа атамда пайда болады. Говорда бундай жаңадан кирген неологизмлер толып атыр. Булар мийнеттің рус тилинен кирген атамалар бөлиминде толық берилгенликтен бир еки мысал берип отырмыз.

Ирезек (резек)—қамыс оратуғын құрал.

Барақ (барак)—балықшылардың ұақытша туратуғын орны, жайы.

Багон (вагон)—нәретениң аўзы.

Лабаз (лобаз)—бөхәр, гүз айларында балық дузлау ушын тақтайдан бочкаға уқсатып соғылған ыдысты ла-баз деп атайды.

Распорки (распорка)—дузланған балықларды самал-да кептируу ушын, сол балықлардың ишин ашып турыу ушын тиреп қойылатуғын таяқшаға айтылады т. б.

АРХАИЗМЛЕР

Хәр қандай тилдің составындағы базыбир сөзлер қолланылыуы жағынан гөнерип барады, яғнай сол гө-нерген сөзлердің кем-кемнен сөзлик составтан шығып қалыуы зәрүрли қубылыс. Ескиңиң өзгериуи, жанавың пайда болыуы нәтийжесинде гөнә хәм жана деген тү-синиклер келип шығады. Тил илиминде гөнерген сөз-лерди *архаизмлер*; ал жаңадан пайда болған атама-ларды *неологизмлер* деп атайды.

Говорда усындай архаизм сөзлердің қолланыуы жағ-дайларының хәр түрли екенликлерин көремиз. Буны биз жасы 50, 60, 70 оннан да асқан ғарры хәм кемпир-лер менен сөйлесип материал жыйнағанымызда хәм сол

материалларды обработка ислегенимизде белгили болды. Бул архаизм сөзлерди биз төмендегише группаларға болип қарайық.

1. Кийим - кеншектің түрлерине байланыслылары

Лаўдан көйлек, қалеке көйлек, кестели көйлек, шатыран көйлек, аққас көйлек, қарақас көйлек, пашини көйлек, көк көйлек, ақ көйлек, қәдели көйлек, сәми жағалы көйлек, жегде, айдынны (айдыллы), кийменшек, түрме, қамар белбеў, сәўкеле, төбелих, бәйкеми йетик, мәдели белбеў, қундыз тон, кесик қулақ, қамқа тон, ишик, йелтир — йелтир тон, ушыға, қырмызы тон, ноғай жаға, кестели жаға, шерим етик, биз өкне, дегмент, муқамыс, жеңсе, топпы т. б.

2. Көрис — төсек хәм нағыстың түрлерине байланыслылары:

Кеширен, бөжөрис, туулақ, мағыз (әсия), дөңгелек-турақ, шүбәртшақ, қыйыққурақ, секкизақ, гилемқурақ, бадыраңдурақ, қырықтырнақ, Уойма, қусғанат, сулава, Уомартқаншғыс, қошқармүйиз, тақмүйиз, қосмүйиз, соғал, қумарысқа бел, қыйықша, шақмақы, қауаша-түт, шашақ, суунағыс, йесне (йеспенағыс), қууыршақ-дауыз, бауырсақ түл, қустырнақ, ыргақ, зернағыс, тоқпалақмүйиз, ырнақша, тынқанш, қумырсақа ауыз, көссене, илменнағыс, тарғатуйақ, газмойын, тиктырнақша, искекшешнағыс, қолтықшанағыс, ийрекей нағыс, ийиттабы, айлашбамүйиз, шашшайы (нашшайынағыс), құрнағыс, шайланнағыс, тарақы, бақаншақнағыс, тайтуйақ, қустили т. б.

3. Қәде қәўметке байланыслылары:

Адырғыс, қолусғатар, шашсыйпатар, айтымал (беташар), арқа керіу, көримник, қызқашар, тақыға тастау, төсқәде, кемпир өлди, илиў, гиреў, қолқараў йемәурри т. б.

4. Үй буйымларына байланыслылары:

Тас шыра, шүтик шыра, ауызқабақ, мес, шәўгим, шашшайы зерен, айыран қабақ, сабайақ, жуўаз, қозақ, шығыршық, пилте, мәки, гевеже (гебеже), дуўден, Хыйўа қулыш, искенже, сымтыраш, мәсиўек, искек т. б.

5. Аўқатқа байланыслылары:

Қустарма, (қусқарма), майсалмақ, шашыў, арпа тақш, шалыў т. б.

6. Безениўге байланыслылары:

Әребек, шашбаў, қаслы билезиқ, халақа, халқаплы

сырға, Ұөңир моншақ, жауырынның (жауырынлық), мойтумар, жеңсе, хәйкел, Ұөңирше, қосбау, қын т. б.

7. Ер-турманға байланыслылары:

Желек, көйлекше, жул, сийнемент т. б.

Ойын-зауыққа байланыслылары:

Айғулақ, шүйтастамақ, маңлай шеритпек, қолжазбақ, бектас, ағабий, жасырымбақ, айғулақ, айкөрмек, ийит-қуйырық, түйебасты, гештек, мейлис т. б.

9. Тууысқанлық қатнасты хәм класслық айырмашылықты билдириўге байланыслылары:

Бәйбише, тоқал, тул, жесир, бийке, кейўаны, қул, малай, күн, шоры, кәдик (булда қул деген мәнисти аңлатады).

10. Аўырыўға байланыслылары:

Безгек—ысытпа, атыжақсы—қурөзек, келте—келте сүзек, қышыма, бабасыр, сарығотыр, сөкғотыр, шилле, аяқтаспа т. б.

11. Мал хәм дүз хайўанларына байланыслылары:

Дүл-дүл—қиялий ат, дәстан, ертеклерде ушырасады, дүл-дүлдің шабысына шыдамағай. . .

Түлфар—булда сондай. Буның қанаты болады, керек деген жеринде ушып та кете береди, . . . ат болду дейди суў тулфардан. . .

Ырыққыш жылқыны бир заманларда усылай атаған.

Қодық—жылқының баласы.

Бөлтирик—қасқырдың баласы.

Мыршай—Түлкиннің баласы.

Қундыз—қасыл терили хайўан. Тирилей хеш ким көрген емес т. б.

12. Дийханшылыққа байланыслылары:

Қызыл, масақ териў, үсир, кеўсен т. б.

13. Қарыў жараққа байланыслылары:

Сауыт, садақ, ўоқжай, сарыжай, найза, қалқан, қарамылтық т. б.

Сан хәм өлшеў менен байланыслылары:

Шерек, бир ағар, бесағар, мысқал, қулаш, гез, аршын, сүйем, йели, бармақ бойы, танап, бир тилла, йеки тилла, аббаз шайы, соқыр теңге, қара көрим, сәскелик жер, түслик жол т. б.

15. Ай атларына байланыслылары:

Сәўир, хамал, жауаз, саратан, хәсет, сүмбиле, мийзан, ақыреп, хут т. б.

16. Диний түсиниклерге байланыслылары:

Ақун, ийшан, молла суўпы, зәкир, бейиш, дозақ, дуўа, пир, әрұақ, суре, әспи, улама, мешит, қаўым, та-лақ, шайық, үсир, питир т. б.

17. Хәмелдарлыққа байланыслылары:

Аталық, жүзбасы, беглер-беги, қазы, қусбеги, бо-лыс, уонлық, елиўлик, сәркерде, уойаз, датқашы, уә-зир, жәллат т. б.

18. Сиясий-жәмийетлик атамалар:

Батырашкөм (батрачком), союзқошшы, аўылатком, ячейка, бадырақ (батрак) хұқуқ, қулақ (кулак) садыр-нашы—бас сот (суд) деген мәнисте қолланылған, алты бийдің үстинен садырнашы йеди.

19. Айырым жекке сөзлерге байланыслылары:

Арқа ата мәнисинде, Асанның дүньядан уәткенге не сөзи арқата қирады дейди.

Жақшы күлешши, жаллашыуны, қол ушы талап не сөзүгын илим мәнисинде, бийдәўлет, малпитпес, жақшы, қайда дер (Мәтен) т. б.

20. Тенелерге байланыслылар:

Нисте мурна, олдам қабақ, қыйқан қаш, аўызлары оймақтай, йершилери қаймақтай, пашлары тоқнақтай, көзлери масаладай, көзлери шапақтай, тиллери шийрин, қышпа бел, қулақлары қалқандай, мурны қысымлаған талқандай, қоллары жабадай, жаўырынлары қақпақтай, айықтары маладай, пашшайы дөниў т. б.

21. Топонимлерге байланыслылары:

Дәрийайысор — Арал теңизин бурынғы ўақытлары усылайда атаған. Тағы да „көк“ деп атайды.

Жәйхун — Әмударьяның бурынғы атамасы, бир уа-қытлары Утус, оксус деп те аталған.

Адақ — усы Мойнақ территориясындағы бурынғы қа-ланың аты. Бул суў астында қалған. Бул туўралы экс-педиция материалларында көп ғана мағлыўматлар бар¹. Буниан тысқары Т. Жумамураговтын „Мойнақ—өткен уақытларында“ деген мақаласын² хәм А. Бегимовтын „Балықшының қызы“ романынан қараңыз³.

Бундай архаизм сөзлерди турмыстың басқа тараў-ларынан да көриўге болады. Булар халықтың күнде-

¹ 1961 — 1961-жыллардағы Мойнақ районында жүргизилген диа-лектологиялық экспедицияның материаллары.

² Т. Жумамурагов. „Мойнақ—өткен ўақытларында“, „Қзыл балықшы“ газетасы, 1946, 16-февраль.

³ А. Бегимов. „Балықшының қызы“ роман. 193-бет

ликли сөйлеу тилинде актив қолланылмайды. Тек халықтың өткен дәуірлерин көз алдына келтиргенде, еске түсіріулеринде ғана ушырасады, сондай-ақ өткен дәуірди сүүретлейтуғын шығармалардан да табыуға болады.

Мәселен:

— Қәйним түсинип билетуғын шығарсаң, егерде билмесең мениң атым Әбилқасым, үш шайыға ушыға алсын, бир теңгеге жипек алсын, өңірше жағымды салсын, мени күтип тойға барсын, тойдағылар хайран қалсын деген. . .

— Аўа қәйним, керек десеңиз оннап басқа қәлеке көйлек, шатыраш көйлек, қарақас көйлек, аққас көйлек дегенлеримде бар, хәзир қолым келди, қызы бардың назы бар, енди сеннен бәринде аламан. . .

— Қалайда болса лаўдан көйлегимди аламан. . .

— Айқыз! — деди, олда геүдесине төңкерилген еки гүмис кеседей көйлегин көтерген қос анарының үстинде еки қолын салып турып. . .

. . . , бир қатар қумырысқа бел нағысын салып болып, қошқар мүйизге қарағанда әстен ғана ыңыранып:

Қошқар мүйиз салып тиккен тахиям,
Тар келмегей сол ярымның басына.
Кеўил аўлар жеңгем менен жоқ ағам
Қашан енди қосыларман ярыма — деген қосықты айтып. . . ,

(А. Бегимов. „Балықшының қызы“).

Оған Жәмийла қатыўланып, маған Сапардың журты, жат емес, өзимнің тәжим берип, еңкейип түскен елагым, келиншек бетимди ашқан есигим. . .

Дүньялы деп хешкимнің қара тыйынына қызыққаным жоқ. . .

Керек десең көк тыйын алғаным жоқ. . .

. . . Атаңның қуда атын, айтысып оқығап ақ пәтиясын бузып, бир тыйынсыз Сапардың қанжығасына байлап жибергенимди умыттың ба, қатын! Енди Сапар өлген соң саяқ — сандыраққа үсгинди жол қылып, „пәленшениң жәсир қызы пәлен болып атыр“ деген насағын тағы арқалатқың келе ме?!

(К. Султанов. „Ақдәрья“)

Мине жоқарыдағы асты сызылған сөзлерди, сөз дизбеклерин арханизмлерге жатқарыўға болады, себеби бул шығармаларда өткен дәўирдиң картинасын дәл беріў ушын қолланып тур, бул сөзлердиң өз дәўиринде актив рол атқарғанлығы сөзсиз.

Арханизмлердиң бир бөлегин *историзм* деп атайды. Историзмлер жәмийеттиң белгили бир дәўирине тән хызмет атқарған ҳәзир сөзлик сосгавтан шығып қалған сөзлер болып табылады.

Олар: Шарық, сазғап, қозақ, садақ, саўыт, сарыжай, оқжай, найза, қалқан, бий, аталық, қусбеги, қул, күң, тоқал, бәйбише, жесир, шоры, малай т. б. усаған сөзлер болып табылады. Бул сөзлердиң ҳеш қандай зәрүрлиги жоқ. Булар туўрасында усы бөлимниң (9, 13, 15, 18 т. б.) параграфларында кең түрде мысаллар берилген.

И БА П

ТЕРМИНОЛОГИЯ ХАРАКТЕРИНДЕГИ АТАМАЛАР

Балықшылық кәсібине байланысly лексика

Қарақалпақ тили лексикасында жалпы улыўма халықлық лексика менен бирликте айырым группа адамлар тилинде қолланылауғын кәсипке (профессия) байланысly лексикалар да бар. Булардың бири Мойнақ районында жасаўшы балықшылар тилиндеги балықшылық кәсибине байланысly лексика болып табылады.

Қарақалпақ тилинде балықшылық кәсибине арналған бир ғана газеталық статья¹ хәм жол-жөнекей айтылған пикирлер² бар. Булардан да басқа оқыў қуралларында³ хәм илимий әдебиятларда⁴ кәсипке байланысly атамаларды ушыратыўға болады. Бул кәсипке байланысly лексика әдебий тилимизде қолланылғанда әдебий тилимиздиң толығыўына, жетилисиўине, байы-

¹ *О. Сейтов*. Қарақалпақ тилинде балықшылық кәсибине байланысly лексика. „Жас Ленинши“ газетасы, 42, 19-май 1962 хәм 56, 13-июль 1962.

² *Ж. Аралбаев*. Қарақалпақ тили диалектлериниң гейпара мәселелери. „Қзыл Қарақалпақстан“ газетасы, 22-август 1947.

³ *Е. Бердимуратов*. Хәзирги заман қарақалпақ тили. Лексика, Нөкис, 92—94, бетлер 1964. *Е. М. Бельская, К. Шаббаев* Тәбият таныў IV—класс, 88, Нөкис, 1962, *Н. А. Рашкевич*. Қарақалпақстан шараятында тәбийғатқа зоологиялық экскурсиялар. Биология муғаллимлери ушын қолланба, 165—172, Нөкис, 1962.

⁴ *Л. Берг*. Аральское море, 1908. *Г. В. Никольский*. Рыбы Аральского моря, 1940. *Ж. Доскараев* Арал, Каспий балықшыларының тилиндеги профессионалдық лексиканың материаллары. *Вопр. история и диалект. Казахск. языка*, вып. 1, Алма-ата, 1958. *Г. М. Барланскова, Л. П. Павловская, С. О. Османов, Р. Реймов, В. В. Седов*. Водоемы Низовьев Аму-Дарьи. 12—72, Нукус, 1963.

ұына көмек беретугын тил материалларынан есапланады. Балықшылық кәсібине байланысly лексика Октябрь революциясынан кейин илимнің, техниканың ғаулап өсиўи нәтийжесинде раўажланбақта. Мысалы: балықтың түрлерине, аўлаў қуралларына, балықты өндиристе ислеп шығарыўға т. б. байланысly толып атырған атамалар пайда болмақта.

Жергиликли халық балықты революциядан бурын қаза, баспай, шолпы, қармақ, шанышқы т. б. әпиўайы өнимсиз қураллар менен аўлаған (уўлаған) болса, Октябрь революциясынан кейин қураллардың түрлери түп-тамырынан өзгерип ҳәзир „көпирон аў“ (капроновая сетка), „гийгант“ (гигант), „дунай аў“—аўдың түрлери усаған нешше центнерлеп балық услайтуғын қураллар менен аўлайды. Бул жерде балықшылық кәсибине байланысly лексика сөз етиледи.

Балықтың түрлери

Бекире (рус. шип) бекире балықтың көп жасайтуғын түрлерине жатады. Бекиренің үлкенінің узынлығы 2 метрдей болады. Бекире суўдағы жәнликлер менен, айырым жағдайларда майда балықларды да жуғын аўқатланады. Аралдағы ең баҳалы балықлардан есепланады. Бекиреге байланысly говорда „*бекиренің тумсығы тасқа тиймей қайытпайды*“ мақалда айтылана. Бекире балықтың осетр түрине жатады. Говорда бекиренің майда бир метрге жетпейтуғынларына „*тәшир*“ ямаса „*тәшир бекире*“ деп атайды. Бул үш-төрт жылға болып, қуырық бети жинишке арық болып кететин.

Шоқыр (рус. севрюга) — шоқыр Каспий теңизинен Аралға соңғы жыллар ишинде әкелип жиберилген. Сонылақтан Каспийдеги балықшы қазақлар тилинде қалай аталатуғын болса, солай бизге де келип кирген болыуы керек. Жергиликли халық усылай атайды. Бул да балықтың осетр түрине жатады. Буның тумсығы узып, етинде тикени болмай, тек шемиршектен тұрады. Ең үлкенінің салмағы 10 кг ға жетеди. Жыртқыш балықлар қатарына киреди. Түри қызғыштан келген, семиз, аўзы тумсығының астында болады. Говорда „*шоқыр*“ формасынан гөри „севрюга“ (северюга) деп көбирек аталатуғынлығын байқадық.

Сумырай (сумурай) (рус. лопатонос) — бекире тұқымлас балық. Жыртқыш балықтар группасына кіреді. Сумырай „киши сумырай“, „үлкен сумырай“ болып бөлінеді. Үлкенлігі ярым метрден асламырақ болады. Говорда бұл балыққа байланысты „сумырай кесе суу ғурур“ деген мақалда айтылады.

Сазан (рус. сазан) — сазан карп балықтары семействосына кіреді. Сазан екі түрлі болады. Біріншиси сазанның өзі, екіншиси „сазанның панаханьсы“ — еркегине айтылады. Бұның еті былжырақ, дәмсіз болады. Сазан суу асты өсімліктері бар, әсіресе шалаңлы жерлерде көп болады. Сазанның үлкенінің ұзындығы 1 метрден асламырақ болып, салмағы 15—20 кг дай болады. Сазан деп говорда 4—5 кг нан артықтарын ғана атайды. Ал боз районларда асылыққа жараса „сазан“ аталына береді.

Ақ шабақ — орташа салмағы 2—2,5 кг болады. Балықшылық кәсібіндегі ең әқмийетлі балықтардың бири. Ақ шабақ теңізде де, дәрьяда да болады. Ууылдырық шашарда душы суу бар жерлерге өрлеп келип шашады. Көбинесе өндірісте дузлау менен қатар консерва да істейді. Говорда „тыран шабақ“ деп те атайды. „Ақ шабақ“ деп ирисіне айтылады.

Сүуен (рус. усач) — ири балықтар қатарына кирип, жыртқыш емеслер семействосына жатады. Сүуеннің еті мазалы, семіз, еті тығыз болады. Сонлықтан бұның өндіріслік әқмийеті зор. Балықшылар бұны „сыннайы балық“ деп те атайды. Сүуеннің говорда мынадай атамалары бар: „Панақаны сүуен“ басы үлкен, еті мазасыз болады, ууылдырық шашып азып жүрген ұақты болады. Бұл тууралы мағлұматты (Османов С. О.)¹ көріуіе болады. „Кайза“ (Туркестанский усач) сүуеннің бир түри. Бұның еті мазасыз, түри сарғыш, еті былжырақ болады. „Каяз“ деп қазақ тилинде сүуеннің өзине² айтылады, ал түркмен тилинің гейбир говорларында „сөуон“ сөуген³, говорда буннан басқа да

¹ С. О. Османов. Паразитофауна Аральского усача. „Вестник“ Карақалпақского филиала АН УзССР, 19—22, Нукус, 1961.

² Ж. Досқараев Материалы профессиональной лексикки в языке аральских и каспийских рыбаков. Вопр. ист. диалект. казахско-го языка, выпуск I, 108, Алма-Ата, 1958.

³ С. Арақулиев. Гарагалпағыстан АССР-нің Дөрткүл райондындағы түркмен гөплешиклери, Ашгабад, 1961.

сүүеннің бир түрине „утку“ деп айтылады, Бул сүүеннің кишилеу, мазалы түрине айтылады.

Торта — (рус. вобла). Бул балықтың майда түрлерине жатады. Торта жыртқыш емес балықлар топарына киреди. Формасы сазанға уксаған болып, карп балықларының семействосына киреди. Торта түрлерине қарай: *ақ торта*, *қызыл қанат торта* (красноперка) *көкмойын торта* (язь) болып бөлинеди.

Булардан басқа говорда „қара торта“ дегени де бар. Ол көлдің суының қара болыуынан түри қара болып, соннан „қара торта“ аталған.

Ж. Доскараев жоқарыдағы мийнетінде қарақалпақта „Қызылкөз“ деп¹ аталатуғынлығын көрсеткен. Бундай деп аталыу говорда ушыраспайды.

Ақ марқа—жырытқыш балықлар қатарына жатады. Ақ марқаның узынлығы 80 см дей, ауырлығы 5 кг жетеди. Хәзирги ауланып жүрген ақ марқаның орташа силмағы 3—4 кг, қабыршағы ақшыл болады. Тикени қыты ири болып, ети мазалы балықлар қатарына жатады. Говорда „Ақ марқа“ ямаса „көгжон“ деп атайды. Көгжонның ишпацы қылашы хәм қуйрығы қызыл болады. „Жергиликли халықтың „Көгжон“, „көк торта“ „вершигизил“ деп атайтуғынлығын (Никольский)² көрсетеди. Бундай деп атаушылық әдебий шығарматрында „сууда көгжон балықтай жүзегуғынымды билетүшп едиң той“³. . . . Өзбек тили Хорезм говорында „марқа“⁴, азербайжан тилинде „ағ балығ“⁵ делинеди.

Қаракөз (рус. белоглазка). Булда өндириллик әҳмидеги бир балықлар қатарына киреди. Бул семиз, майлы балық. Ишпацы балықлар қатарына жатады. Орташа узиндиги 25—30 см болады. „Ақ көз шабақ“ деп (Рашевич)⁶ надурис аударылған. Қаракөз жөниндеги толығарақ пикирди (Тлеуов)⁷ қараңыз.

¹ Ж. Доскараев. Жоқарыдағы мийнет, 107, Алма—Ата, 1958.

² Г. В. Никольский. Рыбы Аральского моря, 85, 1940.

³ К. Султанов. Ақдәрья, роман, 12, Нөкис, 1962.

⁴ Ф. А. Абдуллаев. Хорезм шевалари, 118. Ташкент, 1961.

⁵ М. Ш. Ширәлийев. Азербайжан диалектолоки асының эсаслари. Бакы, 1962.

⁶ П. А. Рашевич. Зоологическая экскурсия в природу в условиях каракалпакки 169, Нукус, 1962.

⁷ Р. Тлеуов. Развитие Аральской белоглазки. „Вестник“ Каракалпакского филиала АН УзССР, 52, Нукус, 1962.

Қылыш балық (рус. чехон). Бул балықтың бауыры қылыштың жүзіндей болады. Өзи кишкене болса да тикени көп болады. Говорда „қылыш шабақ, қылыш балық“ деп түрліше айтылатуғынлықтары байқалады. Бул балық қазақ тилинде „қылыш балық шекан, шехан“ (Досқараев)¹. Хорезм говорларында „Қьльч балық“ (Абдуллаева)², азербайжан тилинде „тылыч балығ“ (Ширалиев)³ аталатуғынлықтары көрсетилген.

Табан балық (табам балық) (рус. карась). Сыртқы формасы жағынан сазанға уқсаған менен сазаннан томпақ болады. Табан балық екиге бөлинеди. Қабыршағы ириси хәм қабыршағы майдасы болады.

Балықтың бир атасы—табан балық,
Жүрмейди қамышласа шабан балық.

Шамай „шамая“ (рус. шемая) — майда балықларға киреди. Тикенекли, жүдә семиз болады, Балықшылардың айтыуына қарағанда бул балық Ушан теңизге (терең сууға) кетипте топарласып жүретуғын қусайды. Бул жыртқыш балықлар топарына кирмейди. Говорда „май балық“ депте атайды. Никольский⁴ қарақалпақша „жумыр“, „Шемейке“ деп аталатуғынлықтарын көрсетеди.

Сыла (рус. судак). Жыртқыш балық. Н. Бергтің⁵ классификациясы бойынша окунь балықлары семействосына жатады. Теңизде де, дәрьяда да көппеп ушырайды. Қабыршағы ири, тикенекли, ийиттиң тисиндей айқасқан тиси болады. Сонлықтан говорда „тисли“ депте атайды. Азербайжан тилинде „дишди балығ“ (Ширалиев)⁶ деп аталады.

Алабуға (рус. окунь). Бул балықтың барлық жери ала болады. Етинде сүйек болған менен тикени болмайды. Түри сылаға усаған болып, қалашлары қызыл, қабыршағы тикенекгей болады . . . Алабуғадай тыррыа берме . . .

¹ Ж. Досқараев Жоқарыда аты аталған мийнет, 109, бет. 1958.

² Ф. Абдуллаев. Жоқарыдағы мийнет. Ташкент, 1961.

³ М. Ш. Ширалиев. Жоқарыдағы мийнет. 339, бет. Баку, 1962.

⁴ Г. В. Никольский Жоқарыдағы мийнет. 107, бет. 1940.

⁵ Л. С. Берг. Рыбы пресных вод СССР и сопредельных стран, Т. 11. 1949.

⁶ М. Ш. Ширалиев. Жоқарыдағы мийнет. 339, бет Баку, 1962.

Ылақа (рус. сом). Жыртқыш балық. Ири ылақалар түрлі балықтар, құстар хәм суўда жасайтуғын сүт емизюшилер менен де аўқатланады.

Балықтың бир атасы **ылақа** балық,
Басында айдары бар **бақа** балық.

Говорда ылақаның „ылапыш“, оннан кишилерин „мешел“, „қарамешел“ жергиликли руслар тилинде судочник, ал ең үлкеилерин „жайын“ деп те атайды. Ылақа сүйегин аз балықларға киреди. Бул балықты қазақ тилинде „лақа“¹ (лаққа балық жайын), (Абдуллаев)² Түркмен говорларында „лакьга“ (Аразкулеев)³ формаларында айтылады.

Шортан (рус. щука) бул да жыртқыш балықлар қатарына жатады Шортан еки түрли болады. Тениздегилери (сары шортан), көлдегилери (қара шортан) деллинеди. Булда өндиристе пайдаланылып, консерва таярланады.

1. Шортан балық хәққында халық аўзында мынадай легендалар бар.

Қарақалпақлар Хийўа ханына балықты жиберип турған. Хан Арал тенизиндеги балықларды көрип қайтыўға шорысын жиберген. Хийўаға бурын „шортан“ апарылмаған екен. Шоры бул балықты көрип хайран (таң) қалады. Сонлықтан „шорытаң“, „шоры таң қалды“ дегеннен келин шықты деген пикирди информаторлар береди. Усы пикирди илимий хызметкер Ырысназар Жолдыбековға⁴ тастыйықлайды.

2. Хийўалан балық сатып алып кетиў ушын саўдагерлер келеди. Қарақалпақлар усы шортан балықты мақтайды. Сонда саўдагерлер айытқан дейди: „*Шортаның жақсы болса Хийўаға бармаспеди*“ деп. Шортан балық туўралы усындай мағлыўматлар бар.

Бул балықтың атына байланыслы пикирлер, әлбетте бул пикирлердин дурыслығын қарастырып көриў керек, әлбетте булар халық этимологиясы.

¹ Ж. Досқараев Жоқарыдағы көрсетилген мийнет. 106 бет 1958.

² Ф. А. Абдуллаев „ „ „ 117 бет 1961.

³ С. Аразкулеев „ „ „ 197 бет 1961.

⁴ Жолдыбеков Ырысназар, илимий хызметкер.

Тоқы балық (рус. лосось). Бұл өндирис ушып жүдә пайдалы. Аралда онша көп ушыраспайды. Ети семиз болады. Орташа салмағы 10 кг болады. Бұл балық Аралға басқа жақтан әкеліп жиберілген. Жыртқыш емес балықтарға киреди.

Тыран—балықтың майда түрлерине жатады. Бұл ақ шабаққа жүдә ұқсас болады. Өндирислик әхмийети бар. Никольскийдин¹ көрсетиуінде торта (вобла) менен шабақтың (леш) қоспасынан пайда болатуғынлығын көрсетеди. Дурысында да тәжирийбели балықшы болмаса буларды бир-биринен ажыратыу қыйын. Говорда „тыран“, „тыран шабақ“, „белоглазка“, „черноглазка“ деп араластырып айтыла береді.

Қурытқа балық—балықтың майда түрлерине яғный шабақ тәризли балықтарға киреди. Сонлықтан говорда улыұма „шабақ“ аты менен жүреді.

Балықтың бир атасы *қурытқа* балық,
Белгили болған екен журтқа балық.

Бөрге (қара бөрге) — сазанның кишкене түри. Говорда буны „бөрге“, „қара бөрге“, „мөңке“ деп те атайды. Булар көбине көлдеги сууларда көп болады. Қарақалпақ тилинде „қара бургө“ деп аталады деп Доскараев көрсетеди.² Бұл жерде қазақ тилинің гейбир говорларында айтылатуғын атаманы қарақалпақ тили менен шатастырса керек.

Қумыр (қумыр балық). Говорда балыққа байланыслы атама ушырасады. Бұл балықтың түри емес. Ақ шабақтың, сазанның ең семиз, жақсыларын усылай атайды.

Балықта ушырасатуғын аұырыулар

Қарадақ (рус. чернопятистая болезнь). Бұл Аралдағы балықтарда көп ушырастатуғын аұырыу. Буның менен 16 түрли балық аұырады. Әсиресе сазанда, тортада, ақ шабақта көп ушырасады.

Құрт аұырыу—буның менен карп семействосындағы балықтар көп аұырады. Балықтың ишинде құрт кө-

¹ Г. В. Никольский. Рыбы Аральского моря, 85 1940

² Доскараев Жоқарыдағы көрсетілген мийнет 110, 1958.

бейни кетеди, бул да балық ушын зыянлы ауырыулардың биринен есанланады¹

Балықтың дене құрылысына байланысты атамалар

Айғулақ (айқулақ) – балықтың басында болады. Айқулақ бас сүйеклерінің ішіндегі ең үлкенлері. Төшкелінің үлкен талқуларында жатып, балық аулаған жағдайларында „айқулаққа“ сорпа құйыпта ишегуғын болады. Хәттеки үлкен ылақаның айғулақтарын наспай тоспаган претінде де пайдаланған. Усы айғулаққа байланысты ойын аты да бар.

Желбілек балықтың сағағынан баслап, құйрығына шекем үстінші жағына айтылады. Говорда „сағақ (сага тбрық)“ формалары да қатар қолланыла береді.

Тифан (тафан – тифнан) – балықтың құйрық бетине айтылады. Бул майлы болады.

Тас айырым балықтардың арқасында тас болады. Мысалы бекіреге т. б.

Қалаш қалашлар: „арқа қалаш, төс қалаш, киндик қалаш, құйрық қалаш“ болып бөлінеді. Говорда арқа қалашты „Уорақ қалаш“ деп те атайды.

Торсылдақ (торсулдақ) — балықты батырып, қалқылатуғын торсылдақ. Говорда „торсулдақ“ формасы көбірек айтылады.

Шоғал бул еркек балықтың тухымлығы. Буны жеуге болмайды. Бул март, апрель айларында рауажланған болады. Бекиреннің иш майында „шоғал“ дейді. Күй төрилгеннен кейін ғана „бекиреннің майы“ делинеді.

Жалы — жал ылақа балықта болады. Бекиреннің иштің қалаштарын қоса „жал“ деп айтайды.

Шылым — шылым, балықтың сыртындағы желімге ұсыған затқа айтылады. Шылым әсіресе шортанда көп болады.

Талақ — шортанның талақта болур мазасы (Мәтөң шийыр) т. б.

¹ Убайдуллаев К. К. Илимий хызметкер.

Балықты аўлау қуралларына байланысly атамалар

Қара жылым — балықшылар бул жылым тууралы мынадай анықлама береди. Бул жылым 8 метр (митир) болады. Уон еки адам салады, ал жазда болса Уон адамда жетеди. Говорда буны „шаўыт жылым“ депте атайды.

Қысқы жылым—қыста музды ойып, вараточка орнатып тартылады.

Сенер (сынер жылым—сейнер)—бул терең суўларға салынатугын жылым.

Жаға жылым—жазда салынады. Бул жылымды сентябрь айына дейин пайдаланамыз, буган да Уон адам төрит ат керек.

Шәмәйишний жылым—буның менен майда балықлар аўланады. Шәмәйки деген балықтың түри бар, соған шыққан жылым буның тик бойы 40 кезлик болады.

Шөмекей жылым—бул жылымның көзлери тар, тек еки бармақ болады. Қазақтың шөмекей урууы шығарған дегенди айтады. Дурысында да усылай болыуы итимал.

Таргөз жылым. Көзлери дым тар, майда болады. *Килька, май шабақ* т. б. балықлар түседи.

Бергеўбай жылым—буның менен балықтың көп түрлери аўланады. Аты адам атына байланысly қойылған болса керек. т. б.

Керме (керме аў) — аўдың бир түри болып, керип салынады.

Ақан аў (сүуен) суген аў — көбинесе сүуен балықларға салынады. Сүуен балықтың ойыны тек жазда ғана болып, қыста болмайды.

Ақпа—аўдың бир түри. Ақпа көллерге салынады.

Дуўанай аў—балықшылар бул аўдың Дупайдан келгенлигин айтады. Бирақ дәслепп ислениуи Италнядан шыққан дейди жергиликли халық.

Қорғасын аў — ағын суўға, яғный дәрьяға салынады. Буны Зайырдағы, Порлы таўдағы балықшылар көбирек қолланады.

Қабдан аў—бул жайылып турылады. Балықшылар жиптен нәретедей етип тоқыйды. Аўзы үлкен, түп жағы барған сайын киширейип бара береди. Тахтакөпир (1961) районында жүргизилген экспедицияда „қабдан“ деп аталатуғынлығын ушыраттық. Бирақ бул жынғыл-

дан, тораңғылдың шақасын араластырып тоқып, жап-ларға салынады екен. Төрткүл районында (1962) т. б. болған экспедицияда да ховодан¹ формасын ушыраттық („орысша хобод, хоботина, крюк, удочка, рыбалонный крючок“, В Даль, Талковый словарь 1881, 1882, том II, IV) дегенді келтиреді, диалектолог Досқараев¹. Бұл ішкір шынылыққа келеді. Булардан да басқа аудан толын атырған түрлері көп. Олардың барлығы та *шөмейки ау, қортасын ау, шабақ ау, шохановый ау, шорта ау, сазан ау* т. б. балықтың түрлері менен байланысты болып келеді.

Қата — бұл қазір өнімсіз құраллар қатарына жатады. Колдерде, сайыз сууларда, теңіздің жағаларында тана балық усланады. Қазаға кирген балық қайтып шығып аймайды. Сондықтан говорда „қазадағы балық, қатадағы балық“ дейді. Бұл халқымыздың ертеден пайдаланған құралдарының бири, яғни, „... салған биің қаламиз, кориниң шур узақтан...“² Қазаның танадай түрлері бар: *көлгаза, жағагаза, дұунайгаза, шөтүңкгаза, қайшы узақгаза, қамаугаза*, т. б.

Нәреге — бұл да көбінесе колдерде қолданылады. „... Дәукемшир бойынан жыңғыл алдырып, нәреге соқтырып атырман“.

Бекирегармақ (бекире қармақ) — бекире қармақ үлкен болады. Говорда „бекире қармақгай“ деген тиркес қолданылады. Бекире қармақты ээпирет йетти.

Шолны — жылымның ишнен балықты алыу үшін қолданылады. Тоқылған болып, ағаштан сабы болады. Говорда „сүеки“ деп те атайды. Қазақ тилинің говорларында сүеки, шәйке,⁴ азербайжан тилинде „чолны“, түркмен тилинің гейбир говорларында „чолпы“⁶ болып айтылады.

Қақнай — жағада отырып, шетке шыққан балықлар-

¹ Ж. Досқараев. Материалы профессиональной лексики в языке аральских и каспийских рыбаков. Вopr. ист. и диалект. казахского языка. выпуск I. 118, Алма-Ата, 1958.

² Жийен жырау. Пoсқан ел, 54—55, 1959.

³ К. Султанов. Ақдәрья, романы 72, бет 1962.

⁴ Ж. Досқараев. Жоқарыдағы мийнет. 121, 1958.

⁵ Орфографический словарь азербайджанского языка. 503 Баку, 1960.

⁶ С. Аразкулиев. Жоқарыдағы көрсетилген мийнет. 197. Аш-хабад, 1961.

ды қағып услап алатуғын құрал. Буны өндиристе онша қолланбайды.

Баспай — көлдеги, бөлінген суулардағы балықларды аұлау үшін қолланылады. Буның еки жағыда ашық болады.

Ийтергиш — шандағы дузланыушы турған балықларды аударыстыруу үшін қолланылады. Бул ағаштан исленеди. „Шандағы балықларды ийтергиш пенен аударыстырса, пискенлери үстине қалқып шығады, писпегенлери шанның түбине қарай шөгеди“. Говорда буны „пискек“ деп те атайды.

Көнге — аұды көнгелейтуғын ағаштан исленген құралға айтылады.

Жалау — аұ салынған жерлерде жалау көринсе, сол жерлерде аұ болғаны. Буған тас байлап қояды.

Бойақ (рус. боек) — шийшеден исленген болып, аұдың үстине байланады. Жип пенен орап байлап көңгей жипке бекитеди. Бойақ көринсе аұ бар деген сөз

Мардан — балық салынатуғын ыдыс. Қыр районларында жасаушы қарақалпақлар дән салыу үшін қолланады. Мардан да бұрыннан киятырған ата-бабаларымыздың құралларынан есапланады. „... , Марданға салып шығардық...“¹

Ташке (и) (рус. ташка) — балық тасыйтуғын құрал. Говорда буның еки түри ашық, жабық, түри бар.

Нәшелки (е) — нәселки (рус носилки), бул аұлаған балықларды биринши орыннан екінши орынға апарыу үшін қолланылады.

Науа — бул ағаштан ямаса цементтен исленеди. Бул балықты жууған сууларды ағызып қойатуғын құрал. Булда ашық хәм жабық болады.

Қалқы — аұды, жылымды теңизге салғанда жоқарғы көңгейине қалқы байлап салады. Қалқы бұрын қолдан ағаштан исленсе, хәзир таярланылып әкелинеди. Говорда „Уөкпе қалқы“ деп те атайды.

Ийнелик — нәрете тоқығанда қолланылатуғын құрал. Ағаштан исленеди. „Ау-дузақты ийнелик пенен тоқыймыз“.

Асай — құрал. Асай - масай басты. Говорда жекке

---

¹ *Жийен жырау*. Пoсқан ел, 56 бет. Нөкис, 1959.

турыпта қосарланып та келе береді. „... Күни менен асай басып келди“.¹

Кәнегі арқан — арқанның бір түрі. Кемеге ауыр жүклерди жүклегенде тартылатуғын арқанға айтылады.

Домбақ — жиптің бір түрі. Говорда „*Домбақ жип*“, ал жишикесин „*пәуедек*“ деп те атайды.

Бұл сөз деп айтыу Тахтакөпир районы территориясындағы „Қаратерецниң“ бойындағы балықшылар тиінінде айтылады².

Решетка (э) (рус. решетка) — балықты шаңнан шығаруға ұсының үстінде шығарады. Дузлы суудан шыққан балық ұсының үстінде турып сырқылады.

Дузқалақ (дузқалақ) — шаңға салынатуғын дузды дузқалақтан өткереди. Буны говорда тек „қалақ“ деп те атайды.

Мойке (мойки) (рус. мойка) — тақтайдан исленеди. Ини үлкен болады. Мойкада балықты шаңға саларда да шаңнан алғанда да жууады.

Занон — балықты тазалаған уақытта алдына байлайтуғын ретинадан тигилген зат.

Распорки (е) (рус. распорка) — дузланған балықларды самалта кеніриу үшін, сол балықлардың қарнын керип тұрыу үшін қолланылатуғын таяқша. Говорда *ыраспорки, ыраспорка, ыраспор* т. б. түрліше айтылады.

Секач — балықтың қуйрық, қалашларын кесіу үшін қолланылатуғын қайшы.

Дузбел (тузбел) — балықты дузлағанда қолланылады. Бұл соған қолайластырып исленген болады.

Лобаз (рус. лобаз) — бәхәр, күз айларында балық дузлау үшін тақтайдан бочкаға уқсатып соғылған ыдысты айғады. Буннан басқа да говорда лобаз „*шолан*“ мәнісінде қолланылады.

Шаң (рус. чан) — балық дузлайтуғын ағаштан исленген үлкен ыдыс. Тереңлиги үш, төрт метрдей болады. Шаңның үлкени де, кишиси де болып, ағаштан хәм брезенттен, цементтен исленеди.

¹ К. Султанов, Ақдәрья, романы, 66, бет Нөкис, 1962.

² Насыров Д. С., Бегжанов Т. Тахтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақлардың тили бойынша байқаулар. Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының хабаршысы. 1962, 58—бет.

Басқалдақ — кемеге минип түсиу ушын тақтайдан исленген қурал.

Шолан—жазда балық сақлайтуғын орын. Шоланның сырты „шөргөм“ менен бастырылған болады. Қыста қатарластырып муз жыйнағаннан кейин ишине кирсең жаздың ыссысында да адамды тоңдырып жибереди. Говорда „шоландай, шоланның ишиндей, шоландай муздай“ деген теңеулер көп қолланылады. Шоланда балықты сақлау революциядан бұрын да болған. Мергенатауда ең ири шоланлар қатарына киретуғын Семеннің шоланы бар.

Шөргөм — шоланды қамыстан өреди. Сол өрилген жерин шөргөм деп атаса, ташканың ишине шетендей етип орнатып балық тасығанда қолланылатуғын қуралды да *шөргөм* деп атайды.

Мамбақ жақ (арқалық табан) — аұды қурсаулайтуғын жипти говорда „мамбақ жақ“ ямаса „арқалық табан“ деп атайды. Бул жууанлау қара жип болып, жууанлығы 55 мм болады.

Шонтай — нәретезде, жылымда, ауда болады. Буларға түскен балықлар „шонтайға“ жыйналады. Говорда, бираз аұылларда шонтайды „көтек“ деп те атайды. Адамның бирден қорыққанында, сескенгенинде бир нәрсениң атын айтып (әсиресе хаяллар) жиберуі жағдайлары көплеп ушырасады. Мине усындай жағдайда „көтек“ сөзи көбирек қолланылады. Шамалауға қарағанда „көтек“ қорыққанда шонтайды атауға байланыс-лы болуы керек. Және „шонтай“ сөзи бир нәрсени беккем, құпия сақлау мәнислеринде де қолланылады. Мысалы: „шонтайыңа түйип қой“, Тахтакөпирдеги Қаратереннің бойындағы мүйтенлер тилинде де көплеп ушырасады¹

Шана—балық қамыс, хәр қыйлы жүклерди музда тасыу ушын қолланылатуғын қурал. Шананың ултаны бурын сүйектен болған болса, хәзир темирден исленеди. Шананың сүйектен болған түрин биринши мәртебе „қарашекпенлилер“² алып келген. Говорда шаның мынадай түрлери ушырасады: *жайдақ шана*, (бу-

---

¹ Насыров Д. С., Вегжанов Т. Тахтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақтардың тили бойынша байқаулар. Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының хабаршысы 1962, № 1. 59-бет.

ны қол шана деп те атайды¹, . . . қол шананы жетекке алып көлге шығуға муз көтермейді¹ *қайқы бас шана, қашаубай шана*, (говорда буны „қасаубай шана“ деп те атайды т. б.

Марлин балық салатуғын ыдыс. Буны жекеннен тоқпайты *Марлин бас шортан* . . . К. Султанов, Ақдәррия

Салдау кемеңи жағада жүріп сүйреу ушын қолтаныстығы арқанға айтылады. 15 — 16 хәттеки оннан астам салмақ тарлатуғын болған. Боз районлардағы аластың қармақалнақлар тилинде салдау сөзи көп адамлар тоңарына айтылады. Мысалы: . . . , изинде салдауы бар т. б. „ . . . бир қайық алты жүз салдан жақсырақ“².

Говорда кеме, қайыққа байланысly мынадай атама-лар қолланылады. Балықшылар өзлериниң күнделикли құраллары етин, матор (маторлы кеме, қайық мәнисинте) катер, пароход, матовод, каюта, мотофелюга, судно, мотосудно, сейнерлерге усаған гигант құралларды өзлериниң дорестіушилик мийнетлеринде, ийгиликли не теринде актин найдаланыўда.

Ушан кеме (ушан) -говорда кемеңиң ең үлкен түрине айтылады. „Сен бир ушан кемеге, мен бир ушан кемеге басшылық етин ўаз ашатуғын күни қыз-келиншектерди ашарайық“³

Ауғайық (ауқайық) -қайықтың үлкенине айтылады. Говорда қайықтың мынадай түрлери айтылады: „*Қус-тайық нәресте тайық, кәкөлғайық* т. б.

Қарақус қайықтың басын говорда „қарақус“ деп атайна Арқан байлау ушын гертип, қолайластырып қойылаи болады.

Азна қайықта екизна болады. „Бас азна, кейинги азна“, түркиен тилиниң гейбир говорларында „ғыз-на“⁴ формасында айтылады. „ . . . *Аяғын азнаға ти-реп* . . . “⁵.

Пәндик (фәндик) — рульди дүзиўлейтуғын ағашқа

¹ К. Султанов. „Ақдәррия“ романы, 61, бет, Нөкис, 1962.

² Бердак. шығармалары, 14. бет, Нөкис, 1956.

³ К. Султанов. Ақдәррия, роман, 48, бет, 1962.

⁴ С. Аразкулиев. Жоқарыда аты аталған мийнет, 197, бет, Аш-хабад 1961.

⁵ Ө. Айжанов. Арал кушағында, романы 5, 1958.

айтылады. „Сөйтти де рульдиң пәндік темирин еки аяғының арасына қысып . . . “.¹

Тайау (тайау ағаш)—қайықты тиреп, ийтерну (жүргизиу) ушин қолланылатуғын узин ағаш. Тайаудын суўға кирип, таялатуғын жағына темир қаппап қойылған болады. Түркменше „дайоу“² болып айтылады.

Гүлдөгелек (гүлдегелек) — қайықтың маштасын тығып қоятуғын жерине айтылады.

Қалқа (судугей) — еки формасы да айтылып, „қалқаны“ көбирек айтылады.

Тоз—кемениң тахтайларының кебиуи нәтийжесинде аралары ашылады. Сол жарықларды тығыу ушин қолланылатуғын затқа „тоз“ деп айтылады. Торқаға ұқсаған болып, оны қара майға майлап, жарыққа тығылады „ . . . Азын-аулақ тоз бар еди — ғой“³.

Сал — қайықтың жоқ ұақтында болса да аз, мийнеткеш халыққа жетиспейтуғын ұақытларында да балықшылар жекеннен „сал“ дүзетип теңизлерге жүзип балық аулаған. Салды жекеннен бууып ислейди. Әжинияз. „Кишке керек, йоқса жекен сал керек“⁴

Суў ишинде уўайымсыз гезбеге,“.

Бир қайық алты жүз салдан жақсырақ“⁵ (Бердақ)

Усы жоқарыда көрсетилгенлерден басқа кемеге байланыслы: алтақта, турен тахтай, маш ағаш, керги ишкөт, шүйғулақ (шүй), бас тақтай, қарсылық, пилнек, ултан, токкиш, желқом (жулқум), йескек т. б. толып атырған атамалар бар. Оларды биз алдағы жұмысларымызда толығырақ көрсегийди мақул көрдик.

МОЙНАҚ РАЙОНЫ ТЕРРИТОРИЯСЫНДА УШЫРАСАТУҒЫН ТОПОНИМЛЕР ҰАҚҚЫНДА

Топонимика—қарақалпақ тилинің лексикасының бир тарауы. Қарақалпақ тилинде топонимика жөнинде арнаулы илимий мийнет болмаған менен айырым илимий

¹ Ө. Айжанов, Арал құшағында, романы 5. бет, Нөкис 1958.

² С. Аразкулиев. Жоқарыдағы мийнети, 197, Ашхабал, 1961.

³ К Султанов. Ақдәрья романы, 72, бет, Нөкис, 1962.

⁴ Әжинияз, шығармалары, 116. бет, Нөкис, 1956.

⁵ Бердақ, шығармалары, 14, бет, Нөкис, 1956.

статьялар, илимий пикирлер пайда бола баслады.¹ Проф. Н. А. Баскаков топонимлерди үйрениу, изертлеу қарақалпақ тилинің тарихын изертлеуде көп көмеги тийетугынлығын өз мийнетлеринде көрсеткен еди.²

Топонимика бириншиден, белгили бир территория-дәлі географиялық атамалардың жыйынтығы, екіншиден, оңт бөлімінің лексика тарауындағы географиялық атамаларды изертлейтуғын үлкен бир бөлім³.

Топонимика тил билими тарауында тилимиздің тарихын бақалы материаллар болыуы менен қатар, субстратларды үйрениуде, тарихый лексиканы, тарихый морфологияларды дүзиуге тийкарғы дереклерден есепланады.

Тил билими тарауында, соның ишинде айрықша топонимика менен шуғылланыушылар (А. А. Реформский, В. А. Никонов, В. Н. Топоров, Э. М. Мурзаев, А. Н. Дульзон, Б. А. Серебrenников, т. б.) топонимлерди изертлеудің айрықша керек екенликлерин көрсету менен қатар халқымыздың тарихын, этнографиясын, географиялық шекараларын изертлеуге тикелей пайдасының тийетугынлықтарын өз мийнетлеринде атап көрсетеди.

Биз бул бөлімди 1960—1961-жыллардағы Мойнақ районында жүргизилген диалектологиялық экспедицияның материалларына хәм тарихый, әдебий шығармаларға сүйенип жазып отырмыз.

Айта кететугын бир нәрсе, говорда ушырасатуғын Айарша, Терменбес (Терменбес), Мунайтпас т. б. атамалар қарақалпақлар Түркестаннан көшип келген дәуірлерде-ақ болыуы керек.

Қарақалпақ әдебияты классиги Жийен жыраудың „Посқан ел“ поэмасында мынадай қатарларды көреміз:

---

¹ Қ. Әбдимуратов. Қарақалпақ топонимикасы хәм оны изертлеу мәселелери. „Әмүдәрья“, 1965 № 2; Неге усылай аталған. Нөкис, 1965.

² Н. А. Баскаков Каракалпакский язык. II, М; 1952, стр 19.

³ БСЭ, том 54 1946, 550 стр; талковый словарь русского языка, под редак. проф. Д. Н. Ушакова. том IV, М, стр 744—745. Әбдирахманов. Географические названия Казахстана. Алмаата. 1959, стр 7 т. б. мийнетлер.

„ . . . Арадан еки күн өткенде,
Қуладық бир тенизге . . .
Қоныс бастық сойерге,
Мунайтпас деген атауы,
Оның батыс жағында,
Тербенбес деген бар екен,
Ол да бийик қум екен,
Еки жағы қамыслық,
Шыбыны да мол екен¹“.

Қарақалпақ әдебияты тарихын изертлеуші филология илимлериниң докторы Н. Дауқараев қарақалпақтардың Түркестаннан көшип келгенлиги, биринши келип орналасқан жерлери, Арал теңизиниң жағаларына жақын жерлерден: **Тербенбес, Көкөзек, Айырша, Жалайыр** атаулары екенликлерин көрсетеди. Тағы да 1873-жылларда қарақалпақ жасаған жерлерде болып, изертлеу жүргизилген А. В. Каульбарста өзиниң „Низовья Амударья“ деген китабында усы жерлерди жазып көрсетеди². Мине усы жоқарыдағы материалларға сүйене отырып биз көрсетип отырған атаулардың қарақалпақтар Түркестаннан көшип келместен бұрында усылай аталғанлығын көрсетип өтпекшимиз Изертленген говор топонимлерге бай. Жергиликли халықтың айтыуы бойынша Арал теңизиниң усы Мойнақ тәрепинде үш жүз алпыс атау бар,³ солардың ишинен бизге белгилерин ғана алып отырмыз. Бул атаулар қарақалпақ әдебияты классиклериниң (революцияға шекемги) шығармаларында ҳәм хәзирги жазыушыларымыз шығармаларында да көплек ушырасады. Сонлықтан әдебий шығармалардан да (жергиликли шығармалардың) пайдаланыуды мақул көрдик. Мәселен говорда ушырасатуғын **Тербенбес, Айырша, Көлсаға, Мүйтен бөгет, Шарқырауық, Жана суў, Бекпай, Шағал, Жалайыр, Тоқтас, Маитық, Ырза, Ержан атау, Терис төбе, Узын қайыр** т. б. атау атларын тек ғана Күнхожанын „Жайлауым“ деген қосығынан ғана ушыратыуға болады.

¹ Қарақалпақ поэзиясының антологиясы, 1956, 50—бет.

² А. В. Каульбарс. „Низовья Амударьи“ описания по собственным исследованиям в 1873, Санкт — Петербург, 1881, стр. 45, 110, 119, 129, 134, 124.

³ Бегжанов Т. Қарақалпақ тили Мойнақ говорының лексикалық өзгешеликлеринен, Қарақалпақстан филиалының хабаршысы. 1964, 1, 79-бет.

„Ата журтым Түркестаннан келгели,
 Ата-бабам қоныс басқан жайлауым . . .
 . . . , қамыс орып алтау жетеу орақлы,
 Ержан атау менен шығысы **Ырза**
 Терис төбе, **Узын қайыр** жайлауым . . .
 . . . Балық аулап **Тоқтас**, **Мантық** бойынан . . .
 Жайлауым жалайыр хәм Бөгет
 Бекпан шағал, Жана суудың бойлары,
 „**Шарқырауық**, **Мүйтен бөгет** жайлары . . .
Көлсаға, **Айырша**, **Тербенбес** теңиз,
 Әсиресе **Айыршада** өскенбиз¹

Говорда ушырасатуғын топонимлерди классификациялап көрсетейик:

Говордағы ушырасатуғын топонимлерди лексика—семантикалық жақтан классификациялағанымызда мынадай төмендеги бөлімлерге бөліп қарауға болады.

1. Адам атларына байланысly атамалар

Әжибай, Ордабай, Тоғыстөре, Қууат, Ержан (Ержанатау), Естай, Аниабай, Самай, Мендибайатау, Қақай Шоғай, Бөкеш, Самырат, Маңаубай, Алшынбай, Минтай, Қонысбай, Әйтжан, Донас, Барақ, Әлбек, Ешшенатау, Шарша (Барша), Дәримбай, Үшмырза, Досмуқан, Сәнаршоқа, Жумақ, Ерназар жарма, Сағындыққайытқан, Ақай, Бәйбіше, Қырмызы, Қартабай, Порқанбек, Қәлнежан, Зайыр т. б.

2. Уруу хәм миллет атларына байланысly атамалар

Мүйтенбөгет — бұрынырақта тек ғана мүйтен урыулары жыйналып бөгет басқан. Соннан *Мүйтенбөгет* (Мүйтенбөгет) атанып кеткен.

. . . , *Шарқырауың Мүйтенбөгет* жайлары . . .²

Қазақдәрйя — бул қазақ миллеги менен байланысly топоним. Информаторлардың берген мағлыұматларына қарағанда қазақ ауыллары бул жерлерди мәкан

¹ *Күнхожа* Таңлаулы қосықлары. Нөкис, 1949, 9—10 бетлери,

² *Күнхожа* Таңламалы қосықлары, 10—бет.

еткен. Отырықшы халықтардың ағуылары үстiнен дәрья жол салып теңизге қуйған. Усы дәрьяның жағасына көшип шығып отырған аты менен „Қазақдәрья“ ағамасы пайда болса керек. Бул жөнiнде топонимист Қ. Әбдимураговтың¹ пикирине толығы менен қосылуыға болады.

Тәжик — бул қаққында еки түрли пикир бар. Бир-азы сол атауда „тәжик“ отырды десе, екiншиси „тәжик“ арасына барып келген биреудiң аты менен байланыстырады.

Қыятжап — қыят урууының қазған жабы. Сол уруудың аты менен аталған. Информаторлардың айтыуына қарағанда бул жаптың қазылғанына 65—70 жыллар шамасы болған.

Тоғызақ — қарақалпақтардың Қоңырат арысының қыят тийресинiң бир бөлiмi „тоғызақ“ тың атына байланысly.

Балғалыжап — бул үлкен жапты қарақалпақтардың балғалы уруулары қазған. Сонлықтан балғалы жап аталған.

Тоғустөре — хожа сияқлы өзлерин бөлек санайтуғын қарақалпақтың бир бөлiмiнiң атына байланысly топоним.

3. Мал атларына байланысly атамалар

Тайлақжеген — информаторлардың айтыуына қарағанда усы атауда жиберип қойған бир тайлақты жолбарыс жеген, соннан Тайлақжеген (тайлағжеген) атанып кеткен.

Ататқан — түркменлер келгенде усы атауда бир ат атылған, яғный шабыуылға келген бир түркменнiң атына оқ тийип, сол атауда ат қалған, соннан „*ататқан*“ болып кеткен.

Серке — серке деп не ушын айтылғаны белгисизлеу болған менен жанлық малға байланысly екенин мәни-сине қарап түсиниуге болады. Серке еркек ылақты кишкентайында тарттыруудан пайда болады, яғный еки жаста серке атына көшеди.

Жылқышы — кишкентай жылқышы, үлкен жылқы-

---

¹ Қ. Әбдимурагов Қарақалпақ топонимикасы хәм оны изертлеу мәселелери. Әмударья, 1965, 2, 122 бет.

шы болып бөлінеді. Жергилик халық бұл атамалардың аталыуы екі түрлі шамалайды: 1) Жылқы (мал) малға байланыстырады, ұсы атауда жылқы көп болып ұсыларды бағыушы адамлардың атына байланысly жылқыны атаған дейді 2) жылқыны (қустың бир түрі) деген дүзде жасайтуғын қус болады. Сол атауды жылқыны (қус) көп болғандықтан атаған дейді. Биз соңғы пикирди қууатлаймыз, себеби қазир де сол атауда жылқыны (қус) көп жасайды екен.

„Кишкентай жылқыны“, „үлкен жылқышы“ деп атауының себеби булар бир бирине жақын, бирейи үлкен, бирейи киширек атаулар.

Тайжеген — бұл атауда жайылып жүрген жылқының бир тайын көп қасқыр жеген. Жылқы көп уақытқа дейин тайын алдырмаған. Сонда да қасқырлар көбейин кетип, тайды жесе керек. Сонлықтан бұл атау „Тай жеген“ атаған.

Майажон — майа деп бир өркешли урғашы түйеге айтылады. Усы түйениң арқасына байланысly: „Майажон“ деген теңеуди халық тилинде көп қолланады. „Майажон“ Майа түйениң арқасындай деген мәнини аңлатады. Усы атауды түйениң арқасына ұқсатыудан көрин шыққан.

Қаратоқты (қаратоқты) — не себеп аталғаны белгисіз.

Бозайғыр үйирге жиберилген бир бозайғыр болған. Сол айғыр көп үйірлерде болған. Информаторлар сол айғырға байланысly деген мағлыұматты береді.

Мал олген ұсы атауда халық отырған жыллары маллары ауырын көп олген. Соң сол атауды таслап көшин кеткен. Қазир де адам жасамайды. Соннан „мал олген“ атаын қалған.

Қарабуұра — сол атауда түйениң ишинде „буұра“ болған. Өзи қара, қасына адам жолатпайтуғын болған. Сонлықтан сол түйениң атына байланысly „қарабуұра“ атаған. Биз ұсы пикирди тастыйықлаймыз. Және де „қара буұра“ деп жыққын кеткен жағдайда жас шөп, қамысқа топырақ араластырын жыққынды байлауын таслауатуғын нәрсеге де айтылады, деген мағлыұматлар бар. Соңғы пикир онша дуұрыға келмейди, себеби бұл атауда теңиздің ишинде, теңиздің суын қара буұра менен иркип байлап болмаса керек.

Агкеткен — суұға бир ат кетип олген. Соған бай-

ланыслы „аткеткен (атгетген),“ болып аталған.

Өгизкеткен — (өгизгетген) — өгиздің суға кетип өлиуіне байланыслы келип шыққан атама.

Бота (боташүңгил) — Мәтен шайыр Бота шүңгил деген жерде отырған. Жергиликли атамалардың айтыуына қарағанда усы шүңгилге бир бота түсіп кеткен. Соған байланыслы келип шыққан топоним. Говорда „шүңгилин“ түсіріп тек „Бота“ деп те атайды.

... , Бир кемісн бардур екпейди тары,
Кем-кемнен кемалға келген ботасан.
(Мәтен шайыр)

4 Қус атларына хәм мергеншиликке байланыслы атамалар

Пирқазан көл (Бирқазан гөл) — бул көлдің аты усы қустың сол көлде көп болыуына байланыслы келип шыққан. Айта кететуғын бир нәрсе говорда тек ғана „Пирқазан“ формасын айтады. Пирқазан деген қустың өзи үлкен болады. Қустың аты да үлкенлигине байланыслы аталса керек.

Үлкенқусатау — елден қашығырақ болғаны ушын үлкен қуслар келип жайласатуғын болған. Соннан мылтықшылар „үлкен қусларға, үлкен қусатауға“ барамыз дегенлерден келип шыққан атама.

Мергенатау — бул туұралы жергиликли халық мынандай мағлыұматларды береді. Бурын бул жерде мергеншилик көп болған. Қустың барлық түрлери болған. Қустын сондай көплигин қайықта жүріп ескек пенен урып „ғасғалтақ“ дегенди услай берген. Кеш болғанда қазанды асып, суу жылығанша қусты атып әкеледі екен. Сонлықтан „Мергенатау“ деп аталған дейді. Мергенатаудың бир жағы қыр менен тутасып жатыр. Бул жерде балық жағы да, қус жағы да бурында хәзирде де көп, себеби шалаңның көп жери. Балықта, қуста шалаңға жыйналса керек.

Қумай төбе — қумай деген қус усы бийиктің басына қонақлайды екен. Соннан „Қумайтөбе“ атанған.

Қарабайлы — усы атауда қарабай деген қус көп болған. Қарабайдың көплигинен суудың бети көринбейді екен. Бул атаудың аты усы „Қарабай“ деген қустың аты менен байланыслы. „Қарабай қууған“ де-

ген топонимде усы қустың атына байланысly келип шықса керек.

5 Өсимликлерге¹ байланысly топонимлер

Таллық — говорда бул топонимге байланысly көп ғана дизбеклер қолланылады. Мәселен, Таллық бойы, Таллық өзек, Таллықтың жағасы т. б. информаторлардың айтыуына қарағанда бұрын усы жерде тал көп болып, тоғай болып, тал болғанда да „үйлик тал“ болған. Сонлықтан „Таллық“ атанған деген мағлыұмат береди.

Қаражар — Узақтан жардай болып көринген қалың қамысқа айтылған. Хәқыйқатында да суұдың иши менен қайықта жүрген адамға қалың қамыс жардай болып көршеди екен

„... Буннан елиу жыллардан бұрын Өгеген жылғаға Ақсууаттан келип адамлар дийханшылық еткен. Соларны қайда дийханшылық етип атырсыз деген. Сол көринген қара жардың аржағында деп жууап қайтарады екен, дейди гаррылар. Мине содан кейин „Қаражар“ атанған...“² Биз бул жерде тийкарғы келип шығуындағы мәнисине (қалың қамысқа) қарап отырмыз

Кендирли — сол атауда кендир көп болып, соннан „Кендирли“ атанған.

Шырмауықлы — дүздеги жабайы шөп. Сол орында шырмауықтың көп болуына байланысly келип шыққан. Бирақ бұны адам жейди. Жас уақтында „сүтлимек“, гүлдеген уақтың „әшөкөй“, түйнеклеген уақтың „сөбік“ деп атайды. Булардан өтисин қатқан уақтың „шырмауық“ деп атайды. Усы атауды қарақалпақлар „шырмауықлы“, қазақлар „шырмауықты“ деп атайды.

Шытыр шытыр деген де жабайы шөп. Бұны мал жейтін Самарқанд областында жасаушы өзбек „қарақалпақлар“ тилинде усы говордағыдай айтылады хәм оны да мал оты ретинде пайдаланылады.

Ақбаслыой — жабайы шөп „ақбасқа“ байланысly.

¹ Өсимликлерге дегенде барлық өсетуғын (жабайы хәм егилетілушана) өсимликлер түсинилсе, яғный кең мәнисте *Б. Т.*

² *Б. Бекетов* Мойнақ районы бойынша диалектологиялық жазулары, 1961, Қаражар участкасын.

Ақбаслы ойға барып қосты айдадым,
Ұғизлерди гүнде ағашқа байладым.

(Мәтен шайыр)

Булардан да басқа говорда „Желкилдек“, „Актике-нек“, „Жантақлы“, „Қамыслы“, „Жуусанлы“ деген топонимлер жабайы шөплерге байланыслы пайда болған.

6 Усатыў хәм түрине байланыслы топонимлер

Мойнақ — усатыўдан келип шыққан. Информаторлардың айтыуына қарағанда да, жазба материалларға қарағанда да Мойнақ деген атама 70 — 80 жыллар шамасында пайда болған. Биз тек ғана мына фактти келтириўдиң өзин жеткиликли деп ойлаймыз.

... Буннан 70 — 80 жыллар бурын Мойнақ Үргеге шекем қурылық түслик тәрәпи қыр менен жалғасекен. Қәзирги моторлар жүрип турған „түйе жол“ сол заман да арба, түйелер менен жақын еллерден **Тоқмақ атадан** дуз тасыйтуғын жолы болған. Мойнақтың өзи тоғайлық екен. Жақын жердеги еллер бул жерден кийик, түлки, қоян сияқлы аңларды аўлаған. Мойнақтың артындағы таў (қумшық) тоғайдың үстинеи уп-узын, аппақ, түйениң мойны сияқлы болып көринеди екен. Соны адамлар „**Мойны ақ**“ деп атаған. Сөньнан „**Мойны ақ**“ деўдиң орнына „**Мойнақ** болып аталып кеткен¹.”

Сарыкөл — көлдиң суўының сары болыуына байланыслы пайда болған атама. Көлдиң суўы азайып, қурып алдында сап-сары болып көринеди. Суўы қурып егислик жерге айналған. Оны мына қосықтан көриўге болады.

Барып едим **сары көлден** жер берди,

Тәўир болды қайта-қайта келерге.

(Мәтен шайыр)

Қусмурын — (қусмурын) атаўдың аты. **Тербенбес** пенен **Қарабайлының** орталығында яғний күншығар бетинде суўдың ортасында бир қум бар. Узақтан қараған адамға қустың тумсығындай болып көринеди. Бурынлары буған „**қустымсық**“ деп ат береді екен, ал ҳезир

¹ Мойнақ — өткен Ұақытларда., Қзыл балықшы“, Газетасы, 1946, 16-февраль.

„құсмурын“ деп атайды. Жақынлаған сайын құстың тұмсығына ұсатан жері жойылып кетеді.

Ақ беткей (Ақ петкей) — бұл туғуралы жергиликли халық манапай мағлыумат береді. Ақпеткейдин туртан жері құм еді. Узақтан қараған адамға аппақ болды көрінетуган еді. Балықшылар ана ақбеткей, ақпеткейге жақынлап барып балық аўдайық дегеннен келіп шыққан. Мәнісін тууры келеді.

Талбесқұм — талдың басына усатыўдан келип шыққан. Төбесіне жүрген адамға бир бес төбешикке шөп шыққан астықтан талдың басына усап көринеңди екен. Сол усатыўдан келип шыққан атама дейди халық.

Сарқырауық — суўдың сарқырап сес шығарып ағыуына байланысды келип шыққан. Буны „сарқырауық“ деп атайды. Бұл атама әдебий шығармаларда да ушырылған.

„... Шарқырауық, мүйтеп бөгет жайлары...“¹

Қыз емшек — қыздың емшегіне усатыўдан келип шыққан атама.

Күвшік — сол жердің өзи күйгендей болып қарауытып жаңданшықтан келип шыққан атама.

Құмай төбе — Төбесің қаралау „құмай“ болыўына байланысды келип шыққан атама.

Көшер — Арбаның көшерине усатыўдан келип шыққан атама.

Ақдәрья — Булда усатыўдан келип шыққан атама.

„... Әй, Ақдәрья! хызметің көп маған...“

„... Тарғы етгим аяўлы анам Ақдәрья...“²

„... Қолыма дуўтар алғанда...“³

Ақдәрья бетке барғанда³

Айбүйир — информаторлардың айтыўына қарағанда айта, айдың бүйіріне усатыўдан пайда болған.

„Үйлеримиз ай бүйірде,

Қызыл бийдай гүмбезимиз,

Ортаға салған басымыз,

Ашықлықтың гадайымыз...“

„... Айбүйірден келген күйеў,

От басына жете алмай ма“

¹ Құнхөжа. Таңламалы қосықлары 1949, 10-бет.

² Құнхөжа. Таңламалы қосықлары. 1949, 10-бет.

³ Бердіқ. Таңламалы шығармалары.

... Айбұйирди жайлаған байларға көш...“
Қыйсық — түрине қарай қойылған атама.

Биз „қыйсық“ деген жерде отырдық
„... Қыйсық, Норқан атау сени жау алды...“
(Әжсинияз)

Көкөзек — суудың көп-көмбек, тынық болыуына байланысly келип шыққан атама.

„... Әуелха өскеним Көкөзек бойы...“¹

7 Санына, белгиге, көлемге байланысly атамалар

Үшсай — санына байланысly келип шыққан топоним. Қазирги үшсайдың турған жеринен бурын үш сай ағып турған. Усы сайлардың санының үшеу болыуына байланысly келип шыққан.

Жаңғызтөбе — бир бийик төбениң жаңғыз шошайып көриниуине байланысly қойылған атама.

Қарабесқум — бес қумның қара болыуына яғный санының бесеу болыуына байланысly.

Майлыөзек — бул жылымның майлауына байланысly келип шыққан. Себеби балықшылардың сол өзекке барғанда жылымы майлаған болыуы керек. Районда, балықшылар тилинде жылымға балық көп түссе соны майлау деп атайды.

Дөңгелеккөл — көлдин дөп-дөңгелек болыуына яғный көлемине байланысly келип шыққан атама. Бул атама әдебий шығармаларда да көплен ушырасады. „... Дөңгелек көлди айланып отырған қият, ашамайлы, ишиндеги бескемпир...“¹

Домалақ — көлдин дөп — домалақ болыуына байланысly келип шыққан атама дейди халық.

„... — Олай деме, „Домалақтың“ балығы сағанда жетеди“².

Геумис — көлдин үлкен болыуына байланысly келип шыққан. „Геумис“ сөзи үлкен деген мағанада қолланылады. „Геумис көлге жақынлаған жерде...“

¹ Кунхожа. Таңламалы қосықлары. 1949, 9—бет.

² А. Бегимов. Балықшыны қызы. 1958, 61—бет.

³ К. Султанов. „Ақдәрья романы 84-бет.

Зормурып — суу ортасын; ағы атаудын „мурны“ деп аталауының жеринің үлкен болыуына байланысты келіп шыққан атама.

8 Құрал атларына байланысты атамалар

Илме көл — құралға байланысты келіп шыққан атама. Илме деген құрал болады, бұның менен муздан ұлы басын, сола үкі ең көрінген балықты илпін алыу үшін пайдаланған құрал. Усы көлден илме менен көп балықты илпін алғандықтан „Илме көл“ атанған. Бул этебей шығармаларда да ұшырасады.

„Илме көл“, **Кенгің көл**, **Қазалы** былай айтқанда **Қауан** дәржесінен баслап, көл жағалап **Амантай**, **Көте** көлге шешіп отырған елдердің бір жағы дий-қаншылық, бір жағы балықшылық еткен. . .¹

Қазалы — қазанда балық ұслаудағы ата-бабаларымыз пайдаланып келген ескі құралдарының бири. Усы көлде қазға көп болғандықтан „Қазалы“ атанған.

Говорға тиіс елі этнонимлер

Районда жасаушы қарақалпақтардың барлығы дерлік қонырат уруулары болып табылады. Информаторларының айтыуына қарағанда қарақалпақтар ата журты Түркістаннан көшіп келгенде Қонырат урууы Арал теңізінің түслік жағаларына жайласқанлығын айтады. Информаторлардың бұндай пикирлерін тарихый мағлұматтар да тастыйқлайды. 1873 жыллары қарақалпақтар арасында болып, материал топлап, мийнет жазған **Каульбарс** мынадай деп көрсетеді: „... Только на самых северных частях орошаемой им местности встречаются уже аулы Кунград“² Соңғы изертлеушілерден қарақалпақтардың тарихы, этнографиясы менен шұғылланыушы **Т. А. Жданко** өзінің „Очерки исторической этнографии каракалпаков“³ деген мийнетінде

¹ **А. Бегимов**. „Балықшының қызы“ 71 бет. 1958-жыл.

² **А. В. Каульбарс**. „Низовая Аму-дарья“, описание по собственным исследованиям в 1873 г. Записки русского географ. об-ва по общей географии, том, IX, 1881, стр. 509.

³ **Т. А. Жданко** Очерки исторической этнографии каракалпаков М. — Л., 1950 „Родо-племенной состав Арыса Кунград“ деген бөлімін қараңыз.

бизин уруулар системамызга кеңнен тоқтап жоқарыдагы пикирлердин дурыс екенлигин тағы да бир мәртебе тастыйықлайды.

Бул пикирдин дурыслығын қарақалпақ классиклериниң шығармаларынан (Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар) да көриўге болады, ҳәтеки Қонырат урууының атамалары ҳәзирги совет дәуириндеги жазыўшылардың (А. Муўсаев, А. Бегимов, Ө. Айжанов, К. Султанов т. б.) шығармаларынан да көплеп ушыратыўға болады¹. Биз бул жерде барлығынаң мысаллар келтирип отырмаймыз, себеби жумыстың характери оны талап та етпейди.

Усының менен бир қатарда айта кететуғын бир нәрсе бир аз информаторлар мүйтенлерди қонырат урууының составына киргизсе, көпшилиги (билгиш дегенлери) өз алдына бир уруў деп дәлиллемекши болса, бирқаншалары мүйтенлер қарақалпақ уруулар составына соңырақ кирген болыўы итимал деген пикирлерди береди².

Қарақалпақ халқының көрнекли классиги Бердақ өзиниң „Шежиресиниң“ тарийхий бөлиминде мүйтенлерди қонырат урууының составына киргизбей өз алдына қарақалпақтың алты урууының бири деп қарайды.

Мысалы:

**Мүйтен, қонырат, қытай, қыпшақ,
Кенегес, манғыт, ақ пышақ,
Бәри алты уруу қарақалпақ
Үргеништи жайлаған екен³.**

---

¹ *Жийен Тағай улы*, Нөкис, 1959 жыл.

Күнхожа, таңлаўлы қосықлары, Нөкис, 1949.

Б. Исмайлов, Күнхожаның өмири ҳәм творчествосы, Нөкис, 1961-ж.

Әжинияз, Таңламалы шығармалары, Нөкис, 1960.

Бердақ, Таңламалы шығармалары, Нөкис, 1956.

И. Сағитов, Бердақтың творчествосы, Нөкис, 1956.

Қарақалпақ поэзиясы, антологиясы, Нөкис 1956.

Аялберген Муўсаев, Таңл. Нөкис, 1956;

А. Бегимов, Балықшының қызы, Нөкис, 1958; *О. Айжанов*, Арал қушағында, 1958; *Султанов*, Ақдәрья, 1962;

² 1960 — 61 — 62-жыллардағы Мойнақ, Тахтакөпир районларында жүргизилген диалектологиялық экспед. материалларын қараңыз.

³ *Бердақ*. Таңлаўлы шығармалар жыйнағы 112 бет.

Усы шежиредеги қарақалпақтың тийкарынан алты, үлкен урууға бөлінетугендігінен бізде қууатлаймыз себебін тарихи ырымдерінің кандидаты Л. С. Толстова өзінің бір қанша мийнетлерінде усы пикирди қууатлайды¹.

Т. А. Жданко өзінің жоқарыда ағалған мийнетінде қоңырат урууын үлкен еки бөлімге бөледі.

1. **Шүлтик** (шүлдук), бұған мына урууларды жатқарады: Қызыл, ашмайлы, қолдаулы, қостамғалы, балғын, қантөкли, қарамойын, мүйтен (буларды да бөлімге бөледі).

2. **Жауынғыр** (жауынғур), буларға да бөлімшелерін қоса есаплаганда мынадай урууларға бөледі: теристамғалы, бақанлы, шәужейлі, тийекли, ыргақлы, баймақлы, қамсайақлы, уйғыр².

Міне бұл жоқарыдағы пикирмізге бундай етип мүйтен урууларын³ қоңырат уруулар составына киргизу дәйишылды келеді де, пикирлер қарама-қарсылығын пайда етеді. Бундай бир-бирине қайшы келетуғын пикирлерін дәлилден жатыу бизің функциямызға кирмейтуғын болғанлықтан (бұл тиккелей тарихшылардың объективен) дәлилден жатнаймыз.

Содай етип, қазірде усы теңиз жағасында мүйтен урууларын қоса есаплаганда тек ғана қоңырат уруулар жасайды десек қәтелеспеген болар едик.

Районда жасаушы Қоңырат урууларының көпшилигін қоңыраттың „шүлтик“ бөлімінде киретуғын уруулар тугады. Анығырақ болуы ушын бул жұмыста қайсы орында „территорияда“ қайсы уруулардың жасайтуғындығын атап өтиўди мақул көрдик.

Районның орайында

Майда бөлімшелерін есапламағанда мына белгили уруулардың барлығынан да жасайды.

¹ Толстова Л. С. „Этнографическая группа“ каракалпак в составе узбеков Самарканд. обл. „Вестник“ ККФАН УзССР, № 2 Нукус 1960 и „Советская этнография“, „Каракалпакки Бухарской обл. Узбек. ССР, Москва 1961, № 5.

² Жданко Т. А. „Очерки ист. этнограф. каракалпакков“ деген мийнетінің (6 таблицасын қараңыз).

³ Уруу деген термин кен хәм тар мәнислерде түсинилсин Т. Б.

Қыйат
 Ашамайлы
 Қолдаұлы
Мойнақта Қостамғалы
 (орайында) Балғалы
 Мүйтен (мүйтен)
 Қандекли
 Теристамғалы
 Баймақлы

5-ауылда, Қаражарда, Қумбыз ауылда

Қыйат Балғалы
 Үштамғалы
 Қаржаубарас
 Абас
 Ахунқараған (ахунғараған)
 Сары
 Қара
 Ақай
Ашамайлы Паңқара
 Сақыұ (сақуұ)
 Қабасан (қабасаң)
Қумбыз ауылда Балғалы
 Қараталшы
 Қабасан
 (қавасан)

Зайырда, қарақалпақтың тийкарынан балғалы, қолдаұлы уруулары жасаған, хәзір көпшилигін балғалы уруулары құрайды.

Балғалы Арзықұл
 Нурбалғалы
 Ақбалғалы (ағбалғалы)
 Жаманаұыл
 Тазбалғалы
 Асан
 Қараталшы
 Түркмен (Түркпен балғалы)

Шегеде: қыйат, ашамайлы, қостамғалы, қандекли, балғалы, азлап мүйтен уруулары жасайды. Бул жерде қыйат хәм ашамайлы урууларын ғана атап өтеміз.

	Үштамғалы
Қыйат	Балғалы қыйат
	Тарақлы
	Суұмурын (суұмурун)
	Тартыұлы (тартуұлы)
	Қатаған
	Тоғузақ (тоғызақ)
	Абас
	Ахунқараған (ахунғараған)
	Бес пышақ
Ашамайлы	Жалаңайақ (жалаңайағ)
	Қабасан (қабасаң)
	Шаңқара
	Үнбас
	Қурама

Қазақдәрьяда тийкарынан мүйтен, қолтаўлы уруўлары жасайды, яман бессары, қайшылы уруулары да бир.

Мүйтен	Самат	
	Тели	
	Абыз	{ жеккесал ийтақ
	Кеңтанау	
	Барын	
Қолдаўлы	Бескемпир	
	Қалқаман	
	Сарытоп (сартон)	
	Жәримбет	
	Желқараған (желғараған)	
	Үлкенбөрик (үлкенбөрүк)	
	Жаманаўыл (жаманауұл)	

Мергенатаўда, Тербенбесте тек ғана мүйтен уруўлары ғана жасайды. **Бес тоқсан** мүйтениң барлығынан да табылады. Мүйтен урууларының бөлимлерин жоқарыда көрсеткенликтен тағы да қайталамаймыз.

Ақдәрьяда—Ақдәрьяның ғарры жағасына Киров ағындағы колхоздың кеңсеси салынған. Усы кеңседен бир шығанақ өрде Уралский аўыллары отыр. Оннан ары қарақалпақтың „Қабасан“, „Ашамайлы“, қазақтың

„қара кесек“ уруулары сыбайласып қонған¹. Экспедиция ағзалары жол қатнастың жағдайына бола районның „Ақдәрья“ участкасына барып материал жыйнай алмады. Шамалауға қарағанда „Ақдәрьяда“ ашамайлы уруулары жасайды екен, себеби жазыушы көрсетип оғырған „Қабасан“ урууыда ашамайлыға киреди².

Усы романда „Тоқымбет“ деген уруу атлары да көп гезлеседи. Соған қарағанда „Тоқымбет“ урууы да болса керек. Тоқымбет Қоныраттың „балғалы“ бөліміне киреди. Усыларға қарағанда „Ақдәрьяда“ қарақалпақтың „балғалы“ уруулары да бар екен деген жууымақ шығады.

Шағырлы—шағырлықта Қонырат урууының барлық бөлімлерінен де табылады. Олардың барлығы аралас отыр. Көпшилигін зайырдан барған *балғалы, қолдаулы* уруулары құрайды.

Айта кететугын бир нәрсе бирли жарым аралас отырған қарақалпақларын есапқа алмағанда районның жоқарыда аты аталған участкаларынан басқа **Үрге**, (хәзир ел жоқ) **Үшсай**, **Қызылжар**, **Ақбеткей**, **Қарабайлы** участкаларында қазақлар жасайды.

Бирқанша уруу атамаларына түсиниклер

Биз бул жерде бир қанша уруулардың аталыуларына түсиниклер бермекшимиз Қарақалпақларда уруу системасы көп уақытлардан өмир сүрип киятырған құбылыс, сонлықтан уруу атамалардында келип шығыуы жағдайларының да, келип шығыуының хәр түрли болыуы да законлы нәрсе. Мәселен биразлары адам атлары менен байланысly болса, биразлары бир тарийхий құбылысқа (уақыяға), биразлары биреулерге ат тағыудан, биразлары адамның минезине, айырым жақсы ямаса ерси қылықларына т. б. сондай-ақ толып атырған уақыяларға байланысly болып келеди. Сонлықтан қолда бар материаллардан пайдаланып, классификациялағанда қайсы уруу составына қайсы уруудың кириу тәртиптери бузылады.

Говорда ең үлкен уруу „Қонырат“ составына қанша уруулар киретугынлығын хәм олардың қайсы орын

¹ К. Султанов, „Ақдәрья Нөкис, 1962.

² Усы китаптың 27, 28, 29, 30, 66 қараңыз.

(территория) да қайсыларынын жасайтуғынларын айтып едик. „Қоңырат“ деген атама түрик тиллес халықтардың биразында ушырасады, бірақ бір қанша фонетикалық өзгеріслери менен айтылады. Информаторлардың айтыуына қарағанда барлығы да Қоңырат дегенге алып келеди, яғни „*аттың қоңыр*“ болыуына байланыстырады. Жергиликли халық сөйлеуде бул атаманы „*қоңыр*“ деп те атай береді. Мәселен, „*Қоңыр баласы қолды алғанда, қытай балсы қырды алған*“. „Қоңыр ат“ болса да „қоңыр“ болса да бәри бір түрді келтіріп шығарады. Тарихый фактлерге қарағанда Қоңырат сөзінің этимологиясы тереңірек изертлеуді талап етеді. Бул тек ғана аттың қоңыр болыуына байланысты емес, шыққан атама деп қарау бизнің жеткіліксіз. Халықтың этимология тарихый шынылыққа хәмме уақытта түрлі келе бермейті.

Адам атларына байланыслылары

Самағ — мүйтеп урууының бір бөлімі. Информаторлардың айтыуына қарағанда „Самағ адам аты. Самаған болған адам. Самағбай Түркістанда өліп Кеңанау басқарып келген“.

Кенанау — бул да мүйтеп урууының бір бөлімі. *Асқанау* деңгөзі, тірәс аты белгісіз. Информаторлардың айтыуына қарағанда бул кісінің танауы жүдә үлкен болған, мынадай мағлыұмағлар береді, біразлары танауының сондай кеңлігі, *бір танауына 96 қан теңге сыйады екен*“ десе, біразлары „*йеки танауына сыйырдың екі допайы/топайы* (сыйады йекен“ десе, үлкені танауының сондай кеңлігі біреудің үйіне қыдырып барғанда бәсекиге танауына „*бір табақ сөкті сыйдырыпшы*“ хәм тағы басқа усыған усаған мағлыұматларды береді.

Жууан тайақ — мүйтеп урууларының ураны. Говорда жууан тайақ деп те айтыла береді. Бул адамның аты екен, аты Есимбет екен. Келінлери Есимбет деп атап алмай „*Жууан тайақ*“ қайнаға деп, соннан жууан тайақ атанған¹.

¹ *Насыров Д. С., Бегжанов Т.* Тахтакөпір районындағы жасаушы қарақалпақтардың тили бойынша байқаулар. Қарақалпақстан филиалының хабаршысы 1962, № 1, 59.

Тели — мүйтен урууларының бир бөлүмү. Информаторлардын айтыуына караганда каракалпаклар ата журты Түркстаннан көшип киятырғанда жолда бир бала тууылады. Бала тууылғаннан көп узамай анасы ашган өледі. Ирейими келген адамлар бул баланы басқа бир қатынға емизеді, яғный „телиди“. „тели“ деген малларға да қолланылатуғын атама. „Жас төллерди де“ телиди. Мине усыдан „тели“ деген атама келип шығып, усуннан дөреген балаларды „Тели“ деп атаған. „Тели“ урууының адамлары сыпайы болады дейди. Саматтан бий көп шығады, телиден молла көп шығады.

а) Меншикли адам атларына байланысly этнонимлер:

Аллаберди, Тилеуберди, Тәнирберди, Жолан, Баймурат, Барын, Самат, Абыз, Асан, Арзықул, Тоқымбет (Тоқумбет), Жәримбет, Әдил, Ахай, Жапар, йЕсен, Өтемис, Жансары, Ақназар, Тохай, Абас т. б.

б) Адамның түрине, минез-қулықтарына байланысly этнонимлер:

Суұмурын (суұмурун), Арыққыят, Тоғызақ, Жалтыршы, Санмурын (Саңмурун), Тампыш, Жаман, Қара, Жаланаһақ, Қабасан, Сары, Панқара, Үшбас, Бескемпир, Күлкихожақ, Жаманқонырат, Жуқа, Қызылайақ, Қарасыйрақ, Тазбалғалы т. б.

Говорда айтылатуғын тууысқанлық атамаларға байланысly лексика

Қайсы бир говордың лексикасын изертлегенде сол говорда айтылатуғын тууысқанлықты билдиретуғын атамаларды (лексиканы) сөз етпей кетиуге болмайды. Себеби бул атамалар сол территорияда жасаушы уруулар арасындағы лексикалық өзгешеликлерди айырып беріу менен қатар тилимиздің тарийхын изертлеуге көп ғана материаллар береді. Бул жөинде белгилі тюркологлар (В. В. Радлов, Н. К. Дмитриев, С. Е. Малов, Н. П. Дыренкова, Н. А. Баскаков, М. Ш. Ширалиев, А. Н. Кононов)¹, карақалпак тарийхының атақлы

¹ В. В. Радлов. Опыт словаря тюрских наречий, Т. I—IV. Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка М.—Л. 1948; С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности М.—Л, 1951; Дыренкова. Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов; Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык ч. II. фонетика и морфология, М.—Л, 1952; М. Ш. Ширалиев. Азербайжан диалектологиясының әсәслери Бақы, 1962; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л. 1960;

изертлеушілери (С. П. Толстов, Т. А. Жданко, Л. С. Голстова.¹ лар тууысқанлық атамаларға көп кеуіл бөлиу менен бирге оларға лексика-семантикалық жақтан анализлер жасайды. Қарақалпақ тилинин диалектлери хәм говорлары бойынша материалларды жыйнаудың кереклилерин айтыу менен қағар, соның ишинде айырықша тууысқанлықты билдиретуғын атамалар бойынша материал жыйнаудың айырықша кереклигин көрсетеди, яғный Н. А. Баскаков өзиниң „Қарақалпақ тили“ атлы мийнегинде „При этом следует обращать особое внимание на сбор материалов пережитков племенных и родовых языков, которые могут быть ярче выражены в древних властах лексики: в названиях родственных отношений, в обрядовой лексике, в языке детских игр и пр.“².

Тюрк тилтериндеги тууысқанлық атамаларды изерттеуши Л. А. Покровская бул тууралы: „Терминология родства относится к наиболее архаическим пластам лексики“³ деп көрсетеди.

Әдебиетиниң уақытында жыйналған материалларға сүйене отырып говорланы ушырасатуғын тууысқанлық атамаларды төмөнтенше сөз етпекпиниз

Қаңи бойынша тууысқанлық атамалар

Ул жаса тууылған уақытта ул болса, *ул ямаса ул бита* деп атай ақ *томатай*, „*жаманнеме*“ хәзирги уақытта „*солдит*“ деген атамаларды сөйлеуде қоллана береди. Тирланы жыйналып ул деген мағананы билдиреди. Усы атамалары байланысты *томатайлы болыу*,

¹ Народы Средней Азии и Казахстана. т. 1, Москва, 1962, под общей редакцией чл.-корр. АН СССР С. П. Толстова, раздел „Каракалпаки“; Т. А. Жданко. Очерки исторической этнографии каракалпаков, М.—Л., 1950; Л. С. Толстова. Каракалпаки за пределами хорезмского оазиса, Нукус Ташкент, 1963 и др. работы.

² Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. часть II, фонетика и морфология, М., 1952.

³ Историческое развитие лексики тюркских языков, Москва, 1961, стр. 11.

Л. А. Покровская. Термины родства в тюркских языках, историч. развитие лекс. тюркских языков. Москва, 1961, стр. 11—18. Салыстырыуда усы мийнеттен хәм Х. Г. Юсупов. „Термины родства в ошкыркском языке“, Вопр. башкирск. фил. М., 1959, деген мийнеттен пайдаландық.

жаманнемели болыў, „солдат“ (рус солдатлы болыў) т. б. тиркеслер пайда болған, сөйлеўде актив қолланылады. Ул деген терминнің барлық тюрк семьялас тиллердің барлығында қолланылауғынлығын Л. А. Покровская көрсетип *термин оғул, нак было сказано имеется во всех современных тюркских языках*¹ но, имеется во всех современных тюркских языках¹ деп көрсетеди. Қолланылғанда ҳәр тилде фонетикалық өзгешеликлерге ушыраған формада қолланылады.

Мәселен (азерб. оғул. турк. оғул, тат. қазақ, қарақ. тиллеринде ул. . .) ул формаларында қолланылатуғынлығын көрсетеди.¹

Қыз — бул да бала қусап туўылғаннан атамаға ийе болып „қызалақ“ деп аталады. Говорда ержеткен қызға да қызалақ формасы қолланылады. Мысалы, бой жеткен қызалағымыз бар.

Тат, қаз. қарақ. қыз, башк. қыз, алг. қыс формаларында айғылатуғыншылықтарын көрсетеди.²

Ана — Говорда ана сөзи еки түрли формада айғылады. *Мәселен, анасын (енесин) көрип қызын ал.* Сонда байқаўларға қарағанда ана формасы көбирек айғылады.

Ата — говорда ата сөзинде еки түрли мәнисте қолланылады, яғный ата ҳәм әке мәнислерде. Мәселен: *улың йержетсе, атасы жақсы менен қоңсы бол.* Бул жерде *ата, әке* мәнисинде қолланылып тур. Ата әкесинин әкеси, онын әкелери мәнислеринде қолланылады. *Усы жерде отырғанымысқа саррас жетата боп турғаны.* Қазақдарыда *әке* формасы әкеси менен жас, қурдас адамларға қаратылып айтылыу менен бирге улыўма өзинен үлкен адамларға қаратылып айтылады.³

Әже — бул терминде говорда актив қолланылатуғын термин. Говордың бираз аўылларында әсиресе **Қазақдарыдағы** Мүйтенлер тилинде *әже* деп туўған анасында, кемпир апасында айтады. Тийкарғы мәниси өзинен үлкен ямаса жақын қыз апаларына айтылатуғын термин. Бул терминнің ески тюрк ескерткишлеринде де турақсыз екенлигин Л. А. Покровская көрсетип, „фонети-

¹ Л.А.Покровская, Жоқарыда аты аталған мийнет, 15-бет,1961-ж.

² Л. А. Покровская, Жоқарыда аты аталған мийнет, 19-бет.

³ Д. С. Насыровтың жекке байқаўлары ҳәм *Бегжанов Т.* Қазақалпақ тили Мойнақ говорынын лексикалық өзгешеликлеринен „Қарақалпақстан филиалының хабаршысы“. № 1, 1964, 79.

ческая и семантическая неустойчивость этого термина, имеющие место в древних памятниках, обнаруживаются и в тех современных тюркских языках, где он употребляется¹.

Апа — апа говорда еки түрли мәнисте қолланылады: а) апа (мать), б) апа (старшая сестра) ямаса апай (старшая сестра). Және де **қыз апа** ямаса *әжапа* формалары та айтылып говорда „әжапа“ формасының көбірек айтылатуғынлығын байқадық.

Синди — қыз болса, өзнен кишилериниң хәммесин синди деп атайды. Тийкарғы мәниси өзи менен тууысқан киши қызларды синди деп атайды. Мс: *Порлышудиги синдилеримиздиң үйине бардық*. Бунда сол көрсетилген орында синдилериниң биреуи емес көп болғаны ямаса сол уруудан көп қызлардың сол (күйеуіге шыққан) бар екенлигин көрсетеди.

Аға — говорда бул атамада көп мәнислерде қолланылады. Мысалы „аға“ өзнен үлкен тууысқан адамлардың барлығын аға деп атаса тар мәнисинде өзениң әкесинде *аға* деп атайды, „аға“ деп улыўма өзнен үлкен адамлардың барлығына айтылады. Тюрк тилдердиң биразына салыстырылған бул терминниң үлкен ағаны аңлатауғынлығын байқадық. Мәселен бәшкир тилинде аға деп биздегидей аталыўы менен бирге ағай формасына қолданылып биздегидей мәнис аңлатуғынлығын көрсетели, „словом ағай здесь называют любого мужчину старше себя...“²

Ини — мыс: *өзимнен киши иним балықта. Әрмий-ди (Армия) жүрген иннеримис бар, хат келип тур*. Бул мағаллардагы биринши тууысқанлығын көрсетсе, екенинчисинде жақыптарын көрсетип тур. Говорда өзнен киши адамлардың барлығына **ини** термини қолланылады.

Қарындас — ини сыяқлы булда говорда көп мәнислерде қолланылады. Мәселен: *тууысқан қарындас, уруулас қарындас, ауыллас қарындас т. б.* мәнислерге ийе. Тийкарғы мәниси тууысқан қарынласқа айтылыўы керек.

Дайы — бул термин көбирек ана тәрәпине байланыс-

¹ М. А. Покровская, жоқарыда көрсетилген мийнет 28 бет, 1961.

² Х. Г. Юсупов. Термин. родства в башк. языке, „Вопр. башк. фил“, стр. 127, М — 1952.

лы болады. „Дайы“ деген терминге байланысly говорда көп ғана атамалар сөй теуде қолланылады. Мысалы: *дайана, дайы (дайшеше), дайата т. б.* Дайы деген термин әке тәрәпине де байланысly қолланылады. Мыс: *Әкемистиң дай тәрәпинде шайыршылық болған.* Л. А. Покровская қазақ, башкир, татар, чуваш тиллеринен басқа тиллердиң барлығына да айтылатуғынлығын көрсетеди, яғни „термин тай (дайы) представлен в большинстве современных тюркских языков, он отсутствует только в башк. казах. тат. чув. языках“.¹

Жийен — тууысқан ямаса уруулас қызлардан тууылған балалардың (ул, қыз) барлығына бул термин қолланылады. Усыған байланысly ул (ер) болса, *жийен бала*, қыз болса *жийенгыз* (жийенғыз – жийенқыз) атамалары вайда болады. Усы жийеннен өрбиген балаларға жийеншар (жийеншар) деп айғылады. Қырғыз тилиниң Чуй говорында Хээнчар (жээнчоро) формаларында қолланылатуғынлықлары көрсетилген.² Башкир тилинде жийеншар айенсөр, формасында қолланылады.³

Бөле//бөлө — говорда, апалы–сиңлиниң балалары бир-бирине бөле болады. Егерде қатнасып отырған болса, уруулас қызлардың балаларының хэммеси де бир бирине бөле//бөлө) бола береди. Бул тууралы мынадай мақаллар да бар.

Ағайинлиде бөле татыу,
Еки аяқлыда бөлө тагуу,
Төрт аяқлыда гүйе (бота) татуу.
Бөлөси, бөлөсин тапымаған өлөси г. б.

Өгей — говорда *өгей* жағ деген мәнисинде қолланылады. Буған тууысқанлық атамалардың биразы байланысly. Мысалы, *өгей ана, өгей әке, өгей ата, өгей ғарры т. б.* Асыраған бала: *өгейғыз (өгейқыз)* — бул да анасының изине ерип телген ямаса алып (басқа биреуден) *асыраған қыз*.

Мама — булда говорда қолланылады. Мама деп көпшилик ұақытга әкесиниң тууған шешесине айтылады.

¹ Л. А. Покровская. Жоқарыда көрсетилген мийнет 17, 1961.

² Г. Бакинова. С. Кондучалова, С. Садыков. Қырғыз тилиниң чуй говору, Фрунзе, 1959, 81.

³ Х. Г. Юсупов. Жоқарыда көрсетилген мийнет, 1958, 128.

Қыз болсын, ер бала болсын өзиниң туўған анасының ямаса туўған әкесиниң нешесин *мамакемпир* деп атайды.

Бөке — жана тууылған ер балаға айтылады. Киши ўақыттан бөке деп атап үйренсе, үлкейген ўақытга да усы терминди қолланады. Тийкарғы мәниси киши балаға анықлады.

Әйдуу-әйдуу бөкеси,
Уйуқлаған жоқ көкеси т. б.

Некеге байланыслы тууысқанлық терминлер

Ер— тийкарғы мәниси ер еркек) адам түсиниледи. Некеге байланыслы тууысқанлық жағынан алып қарағанда ер (қатынның ери, бай—қатынның байы) мәнислерде қолланылады. Буған байланыслы мынадай атамалар бар, *еркек адам, еркек бала* т. б. Покровская Л. А. жоқарыдағы мийнетинде еркек сөзиниң ҳәр түрли вариантта айтылатуғынлығын көрсете келип, буларды үш группаға бөледи. Солай етип қарақалпақ тилин ә сесинен басланатуғын группасына жатқарады.¹

Қатын — қатын дегенде улыўма қатынлар түсиниледи. Говорда қатын (ҳайал) формаларында айтылып, соның *қайын* формасы көбирек қолланылады. Башкир тилинде „*қайын*“ формасында айтылатуғынлығы менен бирге ески тюрк ескергкишлеринде **хатун** формасында қолланылғанын көрсетеди.²

Азербайжан әдебий тилинде *гадын* ал диалектлеринде **арвад** формасында қолланылады, ... Колхозчу *гадын*. . .³

Күйеу (күйеу) — бул да актив қолланылатуғын термин. Буған байланыслы *күйеу бала* деген күйеу — қыздың ямаса қатынның күйеу атамасы болады. Жасы үлкен адамларға да *күйеу* атамасы қолланылады. *Күйеу бала* формасы тек жаслар ушын ғана қолланылады. *Күйеу* деген атама кең мәнисинде қолланылып бир уруу ушында қолланылады.

Келин — қыз күйеуге (ерге) шыққаннан баслап аз-

¹ Л. А. Покровская, жоқарыда көрсетилген мийнет. М., 1961, 57. бет.

² Х. Г. Юсупов. Жоқарыда көрсетилген мийнет. М., 1959, 130; бет.

³ Р. Д. Рустамов. Губа диалекти Бақы, 1961, стр. 199. Жур-С. А. Малов. Памятники древнетюркских письменности, М.—Л., 1951. иал, Азербайжан тилины, 11, 1962, 12 бет, Бақы.

ғана ўақыт келиншек атында жүреди де, соң келин атына көшеди. Келин бир семья ушын қолланылып қоймастан, өзинен киши адамлардың ҳаялларының ҳәммесине де қолланылады.

Келиншек келдн көрейик
Көрүмнугун берейик...
Келин-келин келип тур,
Ийилип сәлем берип тур т. б.

Жезде — мәселен бир қызға бир жигит үйленди дейик. Үйленген жигит сол аўылдың (уруўлас болса жаслары ушын *жезде* болады. Жезде деп айтыў ушын күйеўге шыққан қыздан киши болыўы керек. Бул терминнің түрк тиллеринде түрлише қолланылатуғынлығын Л. А. Покровская былай көрсетеди. "... так, азерб. езнә (йезнә), башк. езнә, алт. дьесте, шорск, часта, чув. есна".¹

Женге — женге деген термин көп мәнислерде қолланылады. Ер болсын, қыз болсын өзинен үлкен адамлардың ҳаялларының барлығы жеңге болады. Үйленерде қыз бенен жигит арасындағы келистириўши (байланыстырыўшы) қатынды да *жеңге* ямаса *қыз жеңгеси* деп атайды. Говорда өзине туўысқан ямаса жақын адамлардың ҳаялларын *кише* деп атайды.

Женге деген жеңнің ушў
Кише деген кеўил хошы.

Бажа — бир адамның қызына үйленген адамлардың барлығы бир-бирине *бажа* болып есапланады. Тағы да бир уруўдың қызына үйленгенлердің барлығы да бирин-бири *бажа* деп атайды.

Балдыз — үйленген жигит ушын (үйленген қызынан киши болса) сол қыздың синлилеринің ямаса уруўлас қызларының ҳәммеси *балдыз* болып есапланады. Айырым жағдайларда жынысқа айырмайды (ер, қыз) балдыз сөзи қолланылады. Бул жағдайдың башкир тилинің айырым говорларында барлығын Х. Г. Юсупов көрсетеди.²

¹ Л. А. Покровская. Жоқарыда көрсетилген мийнет 65, бет, М., 1961.

² Х. Г. Юсупов. Жоқарыда көрсетилген мийнет 133, бет, М., 1959.

Қәйин — келген келиншектің келген аўылындағы ер балалардың (байынан киши болыўы шәрт) хәммеси сол келиншек үшүн қәйин болады. Тийген күйеўиниң ишси болса тууысқан қәйиниси, жақынлары болса *жақын қәйиниси* болады. Говорда тууысқан қәйинисин *мырлага* деп те атайды. Қәйин деген сөзге мынадай тууысқанлық атамаһар биригип қолланылады. *Қәйината* (қайыната қайин ата), *қәйинене* (қәйин ене), *қайнаға* (қайынаға қайин ата), *қәйинене* (қәйин ене), *қайнаға-қәйинала* (қайин ата), *қәйинбийке* (қәйин бийке) *қәйинжурт* (қәйин журт адам мәнисинде) т. б. Л. А. Покровская жоқарыда аты аталған мийнетинде қарақалпақ тилинде *қайын сиңли* деп аталатуғынлығын көрсеткен.¹ *Қәйин* сөзиниң *сиңли* сөзи менен тиркесип келиу жиһлайларын биз байқамалдық.

Қула құла сөзине де байланыслы көп ғана тууысқанлық атамаһар тиркесип келеди, бирақ барлығы құда сөзине байланыслы. *Қуда* (ер адам), *қудағай* (хаял адам), *қудаша* (қыз хәм хаял мәнислеринде қолланылады) *Қудамдағы*, *қарсы құда*, *қудабала*, *қудалыққа* (қула түсетсе) т. б.

Тул говорда бул тек ғана хаялларға қолланылады. Мәселен *тулғатын* (*тул қатын*). Говорда көбинесе жесир формасы актив қолланылады. *Тул* деген сөз жесир дегенге қарағанда аўыр, яғни қатты тийеди.

Бийкеш күйеуге шыққан қызға сол үйдеги ямаса сол ұрууданы қызлардың күйеўинен киши болған жағдайда барлығы *бийкеш* болады. Бийкеш деген атама тарры болғанда да қалмайды. Мысалы: *бир кемпир бир кемпирди бийкеш дейди*.

Бәйбише бул хәзир гөнерин баратырған термин. Бұрындары оң еркек көп қатын алатуғын болған. Соһли ең үлкени *бәйбише* деп аталған. Мысалы, *бәйбишеден туған бий болар*.

Тоқал — бул да бәйбишеге байланыслы атама. Көп қатын алатуғын уақытта ең соңғы хаялын *тоқал* деп атаған.

Ешкиниң жүни аў болмас,
Тоқалдан туўып жаў болмас.

¹ Л. А. Покровская. Жоқарыда көрсетилген мийнет. 71, бет, М., 1961.

(ағырым жағдайларда бий болмас) болмас т. б.

Абысын — әгәйинлинин (туұысқан) хаяллары бирин-бири *абысын* деп атайды. Буннан басқа кишиси болса үлкенин *шеше*, үлкени болса кишкенесин *келин* деп атайды. Говорда *абысын*—ажын формасы да айтылады. ... абысынды шеше дейди.

Н. Д. Номинханов абысын сөзинин Монғол тилинде де қолланылатуғынлығын көрсетеді¹.

Киндик шеше - говорда *гиндик шеше* болып та айтылады. Мыс. *қаллиханның гиндик шешеси*. Бала туұылған ұақытта киндигин биреу кеседи. Көпшилик ұақытта жасы қайытқан кемпирлер кеседи. Сол адам *киндик шеше* болады. Сол адам менен туұысқан бол-маса да туұысқандай болып қатнасып отырады.

Мурундуқ ата — бурын еки жас қосылған соң семья-ның беккемлениуи ушын бир абройлы адамды *ата* соның қатынын *ене* етип белгилейтуғын болған. Бул сол жаслардың екинши әкеси хәм анасы болып есап-ланған. Мурундуқ атаны хәм мурундуқ енени бир-бирине қосылмастан бурын да белгилеп қоятуғын жағ-дайлары ушырасқан.

Ақлық — баланың балаларына ямаса қызларына ай-тылады.

Шаўлық — оның балаларына айтылады.

Немере — оның балаларына айтылады.

Шөбере — оның балаларына айтылады.

Әйере — оның балаларына айтылады.

Булардан да басқа говорда *төркин, үлкен бала, ортаншы, жигжат* т. б. толып атырған атамалар бар. Олар хәққында кеңирек түсиникти соңғы жумыслары-мызда бермекшимиз.

Малшаруашылығына байланысly атамалар

Район халқының азырақ бөлегинин малшауашылығы менен де шуғылланатуғынлығын жоқарыда айтқан едик. Сонлықтан говорда малшаруашылығына байла-нысly толып атырған лексиканың болыуы законлы қубылыс. Мәселен *төрпит түлик* малдын жас өзгеше-

---

¹ Ц. Д. Номинханов. Термины родства и тюрко-монгольских языках. „Вопросы истории и диалектологии казахского языка; вып. 1. Алма-Ата, 1958, стр. 42.

лигине, аўырыуларына, жайлауларына т. б. ларға бай-
ланышы при-баслы атамаларды көрсетпекшимиз.

Ылақ жана тууылғаннан баслап бес айға шекем
ылақ атып көтерип жүреді.

Серкешик (серке) тарттырылғанын айтады.

Теке — ылақ еркек болса бес айдап кейин „текешик“,
„теге“ атына көшеді.

Тууша — урғашы ылақ болса бір тууғанша шекем
(бешінші атына кеткеннен бөслеп) „тууша“ атында жүреді.

Шыбын — бір еки тууғанша шыбын болып жүреді
те, соң „йешки“ атына көшин кетеді.

Қозы — төрт айға шекем қозы болады.

Тоқлы — қырқылғаннан кейин урғашы болса „тоқлы“
еркек болса „тоқлытөнқар“ болады.

Бойлақ — жылынан соң қысыр қалса „бойдақ“
болды.

Неск (серке) серкешиктей қозының тарттырыл-
ғанын айтытады.

Саулық — қозы еки жастан кейин саулық болады.

Ғулан шығар — саулықтан кейин ғулан шығар бо-
лады.

Дөнен шығар — саулықтан кейин еркек болса „дө-
нен шығар“ деп атайды.

Қой — үш жасқан кейин қой атына көшеді. „Қой“
дөнен улуумалдық түспник те де қолланылады, мәселен
қой дөненде барлық қой атаулысында түсинеміз.

Қошқар — үш төрт жастан кейин күшине толып
қошқар болады. Айта кететуғын бір нәрсе говорда
қой менен сикшин қоса „усақ мал“ ямаса „жаллық
(жаның)“ деп атайды. Және де екеуін қатар қолла-
нып „қой жаллық (жанлық)“ деп те атаушылық бар.

Булау — сегіз айға дейин бузау атында жүреді.

Баспақ — сегіз айдан кейин баспақ атына көшеді.

Қашар — баспақ „қашар“ ямаса „қашар сыйыр“ бо-
лады.

Өгішше — (өгишше) — үш жастан кейин „пиштирил-
генін“ „өгишше (өгизше)“ деп атайды.

Говорда жергілликли халық буларды „қарамал“ бол-
мыс қысқартып „қара“ депте атайды. Мәселен, *о уақ-
тары төрт-бес қарамыс бар йеде*. Бул жерде төрт-бес
қарамалымыз бар еді деген мәнисте.

Төрт түлік малды биреуіне түйе киреди.

Бота (боталақ) — он еки айға дейин „бота“ болалы.

Усы түйениң жасына қарай бөлиниўлерине байланыслы говорда „көшек“ деген атама қолланылады. Мәселен „түйе ғартайса көшегине йереди“ деген. Бул „жас түйе“, „бота“ деген мәнислерде қолланылады. Буны А. М. Щербак былай көрсетеди, „... Обозначающие молодых животных, „бота“ кошак наряду с общим значением „верблюжонок“ имеют значение определенной возрастной группы — верблюжонок от рождения или от шести месяцев до одного года“.¹

Тайлақ — он еки айдан кейин „Тайлақ“ атына көшеди. А. М. Щербак қазақ, қырғыз, түркмен, өзбек, тиллеринде „тайлақ“, азербайжан тилинде „даўлағ“ екенлигин көрсетиў менен бирге усы говордағы информаторлардың белгилеген жасының дурыс екенлигин тастыйықлайтуғын пикир айытқан.²

Инген (инген) — жигирма төрт айда инген болады. Улыўма мәниси урғашы ямаса ана түйе деген.

Буған байланыслы „ингендей қайысып“ деген тиркес қолланылады.

Атан — үлкен еркек түйени айтады. Жаслаўы болса „дөнен атан“ деп те атайды.

Буўра — үлкен тухым тўеге айтылады. Жаслаўы болса „дөнен буўра“ деп атайды.

Нар — нар түйениң өркешибиреў болады. *Қатарда нар болса, жерде жүк қамас. Нар жолында жүк жатпас.*

Үлек — буның да өркешибиреў болады, еркек түйеге айтылады.

Әрўана — әрўана бир өркешли ана түйе. Тек ғана бөлек-бөлек аталғаны болмаса „майа“ деген менен бир. „Буўра“ хәм „инген“, „әрўана“ хәм „майа“, „нар“ хәм „үлек“ бир-бирине сәйкес келетуғынлықларын А. М. Щербак былай көрсетеди.

„Тавэ, буғра ыңған“ соответственно—видовые наименования самца и самки двугорбого верблюда, нар (нарча) ок и арвана или мая—видовое наименование, самец и самке одnogорбого верблюда. Вместе с тем нар может то же значение, что и он“.³

¹ А. М. Щербак. Названия домашних и диких животных. Историчес. развитие лекс. тюрк. языков. Москва, 1961, стр. 106

² А. М. Щербак. Названия домашних и диких животных, Лексика тюрк. языков, М., 1951, стр. 107.

³ А. М. Щербак. Названия домашних и диких животных. Лексика тюрк. языков. Москва, 1961, стр. 105.

Айыр түйе — тек ғана өркеші бойынша аталған атама.

Майа — бір өркешлі түйе.

Қоспақ — айыр өркешлі түйе менен пар (тақ өркеш-
лі) түйенің қосылымы.

Ғунашша (ғунаш түйе) — жас түйеге айтылады.

Жылқыда байланысатын атамалар. Жылқыда қарақал-
пақ тармағына байланысатын қиятырған төл малы. Жыл-
қының жол қатнас ретінде ғана пайдаланып қоймастан
күш көптік есебінен, сауын есебінде де, гөшмал еса-
бына да пайдаланылады. „Жылқы“ сөзі улуұмалық
характерге иіе болып „ат“ хәм „байтал“ түсіниледи.
Бұларды биз жас өзгешелігіне қарап мынадай атама-
ларға болып қараймыз,

Құлыншақ (қулун) — жылқы он айда бір жасайды.
Сон уақтан жаңа тууылғаннан баслап он айға дейін
„*қулун*“ атында жүреді.

Тайыншақ (тай) — құлыннан кейін „Тайыншақ“ бо-
лады, өнен кейін „тай“ болып, ол бір жас пенен еки
жастың аралығындағы атамаға айтылады. Щербак А. М.
жоқарыдағы аты аталған мийнетінде түрк семьялас
тлдернің көпшілігінде бұл сөзді түрліше атау
жағдайлары менен бирге „тайыншақ“ пенен „тайдың“
жасларын белгілеудегі айырмашылықтарын көрсетеди.¹

Ғунаш жасы бойынша „ғунаш“ үшінші қатарға
жатады. Айырма айдан кейін „ғунаш“ атына көшеди.
А. М. Щербак көпшілік түрк тиллерінде бұл сөздің
ушырасатуғынлығын көрсетеди және еки жас пенен
үш жастың аралығында айтылатуғынлығын көрсетеди.²
Минне усы „ғунаш“ атынан кейін еркек болса „*айғыр*“,
урғаны болса „*байтал*“ атына көшеди.

Дөнен (дөнон) — ғунашнан кейін *дөненге* көшеди,
үш жас пенен төрт жастың аралығында болады.

Ақға — шиштирилгеніне айтылады.

Бийе — ана байталды говорда „*бийе*“ деп те атайды.

Арғымақ — аттың жақсысы.

Арғымақ атқа жүк керек,
Қыз-жигитке тил керек.

¹ А. М. Щербак. Названия домашних и диких животных. Лек-
циялар түрк. тязыков, М. 1961, стр. 91.

² А. М. Щербак. Выше указанная работа, стр. 91—92.

Пырақ — жүйрик атты *пырақ* деп атайды. Бул сөз дэсанларда көп ушырасады.

Дул-дүл — булда дэстанларда, ертеклерде гезлеседи, қияли ат болса керек. *Дүлдүлдің шабысына шыдамаған*

Тулфар — жүйрик ат деген мәнисте.
Мыс: *Ат болду дийди суу тулфардан.*

Ыраққыш — жылқы бир заманларда усылай аталған.

Саркөш — аттың бир түри. Говорда Саркуш (саркөш) деп те атай береди. Төребийдің *Саркуш деген аты бар екен.*

Қазақы — аттың бир түри. Буның бойы онша бийик болмайды. Буның көбинесе күшипен пайдаланылады.

Түркпени — бул да аттың бир түри. Говорда буны „Яумыты (жауымыты)“ деп те атай береди. Мыс: *Бул шауып жүрген со яумытының бағлары.*

Жорға — аттың жүрисине айтылады. Жорға адам үстинде огырыуға қолайлы болады. Атта „жорға жүрис“ деген жүриси де болады. Булардан да басқа „жортақ“, „соқа“ деген жүрис атамлары да говорда ушырасады.

*Атлы жолдас боларма арба-менен,
Жортақ жолдас боларма жорға менен
Бир минсеңде жорға мин т. б.*

*Улфеттиң жорғасы,
Қартайғанда ғарры байтал жорға ашады.*

Аттың түрлерине байланысly мынадай атамалар қолланылады. Қызыл, қара, көк, шубар, жийрен, темир көк, тарлан т. б.

Топалан — қой жаннықта (жаллықта) болатуғын ауырыу. Еки көзинен суу ағып өледи.

Ушба — қарамалда болатуғын ауырыу. Буның менен мал қатгы ауырады. Усыған байланысly „ушба тийгир“ деп малларға ашыуы келгенде айтылады. Ушба ауырыуынан мал бирден өледи.

Қарасан — бул да қарамалда көп ушырасатуғын ауырыу. Саны қап-қара болып, гөшин адам жеуге болмай қалады. Буның менен ауырса жазылу қыйын. „Қарасан“ деген сөз басқа жерлерде де айтылады.

Қуубүйен — жазда „ырақ“ деген шөп балады. Шөп көклеген соң шық, қырау түсип солайды. Усы шөпни

жеген мал қуубумен болады. Қуйбүйеннен қол көтерип шығасаң

Сарауырыу жылқыда болатуғын ауырыудың бір түрі.

Ауырыу қарамалда болатуғын ауырыу. Буның менен ауырыған мал аузынан суу агын өледі.

Қарабет түбеге болатуғын ауырыу.

Қатна бұл да түбеге болатуғын ауырыу.

Қарабет түісінің тамағына без шығады. *От жей атынан өледі.*

Буғар қарамалдың буғағы балады. „Буғар“ деп тамағының астына айтылады. Үлкен буғаларда төмен түсіні салбырап турады, ал сыйырларда болса, „хәуке“ деп аталады. Говорда бұл сөзді адамға да қолланады. Мысалы, *буғағы салбыраған, киши қызының күйеуі екен.*

Мойнапа — бузаудың мойнына тағылауғын жуған жипке айтылып, говорда буны „буршақ“ деп те атайды.

Буйда (снйда) — түіениң мурнын тесип мурындық өткереди. Сонан ушына байланатуғын жипті „буйда“ ямаса „бийда“ деп атайды.

Арық (турақ) — маллардың арықлап ямаса өңіске жарамай қалған бөлеклеріне айтылады. Бұл сөз адамға да қолланылады. Арық—турақтан келген жигит.

Бир тала мал — көп яғный *бир пада мал* деген мәнілерде қолланылады. *Куда бир тала мал берсе.*

Қора (қалмақы қора) — бұл қораның бір түрі. Бұл қораның формасын ең дәслеп қалмақлар шығарған болыуы керек. Қамыстың белінен қыйып „бойра“ ямаса „қыйра“ тоқығандай етпн, қамыстың еки ушың жерге көмін тугады, буны говорда „қалмақы хәрем“ деп те атайды.

Төлеқора — говорда жайма қораны „төлеқора“ деп атайды. Жайма қораның ишинен аузы шыққан төлени қоса айтады.

Қыспақ — қалмақы қораның қыспағы.

Малараң — жерден қазылып, малларды жазда қампа қоятуғын орынды (қора есабында) говорда „малараң“ деп атайды.

Араң — бұл шөлдеги үлкен оқпан. Қысы менен қар ерип бир ойлау жердеги оқпанға ағады. Соннан қоилар, кийиклер, түрлі мақлуқлар, қызылдағы маллар суу ишеди. Буны „араң“ деп атайды.

Қарым — гүдилеп қойған пишенди малдан сақлау ушын қораның сыртынан „қарым“ қазып қойады.

Гүзжоқ — қыс қатғы келип жер муз қала болып, маллар дүзден от таба алмай қалып арық болады. Сондай жағдайда гүз жоқ деп атайды *Малда гүз жоқ*.

Дүристе — ярымы шоңышқадан шабылған, ярымы бийдайдың ақ топанынан болатуғын от жемнің бир түри. Буны ислегенде бир қазықты қағып, орақты шалқасына қарагып байлап орып майдалайды. *Дүрис теге ақ топанды араластырамыз*.

Қуруқ — асау атлардың мойнына арқан таслап услайды. Оның узын сабы болады. Барлығын қоса қуруқ (қуруқ) деп атайды.

Өрис — мал жайылатуғын жайлау, буны „өрис (өрус“) ямаса *жайлау* деп атайды.

Говордағы бундай мал шаруашылығына байланыслы лексиканы үйрениу, — изертлеу кеуил аударарлықтай мәселениң биринен есапланады.

Үй хәм дүз хайуанларына, аңларына байланыслы атамалар

Ешек — говорда „ешек“ деп те „есек“ деп те агала береді.

Шошқа — буны говорда „доңыз“ деп те атайды.

Мегежин — ана шошқа.

Қабан — еркек шошқа.

Торай — шошқаның балаларына айтылады.

Қасқыр — говорда буны „бөри“ деп те атайды.

Мысалы: *„Бөриге байланған ылақтай“*.

Бүлдирик (бөлтирик) — говорда қасқырдың баласын усылай атайды.

Күшик — ийиттиң баласын усылай атайды, бираз тиллерде соның ишинде өзбек тилиниң бираз говорларында „күшик“ деп үлкен ийитти атайды¹.

Мәлим (мәлим пышық) — бул жабайы пышық. Асырау болып кететуғын түрлери болады. Дүзде жасайтуғын аңлар қатарына жатады. Мәлим жыртқышлар системасына киреди.

Мыршай — түлкиниң баласына айтылады.

---

¹ 1960-жылғы Заравшан экспедициясының материалларын қараныз.

Сасықгүзен — хайуанның бір түрі. Бұның ийиси жаман болғанлықтан „сасықгүзен“ деп аталатуғын қусайды.

Дәүсебен — шағалдың бір түрі. Қырда жасайтуғын аңлар қатарына жатады.

Суұтышқан — бұл сууда жасайды. Суудың сайыз жерлерінде, қопалардың араларында тиришилик етеди.

Андатыр — андатраның териси қымбат болады, андатраның жейтуғын аұқагы жекеннің порығы.

Сақсақ (сақсақ тышқан) — тышқанның бір түрі. Говорда еки формасы да қолланылады.

Соқыр тышқан (гөртышқан) — бұның еки түрли формасы тендей қолланыла береди.

Кийик — дүзде жасайтуғын хайуанның бір түрі.

Қуралай — говорда кийиктин баласын „қуралай“ деп атайды. *Қуралайдай көзиниз. Қурайлайдың көзи дөңгелек, қара болады.*

Қарсақ — бұл түлкінин бір түрі қусайды. Тауларда, қызылда жасайды дейди. Көп адамлар тек атын есиікени болмаса көрмегенде.

Арыслан — жыртқыш хайуанның бір түрі. Арысландай айбатлы дейди.

Жолбарыс — говорда „шер“ деп те атайды. *Сол шердің изин көриуден қаштым.*

Норсық дүзде жасайтуғын хайуан. Урған менен өлмейтуғын қарыулы аң болады. *Урғанс айын норсықтай семиреди.*

Шағал - бұны „сағал“ деп те атай береди.

Қундыз териси қымбат аң. Бұрын бай адамлардың қышлары қундыздың терисинен тон тиктирип кийген.

Бұлардан да басқа говорда ушыраса туғын дүз аңларының түрлери, оларға байланысly атамалар көп болуы мүмкин. Тек ғана жыйналған материалларда барларын көрсетиуди мақул көрдик.

Отыз еки дақылдың түрлерине байланысly атамалар

Барлық жерлерде бар *отыз еки дақыл* деген атама говорда да қолланылады. Бұл атамаға хәзирги егиннің түрлери түүры келмейди, яғный отызеки деп алып кетеди. Биз бұл жерде егиннің санының көп ямаса аз болуы дәлиллемекши емеспиз, текте егинге бай-

ланыслы қандай атамалар ушырасады, соларды көрсетпекшіміз.

Қырмызысалы — сырты қызыл болғанлықтан ишиндегі гүриши де қызыллау, гүрши жүдә нық болады.

Араласып жайылар жылқысы, малы,
Ырғалып питеди *қырмызысалы*.

Ақсәлы — бул да салының бир түри Сырты ақ болғанлықтан гүриши де ақ болады.

Қарасалы — гүрши қызыл болады. Қарасалының гүриши тоқ болады.

Қарасуллу — бийдайдың бир түри.

Қонақтары — тарының бир түри. Пышыққуырқықа усаған болады. Дәни майда, тығыз болады.

Қызылтары — тарының бир түри. Бул ири шым қызыл болады.

Ақтары — түри ақ болады, бул да тарының ири түрлерине жатады.

Бойжүөери — узын бойлы, дәни, тығыз, басы иймек болады.

Мәтқайыр — келте бойлы, тоқалақ баслы болады, бунын да дәни тығызырақ, басы иймек болады.

Найман — орта бойлы, пытыранқы тик бас жүөери.

Жайдары — бийдайдың бир түри. Қылтықлы шашыранқы болады.

Ақжазлық — бул бәхәрде егиліп, жазда писеди.

Гүзлик — бийдайдың гүзде егиліп, жазда писетуғын сорты.

Пайғамбарарпа — қылтықсыз арпа. Қылтықсыз болғаны ушын „пайғамбарарпа“ аталған.

Кендир — майлы егинлер қатырына жағады.

Гүнжи — собықлы егинлер қатарына жатады.

Қос жигитти жарлы деме,
Келеш жыл *гүнжи* егеди.

Палыз егинлерине байланыслы атамалар

Ақғауын — қауынның бир түри. Түри ақшыл болады. Тиликлериниң сызығы бадырайып көринип турады.

Чубарғауын (шубарғаууын) — қауынның бир түри.

Шубар—шубар болады. Сарғайып писетуғын қауынлар қатарына жатады.

Торлығұлабы — қауынның бір түрі болып, торы көк қаралтым болады.

Хәлекке — қауынның бір түрі. Бул суұлы қауын. Говорда буны *гүрбек* деп те атайды.

Қауын жаманы *хәлекке*,
Зор береді пәлекке.

Гүрбек — гүрбек торлы да, торсыз да болады. Суұлы қауынлар қатарына жатады.

Қытайғауын — торсыз жол-жол сызығы бар, етлі қауын болады.

Жийдежарпақ — торсыз, көк иренлі, еті тығыз сарғайып писетуғын қауынның түрине жатады.

Бийшек — торлы болады. Бийшектің қотыр бийшек деген түрі де бар.

Ғұлабы — ири қауын, буның *қара гұлабы* деген түрі де бар.

Гаррықыз (гаррығыз) — қауынның бір түрі.

Жамбылша — торлы да, торсыз да болады. Буның шым қара түрі де болады. Жамбылшаның *қырық күнлік* деген түрі де болады.

Ақмүррик — ғарбыздың бір түрі.

Қарағарбыз түрі қара болады.

Орысы ғарбыз — жол-жол, думалақ, киши болатуғын ғарбыздың түрине айтылады. Шағырлыда көбинесе ұсы ғарбызды егеді.

Тәріек — ерте писер палыз егинлері қатарына жатады.

Асқабақ — асқабақтың түрлері көп. Мысалы *„сары-асқабақ, сәллеасқабақ, қараасқабақ, пайғамбар асқабақ“* т. б. булар да торлы хәм торсыз да болады.

Палаўкәди — мазалы болатуғын палыз егинлері қатарына жатады.

Тухым (қауунтухум) — говорда *„тухум“* деп айтыу басымырақ. Басқа территорияда жасаушы қарақалпақлар тилинде мәселен, Тахтакөпир, Чимбай *„шонақ“* деп айтыу басымырақ.

Қәсеки — қауын болсын, жамбылша болсын, ғарбыз болсын писпей турған уақытта көп устағанлықтан өсией қәсеки болып қалалы. Қәсеки деген сөз малларда да, адамларға да қолманыла береді т. б.

Жай құрылысына байланысly атамалар

Мойнақ районында жайлар тийкарынан қамыстан салынады. Мине усы өзгешеликке байланысly лексикада көп ғана өзгешеликлер ушырасады, жайдың улыў-малық аты да бар, оны *Мойнақ форма* деп атайды. Яғный *Мойнақ* деген атамаға рустын *форма* деген сөзи қосылады. Говорда буны *Мойнақ форым* деп те атай береди. Басқа районларда ушырасатуғын жайдың *ийит арқа* деген түри бар. Мойнақ форманын түри, құрылысы тап сондай болады. Буны бастырғанда бир ағаштан бөрен тастап қалған жақларын шабақша менен бастырған, үсгінде жаўын-қар турмайтуғын жайдың түрине айтылады. Бул жай онша бийик болмайды.

Ыстойки — (рус. стойка) тик қойылатуғын ағашты ыстойки деп атайды. Басқа жерлерде (қолланылатуғын) тирепберди, бахан, айрағаш деген атамалар онша қолланылмайды.

Ақкириш — говорда хәк (известь) деген сөздин орнына *ақ кириш* (*эквириш*) қолланылады. Бундай деп айтыў районның барлық территориясында да айтылады.

Шумылдық пеш — пештин бир түри. Бул еки жайдың ортасына құрылады.

Шом — жайдың дийўалын салыў ушын байланған қамыс.

Еден — жайдың полы, говорда *полға* қарағанда *йеден* формасы көбирек қолланылады.

Қамба — ылай қамбаға айтылады. Буган топан салынып қамба исленели.

Зэнгиағаш — говорда текте *зэнги* деп те атайды. Тамның (жайдың) басына ылай шығаратуғын ағаш.

Ылай ағаш — тамның басына ылайды көтерип шығаратуғын ағаш.

Қарылай (сазылай) — топырақтың қара болыўына байланысly болыў керек.

Пилийган — пештин морысына қойылатуғын темир. Ыссылықты далаға жибермеў ушын қолланылады.

Мата — қамыстан буўылған плитаны *мата* деп атайды.

Бөрен — жайға салынатуғын арқалық ағашты усылай атайды.

Қара үйге байланысly атамалар

Қара үйге байланысly говорда толып атырған атамалар бар. Басқа районларда жасаушы қарақалпақлардың турмысы менен салыстырғанда жергиликли ҳалықта **қара үй** көп ҳәм усыған байланысly қара үйде жасаушылықта усы уаққа шекем сақланып келген. Районның территориясында, әсиресе **Қазақдәрьяда** айырым хожалықларда еки үйден де бар. Қара үйге де ҳәзирги жаңа турмыс тәсирин тийгизбекте. Мәселен қара үйдиң есиғише салынатуғын нағыштын түрлери де өзгерген, бурынғы басқурдың орнына „дорожка“ тутушылықта бар. Сондай ақ безеу затлары бойынша көп ғана өзгерислерге ийе. Қара үй тийкарынан қанаты бойынша айрылады. Мысалы, *үш қанат*, *бес қанат*, *алтықанат т. б.* қара үйдиң тазасын „ағарда“ деп атаушылықта ушырасады, болмаса ағотау деп айтыу басым. Қара үйге байланысly атамалардың биразына түсиник бермекшиміз.

Айақбау — шаңараққа байлап, төмен қаратып салыратын қойылатуғын пөпекли жиплерди *айақбау* деп атайды.

Гүлдир — қара үйдиң *гүлдиреуиши* (*қулдурауышы*) говорда *гүлдир* формасы көбирек қолланылады. Бул қара үйдиң шаңарағында болатуғын майда-майда қәлемге усаған ағашлар.

Гиндикқазық — *белдеу қазық* деп те аталады. Үйдиң белдеушнен төмен қаратып (үй беккем турыу ушын) жипти тартғырып байлап қоятуғын қазық.

Айшық — қара үйдиң есигинде болатуғын (ортасынла) үш мүйешли нағыс. Говорда *айшық*, *айшықша*, *ашшық*, деп түрлише формада айтыла береді.

Шийөңир — ҳәр үйде болады.

Ақбасқур — *шийөңир* тутылмай қалған.

Аташтың *формдар* үйлерин көрдик.

Шыңға — ергенектиң шыңғасы.

Босаға — қара үйдиң есигинде болады. Босағаң сынды белинен. Қырғыз тилиниң Ош говорында *босого* деп айтылатуғынлығын көрсеткен¹.

Бақан — түндікти ашып жабыу ушын қолланылатуғын узын сырық ағаш.

¹ *Бикинова Г.* Ошские говоры киргизского языка, Фрунзе, 1956, стр. 90.

Төгүн — шаңарақтың ишки хәм сыртқы дөпгелеги. *Үлкен тоғун*, „*кишкене тоғун*“ деп аталынады.

Бақалақ — үзиктің шетіндеги узынына қойылған кийизден исленген зат. Бул тек әсемлик ушы ғана қойылады. Узынлығы бир, бир ярым қарыстай болып үшеуден ямаса бесеуден қойылады.

Төс — қара үйдің керегесинің ишки бети.

Сууағар — қара үйдің есигінде болады. Бул нағышлы да, нағышсыз да болады.

Жамбау — хәр бир қара үйде еки жамбау болады. Оларды ишки жамбау, сыртқы (сырытғы) жамбау деп бөледі.

Қур — бул да қара үйде болып хәр үзикте бесеуден болады.

Қәлем — ууықтың ушына айтылады.

Көз — қара үйдің көзи.

Бөген — шаңарақтағы кесе ағашлар.

Тулға — қара үйдің тулғасы.

Жезший (жешший) — шийдің бир түри. Көбинесе буннан қара үйдің есиги тоқылады. Буның қамысы майда болады, яғный жез қамыстан исленеди.

Есикғас (есигғас) — қара үйдің есигинің жоқарысында болады, нағышланып исленеди.

Ызба (таңғыш) — қара үйдің керегелерин бир-бири менен байланыстыратуғын жип, бул өрмекке тоқылып, нағысланған, жалпақлау/болады. Қара үйдің қурына усаған болып, бирақ оннан жинишкелеу болады.

Жапсар — қара үйдің ишки бир қапталына айтады. Тийкарында еки жапсар болып қазанаяқ туратуғын жағын *жапсар* деп атайды.

Говорда оң қаптал, сол қаптал деп атаулардан гөри *жапсар* деп айтыу көбирек қолланылады.

Аққур (ағғур) — қара үйдің есик бетіндеги жағына тутьлады.

Қызылғур (қызылқур) — қызыл қур үйдің төрги гәрепинде болады. Саны төртеу ямаса алтау болады.

Ууықбау (ууғбау) — ууықларды керегеге бириктирип байлау ушын қолланылатуғын жүннен есилген жип.

Көг (көк) — керегениң көги. Түйениң мойын терисинен (ийленбеген) исленеди.

Ийикбау — қара үйдің есигинің қапталында болады. Бул да екеу болады. Бир жағы үзикке бекитилген болады.

Белдеу (белдеу арқан) — қара үйдің керегесинің сыртынан айлаңдырып байланып қойылады. Говорда *белдеу арқан* формасы көбірек қолланылады.

Үзик — киійізден исленеди. Үйдің барлық тәрәпин (ийнеуден жоқарысын) айландырып жабады.

Түңшиг түңшик) — тек шаңырақты жауып турыу ушын киійізден арналып исленеди. Айырым адамлар шынтадай етін жекеннен салып қояды.

Қазықбау (желбау) — қатты дауыл болғанда шаңарақтан төмен түсірип бір ауыр затты байлап қояды. Соны байлайтуғын жиіти *қазықбау* ямаса *желбау* деп атайды.

Манлайша — есиктің жоқарғы тәрәпинде болады.

Табалдырық — есиктің төменгі тәрәпинде болады.

Тулға (жақлауаған) — есиктің еки жағында *маңлайша* менен *табалдырықты* бириктирип туратуғын аташ.

Зүлп (зулып — қара үйдің есигинде болады.

Кәлеке — бул да есикте болады.

Кешилаған ший есиктің төмендегі бүкленбеуи ушын кесе қойылған аташ.

Тиреу бақан тиреу бақаны болады.

Ший — тақбаулы ший, қосбаулы ший болып екиге бөлинеди.

Журыт (журут) — үйдің жығып қойғандағы орнына айтылады. Айырым уақытларда бул сөз көшип кеткен ауылдың орнына да айтылады.

Булардан басқа говорда қара үйге байланысly ата-малар көп. Олардың көпшилигі мәлим журытқа таныс болғанлықтан түсіндирип жатыуды мақул көрмедик.

Қәде—қәümetке байланысly атамалар

Говорда қәде — қәümetке байланысly мынадай атамалар ушырасады.

Жыртыс — қыз күйеуге шығарда қыздың үйине үлкен, жасы кишилер, қатынлар, кемпирлер жыйналады. Буларға мал сойылып аўқат бериледи. Қайтарда жас үлкенлерге, кемпирлерге ақ тауардан ямаса мақпалдан жыртыш азгантайдан үлестиреди. Мине бул қәдени говорда жыртыс деп атайды. Бул қәде күйеудің үйинде де болады.

Қолустатар — бул қәдениң бир түри. Күйеу қалың-

лығының ауылына келгенде биринши рет қараңғы жерде қыздың қолын устайтуғын болған. Сөйтіп қолустатар қәдесін беретуғын болған.

Қыздың алдынан арқанды керип шығып алға қарап жүргизбейди, *арқан керіу* қәдесін бергеннен кейін жүргизеди.

Айтымал (беташар) — келиншек болатуғын қыздың келген уақытта хәм тойдан кейін бетін ашады. Мине усы бет ашарды говорда *айтымал* деп те атайды. *Ақсулыу айтымалды да биледи.*

Шашсыйпатар — күйеуге жеңгелери бийкешиниң беретуғын қызының шашын сыйпатып та қәде алатуғын болған. Мине говорда усыны шашсыйпатар деп атайды.

Қызқашар — қыз әкесиниң үйинен қашып кететуғын болған жағдайда жеңгелери усы қәдени алып қалады.

Тахиатастау — келиншек болатуғын қыз үйінде тоғыз тоғыздан кийим тақлайды. Соның биреуи тоғыз тақыйа болады. Усы тоғызында ғаррыларға үлестиреди. Соны *тахиаатастау* қәде деп атайды.

Төсқәде — қыз аларда болсын, қыз берерде болсын сойылған малдың төси құдаларға, күйеулерге тийисли болып, усы төс бергени ушын қәде алынады. Усыны төс қәде деп атайды.

Көримлик — жаңа тууылған баланы ямаса жаңа түскен келиншекти, қәйін журтына келген күйеуди биринши рет көргенде беретуғын дәстүрли сыйлықтың, қәдениң бир түри.

Илиу — жаңа түскен келиншек жақынларының үйине затлай ямаса бир сыйлы ауқат писирип алып барды, яғный босағасын атлайды. Мине бул апарылған затын илиу деп атайды. Илиуин бермегендей деген усыған байланыслы келип шыққан.

Кемпирөлди — келиншекти ауылына күйеу алып келгеннен кейін узағыраққа қояды. Алдынан хаял бала-шағалар шығады, сөйтіп қәде алады. Жақынлаған жерде бир кемпирди келиншектің алдына кесе жатқарады. Ол кемпир өлген болады. Қәдесін алып болғаннан кейін кемпир турады. Сондағы алатуғын қәдени *кемпирөлди* деп атайды.

Қолқарау — бул да қәдениң бир түри. Келиншек келгенде күйеудің жақын қарындасларынан үш-төрт

қыз келиншектің қолын қарайды. Қолында не болса барлығын алады. Мысалы, билезнигі, жүзиги т. б. Хәзіргі уақытқа сәтті да алады.

Немөурин — бұл да қәдениң бір түрі. Көбінесе бұған мал беріледі.

Шашыу (шашуу) — жаңа тууылған баланың үйінде адамдардың, көбінесе қатындардың жыйылып жейтуғын аудағы. Бұрын бұны көбінесе *май сөк* менен тарқата-туғын болған. Тейшара нуқатлы адамлар ақшалайда сыйлық берген, тейшаралары үлкен тойғада айналдырып жіберетугын болған. Оны *шашыутой* деп атаған.

Тиреу — говорда ушырасатуғын қәдениң бір түрі. Бұл ақшалай да, затлай да, мал менен де бериле берелі. Тиреу там салса, үй тиксе, қайық сатып алса т. б. жақсылары тиреу ашарады. Говорда бұны *тиреуқәде* деп те атайды.

Үй бұйымларына байланысly атамалар

Соқыршыра — шыраның бір түрі. Говорда бұрын-дара шүтік шыраны, соқыршыра деп атаған. Революциядан бұрын жергиликли халық тасшыра деген түрмен пайдаланған. Тас шыраны жаққанда бір жағынан май ағып келип шликке сицеди. Май сиңген пилкк алаады.

Асиашыра — оул революциядан кейин шыққан шыраның бір түрі. Бұл жоқарыға асып қойылатуғын болғандықтан *асиа шыра* деп аталған.

Қуйма кесе — кесе тесилген жағдайларда тесигине қорыдан ериклиң қуйылады. Минне соны *қуйма кесе* деп атайды.

Қырықшелек — шекерди говорда „қырықшелек“ деп атайды, бундай деп айтыу әсиресе Мойнақтың ора-йында, Үшсайда көбирек.

Ауызғабақ — бұған сыйыр сауылады.

Ийнағаш — суу тасығанда қолланылады.

Уршуқ — жип ийиретуғын құралдың бір түрі.

Бурмаша — бұл уршықта болады.

Дығыр — түте сабақты усылай атайды. Говорда бун-нан басқа *мәтек* деп те атайды.

Сабайақ — құрал аты. Сабаяқтың үстине арша қо-йылды оның үстине жүк жыйылады. Бұл нағышланып та, нағышланбай да исленеди.

Темирғырғыш (темирқырғыш) — бул темирден исленип, қазан қырылады.

Жуўғыш — қазан жуўатуғын зат. Бул дасмалдан болады. Бул табылмаған жағдайларда кендирдің қабығынан истейди.

Сүзеки (сүзеки) — қазаннан гүртикти сүзип алыу үшін қолланылады. Бул тесик тесик болып кепкирге уқсаған болады.

Қуман (аққуман) — бұған суу қайнатылады. Говорда қуманды *аққуман* деп те атайды.

Шәўгим — дүзде сүт писирип, суу қайнатып ишиу үшін қолланылатуғын қазанша. Буның 25—30 см сабы болады.

Ожаўғасық — қасықтың бир түри. Бул үлкен болады. Говорда шөмиш дегенге қарағанда ожау деп айтыу активирек.

Түбелек — қазанның астына қойылады. Ишинде ауқаты бар қазан былай-былай жығылып кетпеу үшін қолланылады.

Жарнек — кемениң ишинде баратырып балық писирип жейтуғын құрал. Бул рус тилиндеги *жарник* деген сөзден алынған болыуы керек.

Бақраш — бул да темирден исленеди. Балықшылар дүзде балық қууырып жейди. Буның үлкен-киши түрлери бар. Бақраш үлкен болған жағдайларда балықшылар балықты асып та жейди.

Мәки — бөз тоқығанда қолланылатуғын құралдың бир түри. *Мәки сатып алыпты бир түйеге, сандыққа салып қойыпты.*

Адарғы — өрмекте болады. Өрмектиң ерси жибинің араларын ашып турыу үшін қолланылады.

Сериўағаш — бул да өрмек тоқығанда қолланылады. Және шыпта тоқығанда да сериўағаш керек.

Пәшек — өрмектиң арқау жибинің түйдегине айтылады.

Ағашатлау — ағаштан исленген атлау. Айран атлап, май пискенде қолланылады.

Айран қабақ — ишине тек ғана айран құйылатуғын қабақты атайды. *Айран сораған қабағын жасырмайды.*

Наспай тостаған — бул да құралдың бир түри. Бұған насыбай уўқаланады.

Ағаш сандық — сандықтың бир түри. Бул сандық-

тың үстине жүк жийпалын ишине үйдің керекли зат-
ларын салады.

Гевеже (гевеже гевеже) – бул ағантан исленеди.
Буган ыныслар, үй буйымларында салып қояды. Усы-
дан байланысқа қарның *гевежесей* деген геңеу қолла-
наты.

Бұл торақ салып қоятуғын териден исленген
ыныс. Бұрындары үлкен сыйлардың, оғилдің терилери-
нен бұл тарақ исленген.

Пашшайы терен – табақтың бір түрі. Иши паш-
шайының түтінгеі сырланған болады.

Аққасық – сорпа қуятуғын қасық. Аққасық деп ата-
лауының себеби ақ қалайыдан исленгенликтен айты-
науы керек.

Леген (дәген), нәген – булардың үшеуи де қолла-
натын нәген формасы *қалақдәрьядағы* мүйтенлер ти-
пінде көбірек айтылады.

Кері – қара үйде болады. Шен қапталына керип
отығын қояды. Ишине қасық-табақ салатуғын ыдыс.
Төре түстін буган айна-тарақ салып та қояды, бұны
қолкері деп атайды.

Шүленітан – қазанның ең үлкен түріне айтылады.
Бұл көбіне садақа, той бергенде қолланылады.

Зарқом – говорда зарқум (сарқум) формаларына
қаранығы зарқом формасы көбірек қолланылады.

Бахашәйнек – шәйнектің бір түрі.

Дүүден – ыдыс, себеттің аұзы жыртылып дүүден
болды дейді.

Дүкерг – кишкене қайшыға айтылады. Бұнын менен
көбіне мұрт алынады. Говорда *дүкерт қайшы* деген
формасы да айтылады.

Гезлик – пышақтың бір түрі. Бул пышақтың қы-
рына жақын жерінде ойып исленген сызығы (гези) бо-
лады. Говорда *қусгезлик* деп те атайды.

Қанқайшы – қантты майдалайтуғын атауыздай құ-
ралдың бір түрі. Қанттистегіш (қант тислеуіш) деп те
атай береді.

Мысқуман (мусқуман) – қолға суу құйыу ушын
мысқан дүзетілген қуманның түріне айтылады.

Дүгүлдик кесе – кишкене кесени усылай атайды.

Хыйұа құлп – мусырманы құлпты усылай атайды.

Ғилмала – жайды сыбау ушын қолланылатуғын құ-
рал.

Бауырағаш — ший тоқығанда кесе қойылатуғын ағашқа айтылады. Бауырағашқа ауырықты байлаған жиплердің барлығы бекитиледи.

Ауырық — ший тоқығанда жиптің ушына тағып қойатуғын кесеклерге айтылады. Вети ауырықтай деген тенеу де бар.

Шырамтал (шылымтал) — шыпта тоқығанда қолланылатуғын жекеннен есiлген арқау жипке айтылады.

Елгезер — унды елеу ушын қолланылатуғын құрал.

Гүрек — құралдың бир түри. Қар жауғанда қарды ийтерип таслау ушын қолланылады.

Дәсмийалы — говорда бул сөз құрал-жарақ деген мәнислерде қолланылады. *Мына дәсмийасы менен барса қырып салады.*

Жарра (жарғы) — бул екеуи де айтылып *жарғы* формасы көбирек қолланылады.

Шортайақ — кесеуди говорда усылай атайды.

Төс — құралдың бир түри. Бир нәрсе соққанда шөккиштиң астына қойылатуғын темирге айтылады.

Аттаға — музда таймау ушын аттың туяғына таға қағылады.

Кисенқулп (кисенқулп) — қулыптың бир түри. Буны бурын көбинесе атлардың аяғына кисен салғанда соған уратуғын болған.

Шар — пышақ, балта т. б. шарлайтуғын шар.

Тырма — жердеги шөпликлерди тазалайтуғын хәм босататуғын құралға айтылады.

Мөре — бурынлары жана кийимлерге мөре басқан. Бул уютюг орнына қолланылған. Мөре басқанда мөренің астына суйық бийдайдың қамырын салып (қуйып) басатуғын болған. Қамырдың устинен мөре басылса кийим теп тегис болып қалатуғын болған. Айта кететуғын бир нәрсе уютюг¹ сөзиниң тюрк тиллеринен рус тилине киргенлиги мәлим.

Искенже — атты тағалағанда искенжеге салып қойып тағалайды. Бул ағаштан исленеди. Аттың бойы менен тең етип шегендей қылып ислейди. Атты ишине салып тағалайды. Искенжеге салған соң ат қозғала алмай қалады. Сонлықтан искенжеге салғандай, искен-

---

¹ Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина, В. К. Цапукевич, современный русский язык, высшая школа, М., 1962, 23 стр.

жедей қысады дегендер ұсыған байланысly шыққан болыуы керек.

Сымтараш — атың туяғын жонатуғын орақ.

Шүйде (өссе) — балтаның шүйдесі менен ур.

Хүшпін (үшпін) — балтаны, кеткенди саплаганда сапаны кирип тұратуғын жеріне айтылады.

Жете — етеуле, орыда, жонтыда т. б. болады.

Орақтету — орақтың бір түрі. Буың менен тек орақ, тас орақ, буы орақтй, шылақтй жалпақ болады.

Претек — қамыс шибатуғын құрал. Бул рус тилинен (русск.) кырген болыуы керек. Қамыс отайтуғын орақ болса орақларға қарғанда үлкенлеу болып оны *шалты* деп атыған.

Көрне тәскке байланысly атамалар

Матла (өси) — көрнеңің өтегине қойылатуғын қарағы айтынына. Буны да басқа бул қараны говорда атып өси те атайды.

Сәтийн көрне — сәтийн көрне — көрнеңің бір түрі. Буны сәтийн таурдан тигеди, сырайды.

Шайыкөрне — тасы ямаса астары да, үсти де шайыдан исленген көрнеңи атайды.

Бәкөрне — бұрын болған, бул көрнеңің астары үсти болып болады.

Нәртөсек (көшпен) — буны қустың пәринен ислейди. Бул жұмсақ болып, сыйлы қонақларға төселетуғын болған.

Көшник — қустың пәринен ислейди, айырым жағдайларда қустың пәри табылмаса пахтадан салып та ислейди.

Дастық — жатқанда адам басына салып жатады. Буныда ишине нәрден салады. Буны құрақтанда ислейди. Құрақтан исленсе *құрақдастық* деп атайды.

Бийдайық — бул пәртөсекте, көшникте, дастықта болады. Нәрдің сыртынан қаптанатуғын материалға бийдайық делинеди.

Көрпеше — адам отырғанда кийиздің үстинен тасланады. Құрақтан исленсе құрақ көрпеше, бир салар деген атамаларға ийе.

Текиймет (текийнемет), кийиздің нағысланған түрі.

Алаша — алаша еки түрлі болады. Олар *қақпалаша, термеалаша*. Термеси нағышланған болады.

Туұлақ — кийиктің терисинен исленеди. Бұны жасы қайытқан адамлар жыллы болыу үшін жүн жағын үстине қаратып төсенин отырады.

Кийім-кеншекке байланысly атамалар

Малақай — бас кийімнің бир түри. Говорда бұны *ушқалақ* деп те атайды.

Жатақ — бул да бас кийімнің бир түри. Ғаррылар түнде кийипте жатады, териден тигиледи. Гейбиреулеринин иши де, сырты да жүн, териниң жүн жағы сыртына қаратылып тигиледи.

Дегелей — басқа кийетуғын кийім.

Дегелей кийетуғын кийім.

Дегелей кийсе тең келген,

Теңселген ердиң өзи еди.

Қалфағ — жүннен басылған болады.

Айнанайын ашағым,

Қозы жүни *қалфағым*

Қамқа (қамқатон) — тонның бир түри.

Үстине (үстүне) кийген қамқа тон,

Жипектен екен жағасы.

Постын (фостун) тон — булардың барлығы да қатар қолланылып, фостун деп айтыу ғаррылар тилинде, тон деп айтыу жаслар тилинде көбирек айтылады.

Параұыз (параууз) — тонның жағасына қойылатуғын материал.

Ишик — қымбат бақалы болады. Қундыздың тысы болады.

Дуұкаты (дуұкат) — бұны ғаррылар кийеди. Кийімнің сырғынан кийеди. Бул бурынлары еки қат болған, ҳәзир жалаңғат та кийеди.

Елтир — қырқылмаған қозының терисинен тигиледи. Мысалы: Елтир тонның жағасы, аўыл-елдиң ағасы.

Түрме — қызлардың белбеуи. Бурын бұны буўын-ыўы шәрт болған. Мерекеде бұны буўмай барса үлкен айын болған.

Ушыға — түри қызыл ең ҳасыл материал болады.

Бушпан бай адамлар қызларына, хаялларына жеңсе, тон, тонның тасын тиктирсе. Бул өзимизде исленбей басқа жақлардан саудистерлер арқаты әкелінген.

Бешпен (бешпени) кийимнің бір түрі. Буның екі түрі болады. Шолы, бешпент, жеңді ұзын бешпені. Бұлардың екеуінің де жағасы хәм жеңінің айналысы, киесінің ауылдары, етегі нағысланған болады.

Жауқийим — еділік киім. Говорда жауқийим формасы гөбірек айтылады.

Қырмазатон — тонның бір түрі.

Үстінде қырмызы тонлары бардур.

Жегде — хаялдар кийімінің бір түрі.

Қайырмажаға — көйлектің бір түрі.

Кесте тижаға — кестеленген, нағысланған жағаның бір түрі.

Ноғайжаға (тикжаға) — қатар қолланылады.

Кийменшек — кийімнің бір түрі. Келиншек болып түскеннен бастап кийетугын болған. Ақкиймешекти кемпірлер кийеді.

Еркек шапан — еркектер кийетугын шапан.

Хаялшанап — хаялдар кийетугын шапан.

Қойтон — қойдың терісінен тигілген тонға айтылады.

Тикитон — еділіктің терісінен исленген тон.

Шерметік — шерімнен тигілген етік.

Оймажағалы көйлек — жағасы ойма болады. Дөгереті нағышланған болады.

Комтор (комзол) — жеңі ұзын комзолға айтылады.

Гүфайка — пахта салынып, сырылып тигіледі.

Күрте — балалар ушын пахта салынып сырылып дүзетіледі.

Шекпен — көбінесе түйенің жүнінен ийрилип әрмекке тоқылып тигіледі.

Пашшайы көйлек — көйлектің бір түрі.

Ақкөйлек — ақкөйлекті бурынлары көп кийген.

Көккөйлек — булда бурынлары көп болған, буны жасы қайытқан қатынлар кийетугын болған.

Сәукеле — басқа кийетугын кийім. Буны сәукеле деп атайды. Байлардың қызларында болған. Сәукелени кезилішек болатугын қыз кийетугын болған.

Мойтумар — мойынға тағылатугын тумарды атайды.

Жемелик — бул ҳаял-қызлардың шашына тағылатуғын лента. Бурынлары жемеликти жипектен өрип истейтуғын болған.

Кэмар—белбеу *белинде алтын кэмар, тиллэ пышақ.*

Дегмент — белбеудин бир түри.

Ханжауғырдың мойны узын, қурсағы жууан, белин де дегмент пенен орап бууған.

Ирзенкетик — резинкадан исленген етик.

Бизөкше — геуиштин бир түри.

Үкү — балалардың басына тағылатуғын үкини айтады.

Әнебир басына үкүлүк тартып . . .

Мэсиетик — бул мэсиниң бир түри. Буның ултаны қалың болады, бирақ өкшеси болмайды. Буны да геуиш пенен кийеди.

Муқамыс — бул жаман етик мэнисинде.

Есиктиң алды ебейис,

Еситпеймиз недейсис.

Айағында муқамыс

Қайдан келген гедейсис.

Биртартым — орамалдың киши түрин усылай айтады.

Жупқа — басқа тартатуғын, орайтуғын материал. Бул қос-қос болады. Хэр қосында нағышы болады.

Жеңсе — мауытының жеңине жеңсе тигетуғын болған. Бул нағыш салынып кестеленген болады.

Үй буйымларына қолдан салынатуғын нағыстың түрлері

Үй буйымларына қолдан салынатуғын нағыстың түрлері көп. Мэселен үйди безеу, кийимлерге, төсеклерге нағыслар салынады. Олардың хэр қайсысының атлары бар. Соларды төменде дизип көрсетпекшимиз.

Дөңгелекқурағ, шубыртпақ, қыйыққурақ, секкизақ, гилем қурақ, бауырсаққурақ, қырықтырнақ, ойма, қусғанат, сулама, омыртқанағыс, тақмүйиз, қосмууиз, солақ қумырысқауыз, қыйықша, шақмақы, қауашагүл, шынжыр, суунағыш, суутарытпалы, еспе (еспенағыс), қууыршақауыз, бауырсақгүл, қустырнақ, ырғақ, зарнағыс, тоқалақмүйиз, тырнақша, тышқаниз, қумырысқабел, қосеспе, илменағыс, қошқармүйиз, ғарғатуйақ, ғазмойын, тиктырнақша, пискекшенағыс, қолтықшанағыс, ийрекей-

нағыс, ийиттабан, айлапбамұйиз, пашшайы (пашшайы) нағыс, құрнағыс, шаяншағыс, тарақы, бақаншанағыс, тайтуйақ. қустили т. б.

Адам анатомиясына байланысly сөзлер

Говорда адам анатомиясына байланысly көп ғана атамалар ушырасады. Булардың барлығы дерлик басқа территориядағы говорлардағыдай аталғанлықтан биразын таслап кеттик. Мынадай еки түрли айтылатуғынлықларын ғана көрсетпекшимиз.

Мурын (мурун), танняй (таңлай), маңнай (маңлай), мойун (мойын), айырым уақытларда бойун деп те айтады. Шеке (жақ), еңсе (шүйде), төбе (тастөбе), гегирдек (кегирдек), жутқыншақ (жутқуншақ), бууын (бууын), жулун (жулын), жауурун (жауурып), жамбас (жамбас), сәгизгөз (сегизкөз), омуртқа (омыртқа), тобық (тобуқ), табан (май табан), қабырға (қабыртқа), бөтеке (бөтөке) т. б.

Адамда ушырасатуғын аұырыұлардың түрлерине байланысly атамалар

Атыжақсы — адамда болатуғын аұырыұдың бир түри. Буны құрөзек деп те айтады.

Безгек — бул да аұырыұдың бир түри. Безгек аұырыу онша ушыраспайды екен. Буның менен аұырған адамның денеси қалтырап, дым тоңып аұырады. Бирақ ети ысып дым жанып турады. Усы қәсийетлерине қарап болыұы керек, говорда ысытпа деп те, айырым орындарында қалтыратпа деп те айтады екен. Безгек пенен аұырған адам бирден аұырады, сонлықтан *безгек тунқандай безгектей зирилден* деген дизбеклер усыған байланысly келип шыққан болыұы керек.

Узынаұырыұ (узунаұырыұ) — говорда көп жатқан аұырыұды усылай айтады. Жаман аұырыұ дегенде болады. Бирақ бирден аұырып тез жазылатағын аұырыұдың бир түрине айтылады.

Жаман аұырыұға жақсы ас,
Узын аұырыұға кеспас.

Тымаұ (тумаұ) — бул айазлағаннан болатуғын аұырыұ. Адамның етин ысытып, тондырып хәгтеки бир-еки үш күн төсек тартып жатқарып та таслайды. Мурыннан суұ шубырып турады.

Сүзек (сүзег) — бұрышлары адамлар сүзек пенен көп аұырған. Сүзектиң келте деген түри болған. Адамлар бирден қатты қыйналатуғын болған. Сонлықтан ұсыған байланыслы *келтеден турғандай* деген дизбек қолланылады. Тийкарында *сүзек* пенен аұырған адам көп ұақыг, айлапта жататуғын болған.

Бабасыр (қышыма) — бул аұырыұдың түрин говорда қышыма депте атайды. Сонлықтан тыныш отыра алмайсаң. Бабасыр адамдай дегенлер сөйлеуде жийи-жийи айтылады. Бул аұырыұ малларда да болады. Бабасыр менен аұырған маллардың сүтин ишиүге болмайды. Жергиликли халық бабасырды малдан жуғады дейди.

Терискирпик — көз аұырыұдың бир түри. Көз аұырғанда кирпиклери бир бирине өтлесип кетеди. Терискирпик көз аұырыұдың өтлесип кеткен түрине жатады.

Тырыспай (тырысбай) — ең жуқпалы аұырыұлар қатарына жатады. Тырыспай болғанда бир хожалықтың барлық адамлары хәгтеки бир сыбайлас отырған аұылдың адамларының барлығы өлип қалғанлары да болған. Тырыспай жылы дегенди адамлар еле есинен шығармайды. Тырыспай болған ұақытлары бирәз адамлар теңиз, көллердин ишлеринде жасап амаи қалған. Бул адамлар менен қатнас жасамаған.

Көкжөтел (көкжөтел) — булда балаларда көп ушырасатуғын аұырыұдың бир түри. Көбинесе буның менен жас балалар аұырады. Көк жөтел анық бууғанда дем жетпей қалады.

Мыспыл — адамда болатуғын аұырыұлардың бир түри. Мыспыл сүйекти жарып шығып ириң ағып аұырады. Жазылса да орны тыртық болып тартылып қалады.

Сараууруу (сарыаұырыу) — адамларда болады. Буның менен аұырған аұырыұдың динкеси болмайды. Көзлериниң де нуры қашып кетеди. Маллардан буның менен көбинесе жылқы аұырады.

Сәкқотыр (соғқотыр) — жас балаларда көп болатуғын аұырыу. Сәктиң түрине усаған болып баланың аұзын алып кетеди. Көбинесе адамның бет аұзына шығады.

Сарығотыр (сарықотыр) — көбинесе балаларда болатуғын аұырыу. Бұрышлары бул аұырыұда көп апатшылықты келтирип шығарған. Сонлықтан буған арнап бәтикте айытқан.

Шилле — балаларда болатуғын аұырыу. Бала тууылғаннан кейінақ бетіше қызарып шығады екен. Жергиликли халықтың айтыуы бойынша бала үстине *торпақ шашын ойнаған* уақытта өзинен өзі жазылып жоқ болып кетеди дейди.

Ийттийме (ийиттийме) — балаларда ушырасатуғын аұырыудың бир түри. Говорда буны *ийтақай* деп те айтады.

Айақгаспа — бул айақта болатуғын аұырыу. Адамның балтыр сүүеги қақжарылып, сырқырап аұырады.

Жүрекаұырыу (жүрегаұырыу) — бул адамның өкпесинде болатуғын аұырыу. Өкпеге қурыт түсип аұырады дейди. Өкпе менен жүрек бир жерде болғанлықтан аұмастырылып жүрген болыныуы керек т. б.

Бийтап аұырыуды усылай атайды. Говорда булардан да басқа аұырыуға байланыслы мынадай атамалар ушырасады. Мысалы: *науқас*, науқасланып отыр, *сырқат*, сырқасланып атыр, *бийтап*, бийтапланып атыр т. б.

Ауқатқа байланыслы атамалар

Қарма — балықты асып кеснелен те, қарма қылып та жейди. Буларды жүуериниң гүртигин салып қарма ислеитугын болса ҳазир бийдайдың гүртигинен де қарма ислеиди.

Бөрек — балықтан да бөрек ислеиди. Сүйегин (сүйегин) алып таслан қамырдың ишине пияз араластырып бөрек ислеиди. Бөректи тийкарынан гөштен ислеиди.

- Бегим бақсы айытса керек,
Қизанында қайшар бөрек,
Қырмызыдай қыз отырса,
Хаял пақыр неге керек.

Тақан — жейтуғын ауқаттың бир түри. Бурынлары көбіннесе арпадан (арфадан), тарыдан ислеген. Арфадан қууырып тартып тақан ислеиди. Тарыдан болса, сөк салғаннан кейин оны тартады, я болмаса келнге салып ушлайды. Айырым жағдайларда жийдеден де ислеиди.

Жасы киши болғанша омалайын,
Елди тақан көринсе соңалайын.

Гүчиинан (полкинан) — нанның бир түри.

Табанан — нанның бир түри. Бул табаға салып ислейди.

Пәтирнан (пәтирнан) — нанның бир түри, қамырды, ашытпай қатырады.

Тағам — говорда аўқатты усылайда атайды. Жейтуғын тағамын айтады.

Улфа — улфа қамырды жайғанда асты үстине себелейтуғын унның майдасы.

Майқуллау — майлы деген мәнисте.

Майсалмақ — палаўкәдини асып, соған гүртик салып майсалмақ ислейди.

Шылау — сүзбеге қуйған айранға қойыу болыу ушын салынатуғын унға айтылады,

Сүзбесине шалыу тарытпаға баратыр еди.

Рафийда — нан жапқанда қолланылады. Тандырға нанды жабыстырыу ҳәм пискен напларды алыу ушын қолланылатуғын зат. Бул қолдың ушына жеңседей кийиледи т. б.

Қус атамаларына байланысly сөзлер

Говорда — жасайтуғын қусларды еки бөлип қараймыз. Олар: суўда жасайтуғын қуслар, қырда жасайтуғын қуслар.

1 Суўда жасайтуғын қуслар

Пирғазан (пирқазан) — суўда жасайтуғын қустың бир түри. Буны говорда басқа жерлерде бирғазан деп айтады.

Жумыстың көлемине байланысly суўда жасайтуғын қуслардың атларын ҳәм усыларға байланысly атамалардың дизимин ғана атап өтпекшимиз.

Үйрек, шүрегей, сүңгигир (сүңгуир) көкбас, сарыбас ғасғалтақ (қасқалтақ), ғаз, қараша ғаз, қуў, сарыбас қуў, көгилдир қуў, шағала, қарабай, қутан, суўтауық (таууқ), тырна, қызылбас, шегежин, тырна, қалбығай, дигилдик, күшиген, ләйлек, қызылайақ, ақтөс қарабай, алағанат (үйректің бир түри), алмабас, қазүйрек (қәдимги үйректен ирилеу болады), терисайақ — үйректің бир түри, көгершин қарабай — (көгершинге усаған болады) шегежин қарабай, қубүйрек (қубаүйрек)
т. б.

2 Қырда жасайтуғын қуслар

Көгершин, өпепек, этшок, торғай, бөдене, шымшық, ғарға, узақша, көкғарға, байыулы (байулы) мурадалы

депте айтады. Кептер, сунқар, ийтелги, бүркіт, шай, алагет, мыйқы (мықый ғарлығаш), қарашымшық, пошша (пошшаторғай), сарышымшық, ғурқылтай, мәтге, жаўшымшық, дастар, дәстер, қырғауыл, ғаууқ қус, сауысқан, хәкке, сүймурик, — хешким көрген емес, жылқышы, тууалақ, бүлдүрүк, түйеқус, күйгелек, қумай, қаршыға, лашын-көрген емес, ийтелги, тотықус, жапалақ, үки, ләйлек, күшиген, қараторғай, күләдин, қаратамақ, шешшеторғай, оқпоқ, жүзгүн (жүзгим), сарықутан т. б.

Шөп хәм өсимлик атларына байланыслы атамалар

Говордың территориясындағы шөп хәм өсимлик ағларын екиге бөліп қараймыз.

1 Суўда өсетуғынларына байланыслы

Сүйрик — қамыстың жаңа суўдың бетине шыққан ұақты. Бул ұақытта мол суўда жүрип сүйрикти шалып жейди.

Пишен — сүйриктен өтисип еки айда пишен болады.

Қопақ — қамыстың түбири, небір қопақлар үйдің орнындай болады.

Қарағуйрық — қамыстың тегіне баслаған ұақты, дәлеп қап-қара болады.

Қапанбас — қамыс баслап түтеледиді, қарақуйрықтан өтискен соң қапанбас болады.

Шалаң — шоланға балық уғылдырығын шашады. Шалаңның *салдатшалаң* деген түри де болады.

Сып-сыдыр солдатқа уқсаған болады. Булардан да басқа шалаңның мынадай түрлери бар: *қарашалаң, көгшалаң, талшалаң, кийизшалаң, тикеншалаң* т. б.

Ақбилек — суўда болатуғын өсимлик.

Тумғууқ — теңиздің ең терең жерінде өседі. Оның узынлығы 15—16 м аслам болады. Сонлықтан *тумғууқның түбине жиберейинбе* деген усыдан шыққан.

Сылғый — теңизге ығып кеткен қамысты усылай айтады. Булардан да басқа жекен, қоға, тозғақ, талқоға, қырықбууын, бууын, түйетабан, атғулақ, балықгөз, жолшөб, бақатосқун, гүзем т. б. толып атырған атамалар бар.

2 Қырда өсетуғынларына байланыслы атамалар

Түйе (түйесиңир), ақсар, сүтилмек, ақбас, ийитсийгек, урық (урук), палаты, жыңғыл, ажырық, қарабарақ, әдираспан, текесақал, ақ тикен, кекире, қамыс, сора, жантақ, геүйрек, қарамық, бойан, шеңгел, балықгөз қаләен, гөрқара — қарабарақтың бир түри, жалқын — говорда жантақты усылайда атайды, атшоқай, үрпекбас — жыңғылдың бир түри, жүўсан құмда өседи, партылдауық бийдайық т. б.

Темиршилик кәсибине байланыслы атамалар

Говорда темиршилик кәсибине байланыслы атамалар сөйлеуде қолланылады. Қарақалпақлардың ертеден киятырған кәсибинің бири темиршилик. Темиршиниң пийри Хәзирети Дауыт ямаса Дауыт пайғамбар. Информаторлардың айтыуына қарағанда Хәзирети Дауыт атамызға айрықша талант берген. Сонлықтан бул кәсипти де халық жүдә құрметлейди. Атасы темирши уста болса, баласы да сол кәсипти дауам еткен, яғный 7, 8 атадан бері кәсип қылған адамлар бар. Олар басқа жумыста болса да ата кәри бойынша (Дауыт атаның лепесин сыйлау мақсетинде) темиршиликти де тастамау керек болған. Хәттеки халық аўзында мынадай нақылда бар, *„өнери жоқ жигиттиң, мазасы жоқ исиниң“*. Айта кететуғын бир нәрсе усы кәсипке байланыслы майда кәсиптин бир түри — зергершилик. Бул кәсип пенен шуғылланыушылар *билезик, жүзик, сырға, өңирмоншақ төбелик* т. б. безениуге байланыслы затларды ислеген. Олар көбинесе мыстан, гүмистен, алтыннан т. б. исленген. Революциядан бурын темирши усталар тек ғана мынадай құралларды соққан: *бел, кетнен темиржаба, балта, орақ, шанышқы, қармақ, пышақ* т. б. булардың барлығы дүкан деп аталауғын орында соғылған. Бул дүканда *пытыра* құйылған, *қазан* жамалған, *дүмше, шекер* т. б. түпленген. Мине булар көрикте ертилип исленген. Хәзир булардың (құраллардың) барлығы мастерскойларда соғылады, ремонтланады. Бул жерде биз тек ғана көрикте соғылатуғын құралларға, усыған байланыслы адамларды көрсетемиз.

Көрик (көрик) — темирлерди еритеуғын құрал. Буған көмир салынып самал жибериледи. Усы самалдың күши менен көмир жанып темирди қыздырады, еритеди.

Кепкир — ериген темирлерди *кепкир* арқалы алады. Мысалы, *пытыра қуйғанда усы кепкир менен алып шашады.*

Шаңқы — темирди шабатуғын құрал.

Қадаубас — темир төсетуғын құрал. Буны тескиш деп те атайды.

Қысқын — темирлерди қыздырыу хәм қызған темирлерди өттан қысын алыу үшін қолланылатуғын құрал.

Қазан — көриктің қазаны. Бунда темирлер еритиледи, темир еритуге қолайластырылып исленген болады.

Етикшиликке байланыслы атамалар

Пышақ — етикшиниң пышағы темирди ямаса шеримди кесу үшін қолайластырылған келте, өткир пышақ болады.

Биз — етикшиниң бизи, жумсалыуына қарай екиге бөлинеди: Кишкене шегениң орның тесіу үшін жас киши биз қолланылса, үлкен шегелердиң орнын тесіу үшін *үскибиз* жумсалады. Етикке, мәснге байланыслы мынадай атамалар қолланылады: *қоныш, баслық, сирі (сириси), өкше, ултан, басы, (баслығы), ишки ултаны, сыртқы ултан, жетим ултан, күлшин (кулшун)* т. б.

Қамшыға байланыслы атамалар

Тобылғы — қамшының бир түри. Буны тобылғы сапды қамшы деп те айтады. Тобылғы деген ағаш болса керек. Ол ағаш бул жерлерде өспесе керек. Беккем болыу үшін соннан қамшы сап дүзетеди.

Сабы — қамшының бөлшиниң сабына байланыслы болады.

Шашақ — қамшының шашағы.

Айлансоғ — өрим менен сабын бириктирип туратуғын дөңгелек темирге айтылады.

Өрим — қамшының өрими т. б.

Арбаға байланыслы атамалар

Арбаға байланыслы атамалардың барлығы дерлик басқа районларда жасаушы қарақалпақлардың тилинде де усындай мәнислерде қолланылғаны себепли тек атларын атап кетип, түсиндирип шығыуды мақул көрмедик.

Арыс, шүй, қамыт, қамытбау, арқалық, қарымбау-

ултан (көкирек), мәнжире, алтақта, қаптырғы, дигиршик (дегершик), кегей, гүпшек (гүфшек), қыйда, тоғын, солақ, көтерги, көтер т. б.

Ер-турманға байланысly атамалар

Ер — аттың үстине салынатуғын ер.

Ерше — қамыс — пішен тасыу ұшын қолланылатуғын ердің бирин говорда ерше деп атайды. Ерге қарағанда үлкен болады.

Терлик — ердің астынан салынады.

Желек — атқа жабылады.

Тебинги — аттың еки қабырғасында болады. Буны телетиннен ислейди. Таралғының астында адамның еки аяғы тийип турады.

Зэнги — ердейе зэнги болады.

Таралғы — ер менен зэнгиниң аралығын бекитип туратуғын қайыстан исленген зат.

Қуйысқан (қуйысқан) — ер алдына кетпеу ұшын аттың қуйрығынан қуйысқан асып қояды. Қырғыз тилиниң гейпара говорларында қуйушқан¹ формасында қолланылады.

Сейнәмент -- атта болады. Бай ямаса құдиретли адамлар сийнемент салып ат минген.

иЕклик — жүённиң бир бөлекшеси.

Қанжыға — ердің артқы шыңғасына байланады. Қанжығаға жабыу болмаса бөктерилген затлар байланады.

Суулық — жүёнде болады. Аттың аузына салынатуғын темирге айтылады.

Көйлекше — терликтің үстинен салынады. Бул жуқа материалдан дүзетилген болады.

Жул-жул (жабыу) формалары қолланылып *жулы* көбирек айтылады.

Жипек жона — шашақлы болады.

Ноқта — ноқта аттың басында болады. Бул жуённиң астында турады. Ноқтаға қазыққа байланатуғын арқан бекитилген болады.

Айыл — ертленетуғын атқа еки айыл тартылады. Биреуин алдыңғы айыл, екиншисин артқы (шамайыл) деп атайды. Мәселен: *артқы айылдың батқанын ийеси билмес ат билер т. б.*

¹ Т. Бакинова, Ошские говоры киргизского языка, Фрунзе, 1956, 87-бет.

Дуўтарға байланыслы атамалар

Дуўтарға байланыслы мынадай атамалар қолланылады: Қазби дуўтар — дуўтардың бул түри тутас ағаштан ойылып иденеді. Құрамы дуўтар бул түри құралып иденеді. Бұны говорди *ала мойнаи дуўтар* деп те атайды. *Құрамы и тарбылдаң тилигиндей болады,*

Нерсе — дуўтарди он еки нерде болады. Түби дуўтардың түби. Мойны дуўтардың мойны.

Сабы — дуўтардың сабы, бұған барлық нерделер байланыаы. Ушына құлақ (шүйделери бекитиледи).

Ешек — шайтан ешек — бул да дуўтарда болады. Бул дуўтардың мойын бетинде тийекке усап нерделерди көтерип турады.

Құлақ — дуўтарди еки құлақ болады. Говорди ашырым орындарына тау тауы денте атайды.

Ашық нерде — Айжамал нерде — бул дуўтарда болатын быда нерделерге қарағанда үлкен болады. Говорди ашық нерде формасы көбірек қолланылады.

Мылтыққа байланыслы атамалар

Говорди құс атауғын мылтықты аумылтық деп атайды. Усыдан байланыслы бірқанша атамалар гезлеседі.

Қуидақ — мылтықтың қуидағы. Бул қатты ағаштан иденген болады.

Мылтықбау — мылтықты илдирип қойыу үшін хәм арман берман ийинге асып алып жүриу үшін қолданылады.

Оқжатар (рус-потрошник). *Оқ жатарын алып қарасам. . .*

Қатар — оқланған хәм атылған писенлерди салып қойыу үшін дүзетилген нәрсе, белге байланып жүриледі.

Қатарыма қарасам бир ғана оғым қалыпты. Қатарымнан оғымды аламан дегенше қоян әдеуір қашықын кетти.

Жам мыс — қатар қолланыла береді.

Түте — мылтықтың түтеси.

Қулақ — қосауыз мылтықларда екеу болады.

Қарауыл — мылтықтың түтесинин ушында болады.

Шытыра — бул шойыннан, қорғасыннан құйылады. Говорди шашма деп те атайтуғын орынлар бар.

Үйрек кеп — ушып жүрген үйректерди сууға қондырыу үшін үйрекке усатып кеп истейди. Бурылары буны ағаштан ислеген. Хәзир бир арнаулы ақ, жеңил заттан истейди. Соққанда үйректің дәл өзи болып шығады.

Халық ойындарына байланысly атамалар

Асық, топ, шүйтастамақ, маннай шертпек, ақсүйек — сүйек, аңғалақ, көшпек, тоғуз — тоғуз қумалақ, дүрре, әуелемен—дүөелемен, қолжазбақ — жазбақ, бектас — бәкташ, гүрес, әткөншек, аға бий, қауын—қауын, жасырынбақ, шүллик, талампай, қолтырнамақ, теппек, бәдик, айғулаш, қол урмақ, айкөрмек, ийтқуйрық, ләнки, доңызқабак, қарақулақ, дүңкитайақ — дәстеқоймақ, хәкке қайда, шатыраш, тәкимай, тақымбурау, пәтпелек, үшпелек, былқымбай, түйебасты, алашортақ, сырғанақ, қулақ, кемесоғыу, гүллегелек, ғайын, гүбелек, соқыр теке т. б.

Ақыйра — **қақыйра** — ойынның бир түри. Бурын жергиликли халықтың көп ойнаған ойындарының бири.

Дүңкитайақ — бунда хәр баланың қолында бир таяқтан болады. Кимнің таяғының рети келсе сол таяқты жерге жатқарып қойып, қалғандары сол таяқты урады. Бул ойында көп таяқтар сынады.

Соқыртеке — булда ойынның бир түри. Бир баланың ямаса қыздың көзин шаршы менен таңып қояды.

Көшпек — ойын аты. Бул ойын қумалақ пепен ойналады. Булда қазан болады хәр ким өз қазанына утқан қумалақтарын салып қояды.

Тоғызқумалақ — бул да ойын аты, тоғыз қумалақ саналып салынған болады. Тахыяға салып төңкерип жибереди. Сол қумалақтардың биреуин қозғалтпай өзине қарап ысырса, ким көп қумалақ топласа, сол адам утқан болып есапланады.

Әуелемен — **дүөелемен** — ойын аты. Бул да еки бала бир — бирине аяқтарын тийгизип қарама — қарсы отырады. Сөйтип бириммен санай баслайды. Санағанда әуелемен — дүөелемен, салған ийттиң саны менен, қарағойдың қаны менен, Әуез молла қайда гетти, дузға кетти, қашан гелер, йаз гелер, йаз келмесе гүз келер, пәллемпүш . . т. б. деп айтылатуғын өзиниң айтымы болады.

Дүрре — халық ойындарының бири. Бул бир шар-

шыны сени алып, сууга басып утылган адамды буның менен сабайды.

Подкетной подкитной — бул соқта ойынының бир түри, жергиликли халық буны *бар көтер* денте атай береді.

а) Говорда тон ойынына байланыслы мынадай атамстар қолданынып, Олар: *қашарман, тәрип—тәрийп-дәубериу, дауа тәу, селлеселесну, шөкелемек, бирдәу, екидәу, үшдәу, қыспатамқ, дәстек, жүнтөп—кийизтөп, дәрис, қымық қатыу, шекну—шекимек, дау куйди, қақшыу т. б.*

б) Бектас -бекташ ойынына байланыслы атамалар: *бирдән, екидән, үшдән, төртдән, бесдән, қолтырнамай, бирқу, екиқус, санырт, шымшымай, тақшынамай, құлаң қақпай, мурын қақпай, бир қарыс, сүсем—сүсем, отау, қайы алмай, қамыс қақпай бирата, ската, ұшата т. б.*

Сли өлшеулерине байланыслы атамалар

Говорда тәреп өлшеулерине, ұзылық өлшеулерине, жер өлшеулерине, ақша мұғдарларына, адамның жасын белгілеу, анықлауларға, жыл, ай атларына т. б. байланыслы көп ғана атамалар ушырасады. Бул өлшеулердин барлығы уллы Октябрь Социалистлик революциясына шөкем ақши қолланылып, биразлары ҳәзирги күнге шөкем қолланылып келмекте. Октябрь революциясына шөкем бундай өлшеулердин Орта Азияның облысларында ҳәр түрли мұғдарда (мәселен, батман Ташкентте 176 кг, Қарақалпақстанда 20 кг нап 40 кг, Ташкентте 1 тийип 3 пулга, Қарақалпақстанда 5 тийип 8 пулга тең) болғанлығын көрсегеди¹. Бул өлшеу атамаларының системасын Н. А. Баскаков редакторлауында 1958-жылы шыққан „Қарақалпақша-русша сөзлик“ теги берилген өлшеулерден пайдаланылды².

Экспедиция уақтында жазылып алынған диалектологиялық материалларды классификациялағанымызда мынадай бөлимлерге бөлиўге болады.

¹ Ж. Дүйсенғалиев, Постановка преподавания математики в революционных школах Каракалпакии, Нукус, 1960, стр. 41

² Каракалпакско -- русский словарь. Москва, 1958, 889 — 890-беттер.

Тәрези өлшеулеріне байланысly атамалар

Бул өлшеуде ең киши өлшем бирлиги „мысқал“ ең үлкени батпан — батман болып есапланады. Басқа өлшем бирликтери усылардың аралығында болады.

Мысқал жергиликли адамлардың айтыуы бойынша 100 бийдайдың ямаса арпаның ауырлығына тең болады Мысқал өлшем бирлиги усылай қабыл етилген. Батпан — батманның жоқарыда қәртүрли екенлигин көрсеткен едик. Сондай ақ говорда да батпан — батман еки түрли қолланылады: ауырға батпан, жеңилге батпан. Районның Зайыр, Қазақдәрья участкалары дәнди Чимбай базарынан алатуғын болғанлықтан 24 кг ды бир батпан есаплайды.

Пуд — бир пуд балық ямаса дән 16 кг. тең.

Қадақ — майда ямаса жеңил нәрселер өлшенген, бул 400 гр. ға тең. Еки ярым қадағы бир кило болады.

Ярым батпан — батпанның жартысы ямаса екиден бир бөлеги.

Сийсери — батпанның төрттен үш бөлеги.

Онсери — батпанның төрттен бир бөлеги.

Шерек — бул қадақтың төрттен бир бөлеги ямаса 100 грамм.

Қалғанлары санақ санларға *ағары* қосылып келиу менен айтылады.

Бир ағары
Еки ағары
Үш ағары
Төрт ағары
Бес ағары
Алты ағары

Сондай-ақ санақ санларға *мысқал* қосылыпта өлшем бирлиги пайда болады.

Олар: Бир мысқал
Еки мысқал
Үш мысқал
Он еки мысқал т. б.

Узындық өлшемлеріне байланысlyлары

Балықтың узынлығы тийкарынан *сүйем—сүйем, қарыс, қулаш* өлшемлери менен белгиленеди. Усылар-

дың ишинен активирек қолланылатуғыны қарыс; бес қарыс, алты қарыс. . . сазан т. б. Хәзир ири балықлар бекире, ылақа т. б. метр өлшеми менен өлшенеди. Қабыл етиу пунктинде (приемкада) балықлары ириге майдаға айырмада өлшенеди, оны говорда *меркә* деп атайды.

Район хожалығы суу менен байланыслы болғанлықтан тереңлик көрсететугың мынадай өлшем бирликлерин ушырасады.

Дизден—дизе бойы суу,
Киндиктен—киндик бойы суу.
Тайау бойы—тайаудың бойы.

Усыған байланыслы мынадай деп адамға да айтылады. *Сумлығы тайау бойламайды. Сумлығына тайау жетпейди.*

Ақша өлшем бирликлерине байланыслы атамалар

Октябрь революциясына шекемги ақша бирликлериниң атамалары усы күни гарры кемпирлердин сөйлеуинде көплен ушырасады. Мәселен олар: *тилла, бир теңге шайы* т. б. Бул атамалар белгили бир уақытларда актив қолланылған, ал хәзир сөзлик составтан шығып қалуу алдында тур. Бундай сөзлерди тил билиминде *архаизмлер* деп атайды.

Мәусимге байланыслы атамалар

Мәусимге байланыслы атамаларда сөйлеуде жиий қолланылады. Олар: жаз, қыс, бәхәр, гүз т. б.

Үш ай қауыным,
Үш ай сауыным,
Үш ай қабағым,
Үш ай шабағым.

Булардан да басқа уақытқа байланыслы толып атырған атамалар бар, олардың атларын биз атап ғана өтпекшимиз: *таң ертең, азанғы уақыт, уллы сәске, кеш несин, тал түс, шанқай түс, намазшам, құптан, жатар, тауық шақырым* т. б.

Аралық өлшеулерине байланысly атамалар

Говорда аралық өлшеулерине байланысly көп ғана атамалар сөйлеуде қолланылады. Олардың көпшилиги бир, еки, үш сөз тиркеслери—менен қосылып келеди.

Бир шақырым,
Еки шақырым,
Қара көрним жер т. б.

Хәзирги ўақытга жасы қайытқан адамлар тилинде *шақырым*, *қара көрним* қолланылған менен жаслар тилинде километр атамасының көбирек қолланылатуғынлықларын байқадық.

Суўға хәм суўдың хәрекетлерине байланысly атамалар

Жергиликли халықтың сөйлеў тилинде суўға хәм суўдың хәрекетлерине байланысly көп ғана атамалар бар. Бул атамалар суўдың өз күшине, қыстың суўығынан муздың қатыўына, бәхәрдің жыллылығынан муздың ериўине, самалдың күши менен суўдың толқынлануўына т. б. байланысly келип шыққан. Олар:

Дегиш — дәрьяның суўы қатты тасқан ўақытларда күшке минип еки жағасын кемирип ыққа өзи менен бирге алып кетеди. Мине усы хәрекетти „дегиш“ деп атайды.

Қайыр — дәрьяның дегиши бир жағын кемирип жеп атырған болса, бир жағына апарып үйип жатады. Болмаса басқа бир жерден жол салып кетеди. Бурынғы дәрьяның аққан жери қайыр болып қала береді. Бундай жерлерге егинде егеди, әсиресе қаўын көп егиледи, суўсыз писеди. Говордағы „Тақтағайыр“ деген атама усыған байланысly болыў керек. Түркмен тилинің гейпара говорларында *гъайыр* формасында айтылады¹.

Хәзир сол Қартабайдың үсти

Қайыр — теўип, қыр болып қалды... , таза қайыр тепкен шаланлы қумай суўда... , көп уўылдырық шашты².

¹ Аразкулиев С. Жоқарыда көрсетилген мийнет, 196-бет.

² Султанов К. Ақдәрья романы. 61-бет.

Ақбар — теңиздегі қатты ағысly жерди атайды, соның менен бирге говорда болынып қалған суу дегенди де „ақбар“ деп атайды. Ақбарға ау салды.

Абыржы — бул муздың қатар-қатпас болып турған уақты. Бул балықшылар ушын ең жамап уақыт. Көпке созылса балық ауланбай қалады. Балықшылар ушын бирде жыллы, бирде қатты сууықтың болғаны жақсы.

... , балықшыны күйдиретуғын усы *абыржы*. Сонылықтан күннің сууытқанын тилеп, күнде жулдыз санайды¹.

Қаймақласыу — муздың қаймақласыуы. Муздың илер—илмес болып турған уақты. Қаймақ муздан жеп қалайық деп қуслар ерте де келеди... , Қыс быйыл ерте келип, муздың қаймақласып қатқанына 5—6 күн болып еди².

Гүр — Муздың үйилген жери, Қатты сууықта сен бууып бир жерге қысады. Мине усы үйилип қалған жерин „гүр“ деп атайды. Гүрлер бийик бийик жарланып жатады.

Қурдым // қурдум — теңиздин ен терең жери. Адамлардың айтыуына қарағанда қурдымның түби болмайды, яғни, көллер болса бири менен бири ушласып „жатады“ дейди. Бул сөз ауыспалы мәниске де көшкен. Мәселен биреу ауқатты көбирек жесе, жейтуғын болса, сол адамға ишынның қурдымы бар, қурдумын бар шығар т. б. деп менкей сөзиннің орнына қолланылады.

Тенне — бұрын көл болып, соң қурып қайтадан суу келип, биресе қайтып — биресе тасып турған уақтына айтылады. Сонылықтан балықлар усы хәрекеттен бир жерге жыйналады. Балықтың көп жерине де Тенне деп ат береди. Тенне де балық орасаң көп. Говордағы *тенне көл—тебне көл — теңбегөл* түрлише айтылып жүрген топонимнің этимологиясы усыған байланыслы болыу керек.

Шүңгүл — суудың терең жерине айтылады.

Ийрим — дәрьяда, ағыслы суулардан болады, Мәселен Әмиүдәрьяның (Зайырдың түслары) суулары ийрим тартып ағада. „... Еки жағасын жалап сырлап аққан ағыс гейде қойнауытлап, гейде жыландай ийрим тар-

¹ Султанов К. Ақдәрья, романы 62 бет.

² Султанов К. Ақдәрья романы 61-бет.

тып, гә сызылып, гә сарқырап бурқасынлайма, — әйтеуір бир шығанақта айналаман дегенше жүз қубылып, мың муқамға дөнеди¹.

Сарқырауық — дәрьяның теңизге құйып турған жери сарқырап, шаўқым шығарып турады. Сарқырауық деген түркмен тилинің гейбир говорларда шарлауүк². Гә сарқырап борқасынлайма?³.

Жаңғыз толқын — жалғыз толқын үлкен болады. Бул жекке сийрек болады. Барлық толқыңлар жыйналып бир толқын болады. Жаңғыз толқын таўдай болып келеди.

Ақбастолқын — бул теңизде болатуғын үлкен толқын. **Тайлақжеген** атауының қасларында болатуғын толқын.

Сала — дәрьяның бөлимлерине айтылады. Дәрьяның теңизге құяр жеринде көп ғана салалары бар, суў ақпай батыл болған жерлеринде сала деп атайды. Мына салаларда батыл боп қалған.

Сең — қалың муз бәхәрде күннің жылыуы менен босасып бөлинип — бөлинип кетеди. Мине усы бөлинген музларды сең деп атайды. Сеңнің сондай күшлилиги үлкен кемелерди де жүргизбей таслайды. Түркмен тилинің гейбир говорларында тап говордағыдай формада айтылатуғынлығы көрсетилген⁴.

Көл ғатса кең болады.

Дәрья ғатса сең болады,

Қыз онбеске шықса,

Шешеси менен тең болады⁵

„... Теңизлер сенге срести“...⁶

Хән — теңиздеги муз қатты суўықтан жарылады. Сол жарықтың ени 35 — 40 — 50 см ге жетеди. Муздың үстинен машинаны айдағанда, қатты айдауға туўры келеди, хәнди көриўден абортты басқайсан.

Қарғын — дәрья, теңиз жағасында отырған халықларды муз басып, үйлерди жығыпта таслайды. Муздың суў үйилип қалыуын *қарғын* деп атаса керек.

¹ Султанов К. Ақдәрья, романы 250 — бет.

² Араскулиев С. Жоқарыдағы мийнет, 196-бет.

³ Султанов К. Ақдәрья, романы 250 бет.

⁴ Араскулиев С. Жоқарыда көрсетилген мийнет, 196-бет.

⁵ Экспедиция материаллары.

⁶ Бердақ. Таңл. шығармалары, 1956, 36-бет.

АЙЫРЫМ СӨЗЛЕРДИҢ ЛЕКСИКА—СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Говорда бир қанша сөзлер лексика — семантикалық жақтан туұры мәнислеринде емес ауыспалы, өзгерген мәнислеринде де қолланылады, келеди. Мәселен олардың көпшилиги адамның минезине, түр-түсине, жүрис-турысына, жас өзгешеликлерине, искусство менен шуғылланыу қәсийетлерин т. б. байланыслы болып келеди. Сондай ақ хәмелге, ұақытқа, мийнетке, жетиспеушиликке, кийим—кеншекке, қәде—қәуметке, ашықлыққа, закон қағыйдаларына, шешенликке, қайғы уайымға, есап—санақ ислерине байланыслы болып келиу жағдайлары көплеп ушырасады. Олардан биз қысқаша мысаллар бермекшимиз.

Гөдек — ҳеш нәрсе билмейтуғын адам мәнисинде қолланылуы жағдайлары менен бирге, еситкенин тез умытып қалатуғын адам мәнисинде де қолланылады.

Өзим гөдек адамман, йеситкеним турмайды.

Бүкир — говорда „қунуш“ формасында айтылады. Сонда да „букур“ формасы көбирек айтылады. Букур боған қудамның белине гөш.

Әсем — сулуы — сулуу — деген мәнисинде айтылады. Сулууға қарағанда „әсем“ көбирек қолланылады. Мысалы, әсем ғыз, әсем келиншек.

Әмеңгеримис — панамыз, сүйенишимиз деген мәнислерде. Визиң әмеңгеримис жоқ—дедим.

Әлгелиншек — нағыз, әйпе келиншек деген мәнислерде қолланылады. Әлгелиншек уақтымда бир балам...

Айтыу қамшы — жүдә тез мәнисинде. Барып қайтайын айтыу қамшы дегенде. . .

Бойау — пахтадан алаша, қур, кийиздин түрин салуы ушын т. б. бояу ушын қолланылатуғын зат. Бул ҳәр түрли болады. Ҳәзир говорда красканы да бояу дейди. Буннан да басқа „бойау“ сөзиниң мәниси бар. Бул айтылған әңгимениң жағыуы жақпауы мәнислеринде қолланылады. Әңгимениң бойауы түспесе қыйынлау болады.

Аңқып — шөлlep отыруы, суу жоқ мәнисинде қолланылады. Бир нәрсе әкелер деп *аңқып* отыр едик.

Айыұпы — говорда усылайда қолланылады. Айыбы деген мәнисте. Атаңның жоқдур айыұпы.

Атауазасы жоқ — хеш қандай хабар жоқ деген мәнісінде қолланылады.

Шек — белги ушын қолланылған. Бурынлары бир затты белгилегенде де дау болмау ушын шек салысатуғын болған. Шегине не түссе, соған қайыл болатуғын болған. Айдостың шегі қырга түсе берген, беглер беги туг шекти, тут денти.

Сахам — сақам — алтынан сахам үтулду. Мәдер — қууат — мәдерим ағламайман. Сонда да говорда „мәдәр“ формасы көбірек қолланылады.

Қошаллыяр — хошласуу — қошаллыяр хош деди.

Қошауаз — дауысы жақсы деген мәністе. Буның ағайын тууғанларының хәммеси қосауаз болатуғын еди.

Дәурен — дәуран — қыз болуп дәуран сүрдук. . . Бир талай келиншек болдуқ бу ғалай.

Өкпелеген — өкпелегем — өкпелеген балаға қуйөс.

Қоғырданға — қоғырдан дүздәги бети жуқарып, ойылайын деп турған оқпан, жығылып қоғырданға мойны сыңғыр тоснау формасы да қолланылады.

Мәкиреж — мәнис — буның мәкирежине қарағым.

Жуғуртуп — жууыртып — сизлер жуғырып бардыңсы.

Маннай шаш — маңлайшаш — бул көбинесе кишкене балаларда болады.

Рәуәж — рәуаш — жақсыға берсең нашарды, рәуәж болып кетеди.

Қанткөпир — бурынлары қызлар менен жигитлер отырыспа құрғанда жигитлер қызларға, қызлар жигитлерге орамал жиберетуғын болған. Қанткөпирдин үстінде таласта болған. Бир қызға еки жигит таласқан. Қызға қайсысын қәлейсең дегенде мынадай деген: Мына есиктиң алдындағы хәуизге әкелген қантларын биримлеп тасласын. Сонда усы хәуизди қант пенен толтырған жигитке тийемен депти. Сонда хәуиздеги сууды қантқа толтырып биреуи алған дейди, байлығы соншелли.

Келур — келер — „келер“ формасы көбірек қолланылады.

Зийуар айтар сәна келур сум олум.

Жерсинбеу — үйренбеу — көнликпеу — көлликпеу — жерсинбеген сон қайтып келди. Усылардың жерсинбеу, көнликпеу формалары көбірек қолланылады.

Уйусту // уйұсты — шөлкемлесті бірлесті деген мәніс­лерде. Мәселен колхоз боп уйусту.

Ғоша — ғош — жуп, қос деген мәністе, еккі йузун­де ғоша қаллары бардур.

Сандығы — сандық — сандығ — кеўли, пейли деген мәніс­лерде айтылады. Сандығың дузу боса болғаны.

Ләпси — нәпси — нәпси нәмир де айғажағым усу.

Төрелигин — төрөлугун — төрт деген де не жаман, Төрелигин төролугун — бузса бий жаман

Пушты — „пуштуу — қәтирели деген мәністе. Аб­райлы деген мәністе де қолланылады.

Орысқа пушту жүрди.

Ғәхет — қыт, қыткершилик деген мәніс­лерде қол­ланылады. Со жылы бир қыткершилик болды.

Мурса — пурса — пурсат — дем бериу деген мәністе мурса берер дер едик.

Тутусыу — алысыу — гүресий дегенди аңлатады. Ер­назар қолдаулы палуан менен тутысыуға ортаға шықты.

Захмет — азар деген мәністе. Өлген соң неден зах­мет көрдөкен деп ишин жарған. Азербайжан, түркмен гиллеринде „мийнет“ мәнісінде қолланылады¹.

Көкөси — жақсысы деген мәністе. Ең көкөси айшы­май ролди дүзийу тугуу.

Зәбир — жәбир — „зәбир“ формасының көбирек қол­ланылатуғынлығын байқадық. Зәбир шегип кегенде. Зәбир бергеннен оқып жүргенин көргенимиш жоқ т. б.

Ада — тауысылу — түүесилиу — тамам болуу деген мәністе қолланылады. Балықлары ада болып киятыр.

Нал — лал — ақыры хайран нал болды.

Қолыжуқа — қолжуқа — кембағал — кеммеғал деген мәніс­лерде қолланылады.

Шалағурсақ — шалағарын — орта жасқа барған адам­ды говорда усылай атайды. Бул сөз аұқатқа тоймай қалыу мәнісінде де қолланылады.

Мүшөлөр — ағзалары деген мәністе. *Жақсы ислеген көп партия мүшөлөри болды.*

Кетғуда — жасуллы, үлкен адам деген мәніс­лерде.

Тизиннән — дizenнен — үргәләй қапақ көзненнен, қа­нат қуйрық хәм тизиннән.

Қатынпурыш — қатын алып жибере беретуғын адам-

---

¹ Р. Ө. Рустамов. Губа диалекти, Бақы; Азымов П, Хәзирки заман түркмен дили. Гириш. Лексика, Ашгабад, 1959.

ға айтылады. Бөксеге көзін түсетуғын қатын пұрыш екенсең ғой деп Сулайменди жеңип қойыпты.

Жат — бий таныс адам болып кетиу мәнисинде қолланылады. Көриснесе жат боп кетеди. . .

Гүйреткен — пси еригиу, мәс деген мәнислерде қолланылады. Бір жигит барды гүйреткен, асау бир тайын үйреткен.

Талма — узын бойлы деген мәнисте. Үзун бойлы талмадан.

Силсиләси — тухымы, урпағы деген мәнисте. Ол пайғамбардың силсиләси.

Әменгер — пана, тирек деген мағаналарда қолланылады. Бизин әменгеримис жоқ дедим.

Қәтерли адам — ауылға қәтерли адамларды әкеп қәтере еттирди.

Терисикен — говорда „кең фейил“, „ауырминез“ деген мәнислерде қолланылады. Башшы болғандай терисикен жигит қусайды өзи.

Кеуин — кеуил — қатар қолланып говорда „кеуин“ формасы көбирек қолланылады. Мәселен Қазақдәрья участкасында тек ғана „кеуин“ формасы қолланылады.

Әкемди алған құдайым шешемди алды,
Шешемди алған құдайдан *кеуиним* ғалды.

Гөззал — сулыу деген мәнисте. Кетме гөззал айырма үйде гум болғыл.

Файызы — тийкары, негизи деген мәнислерде қолланылады.

Айытқандай — айтқандай — айтпашақ ауыллық себегке депутат болып сайланды.

Ағламайын — говорда жыламайын деген мәнисте айтылады, болып ағламайын. Әзербайжан, түркмен әдебий тиллеринде *ағлау* формалары қолланылады¹.

Барыу — жоғы — бизлердин барыу — баруу жоғымыз. Говорда „бары—жоғу“ формасы да қолланылады.

Қайтымы — қыйсыны, ирети, қайымы деген мәнислерде қолланылады. Сөздин қыйтымы келип қалады.

Түйдей — нағыз, бирдей, тең деген мәнислерде айтылады. Бөрбай менен түйдей жаслы.

¹ Р. Ө. Рустамов Губа диалекти, Бақы; П. А. Азымов. Хәзирки заман түркмен дили, Ашгабад, 1959.

Шуғыл — бузақы, жалаңқая деген мәнислерде айтылады. Бир шуғыл айтты, Асан көшти депти.

Сүйекти бузбау — басқа миллетке қыз бермеу мақсетінде айтылады. Бул сүйекти бузбайық депти.

Күнкөрис — хал, жағдай деген мәнислерде қолланылады. Гүнгөрис қыйыннау болып тур.

Кәдик — (құл деген мәнисте).

Сақуу менен қабасаң,
Ашамайлыға бабасаң.
Арғы басың жәдикти,
Аның түби кәдикти.

Есикке түсиу — келнншек, келин болыу мәнисінде қолланылады.

„Есикке бармау“ формасы да қолланылады.
Мәселен есик көрмегенин. . .

Айтымал — бул жоқлау айтыу деген мәнисти аңлатады.

Ақсулуу айтымалды да биледи.

Қантамған — жауыу деген мәнисте

Қылышынан қан тамған
Жауларға ғош.

Забыт — қәхәрлениу мәнисінде.

Кемпиримис забыт жасап оғырған екен.

Қарашекпен — саудагер, балықты оптом сатып ала-туғын саудагерлерди усылай атаған. „Қарашекпен“ деп дәслеп орысларды (рус) атаған.

Жапа кешлениу — жалыныу, жалбарыныу мәнисінде қолланылады.

Қаррығуртан — қартайған адамлар тонарына айтылады.

Бийке — абырайлы қатынды айтады.

Жипек шашы күн болып,
Бийке басым күң болып

Шешен — чешен — билгиш, сөзге шешен дилуар адамға айтылады.

Көре көре көсем болады,
Сөйлей-сөйлей чешен болады.

Қарын — құрсақ — „қарын“ формасы көбірек қолданылады.

Құрсағым тойса құрбан айт.

Қайғы — *мүшкил* — „қайғы“ формасы қолданылады.
Сөйлесіу — *гүрриңлесіу* — қатар қолданылады.

Әсте жора *гүрриң* ур.

Дәрг — кеулі кеткен қызына ашық болып бәрхама ойынан шықпай жүрмуді айтады.

Әлемат — бұрын байлар болып кешегі *әлемат* болған соң, байлар көшіп кеткен.

Құр — жыйналған адамларды айтады. *Құрдың* шетіне шекем Түйепалұан Ерназарды алып барады.

Шорқат — олақ — говорды қатар қолданыла береді. Ондайға *шорқатпанғой*.

Мойыу — муңаймайды — мениң өзим *мойыл* жүрмен, *мойығаннан* өлеңімді қойып жүрмен.

Қошқылықлы — назлы, қылықлы деген, мәніслерде қолданылады.

Қошқылықлы сәуер йарым хошенди.

Рәмәуиз — абайла, аңғар деген мәніслерде қолданылады.

Гәпиннің *рәмауизин* байқа.

Әл айағың — аяқ-қолың деген.

Бенде болды *әл айағың* шатылды.

Мүшкил — халық ұшын салынды кеңес ушкулу.

Аңсан болды гедейлерди *мүшкулу*

Нәк суйсун — сүймей ақ қойсын деген мәністе.

қал (ы) қ суўмесе *нәк суйсин*

Жүйре — изинен, кейнинен дегенлердің аңлатады.

Жүйреме-*шүйрө* өлөғойды өзү.

Салыу — албырау деген мәністе.

Муз үсти *салыуға* қарады.

Үйге салып ғойды — тюрмеге салыу — „үйге салыу“ формасы көбирек айтылады.

Дағдырар — посыу, көшиу, қаңғырыу деген мәнислерде.

Дағдырар сениң қалқыңыз.

Ғошшақ — кеуилли, шадлы деген мәнислерде.

Жигити бизиң елдиң сондай ғошшақ.

Арқа — ата мәнисинде. Асанның дүньядан өткенине сегиз *арқаға* қарады дейди.

Айақландырыу — үйлендириу мәнисинде.

Айақландыра алмай да отырмыс.

Көрдемше—некесиз тууылған баланы „*көрдемше*“ деп атайды.

Жалшы — жалланыушы адам.

Бийдәулет, малпитпес, жалшы қайда дер...

(Мәтен шайыр)

Дилуар — өзи сөйлемшек, гәпке шебер, дәлилли әңгиме айтатуғын адамға айтылады. Өзи дилуар адам.

Гөрқуман—хешнәрсеге түсинбейтуғын, жоқ болыу, фидә болыу деген мәнислерди аңлатады.

Бәнт—сөздиң изи, жуумағы, түйини деген мәнислерде.

Йашасын деп айтқан хәр сөздиң бәнти...

(Мәтен шайыр)

Сахар — ерте—сәхер турып мал айдадым.

Азаннан.. *(Мәтен)*

Гуйум—халым, жағдайым, күйим деген мәнислерде.

Ден саулықта шалқып жүрген *гуйум* бар.

Кууақы—қууақы, күлдирги сөзли адамды айтады.

Қарақ—шырақ—енди *қарақ*—*шырақ* дийе башлады...

(Мәтен)

Жапатармақай—барлығы, гүлләни, жалпысы деген мәнислерде.

Ол ўақта үйдиң иши *жапатармақай* ишфейди.

Мулақат—жағымлы деген мәнисте.

Қош мулақат сөз бенен айтқан екен.

Жүйке—диңкеси, дәрманы деген мәніслерде.

Қелиншектің бийкеші
Қурып отыр *жүйкесі*.

Сауға -бегилегугын сыйлықтын бір түрі, бул арнау, балаш стіу деген мәніслерде де қолланылады. *Сауға* стім қыла жанымды,

Мардыбыу мардыбын — масайрау, кеуиллениу мәніслерінде қолланылады.

Мешеу—бул сөз айырыу мәнісінде қолланылады. Мәселен, *мешеу* келинимис бар еді.

Кейуаны — үлкейіу мәнісінде. Жасы қайтқан қатын мәнісінде.

Бизлер енді *кейуаны* болдық.

Агласы —жақсысы, оннан да жақсы урса жууаптын *агласын*.

Отлышала—жанын турған оттың ишінде еле жанып ботмай, шала жанын турған бөлеклерине айтылады.

Бәдикти көшірмесен алла тала, кейнінен жиберемен *отлышала*.

Денгене —малды сойып бөлісіп алыу. Буны говорда „*айақлашна*“ деп те атайды. Биреу *денгенеге* сорасты, *айақлашна* берейін деп отырман.

Бойна (рус. бойня) — мал сойылатуғын арнаулы орынға айтылады. Басқа орындарда „*саллақ*“, „*саллақхана*“ формасы көбірек айтылады, *бойнаға* барып көш әкелдім.

Тофлымға — тонар, жыйын деген мәніслерде қолланылады.

Әлипай — ислегенде жартыұлы ислей алмайтуғын адамға айтылады.

Содырнашы — бас сот (рус. суд) деген мәністе. Алты бий *содының* үстүнен *садырнашы* еді—дейді.

III БАП

АРАБ ХӘМ ПАРСЫ ТИЛЛЕРИНЕН КИРГЕН СӨЗЛЕР ТУУРАЛЫ

Қарақалпақ тили Мойнақ говорының лексикалық составында түпкиликли өз сөзлеримизден басқа тиллерден келип кирген сөзлерде бар. Солардың ишинен көбирек көзге түсетуғын араб хәм парсы тиллеринен келип кирген сөзлер болып табылады. Бул сөзлер белгили бир ўақытларда келип кирип хәзир лексикалық составтан хәтгеки сөзлик фондымыздан да орын алып отыр. Сонлықтан говордың лексикасын сөз еткенде араб хәм парсы тиллеринен кирген атамаларға да сер салмай кетиўге болмайды. Солайда биз бул мийнеттиң ең әхмийегли бөлимлеринен есапланбаўы себепли қысқаша ғана сөз етемиз. Араб хәм парсы тиллеринен келип кирген сөзлердиң қарақалпақ тилине аўысыўы хәр түрли жағдайлар менен байланысly, мәселен араб тилинен кирген атамалар, мәдениятқа диний түсиниклерге, саўда ийелерине, сиясий басқарыў ислерине, хожалықтың басқада тараўларына байланысly болса, парсы тилинен келип кирген атамалар күнделикли турмыс қатнасықларына, хожалық ислерине яғный турмыстың барлық қатнасларына тийисли болып келеди. Сонлықтан биз биринши араб тилинен кирген сөзлер, екинши парсы тилинен кирген сөзлер деп еки кишкене бөлимшеге бөлип сөз етемиз.

1 Араб тилинен кирген атамалар

Әжайып, айып, алым, ақыл, ар, арза, азан, дәўлер, дәреже, дыққат, әдебийат, әдеп (б), әзийиз, әлем, китап, мақсет, мәденият, мәжлис, миллет, хәдийсе, тәрбийна, меккем—беккем, кәрамат, хұрмет, қуўат,

мәдет, мәусим, дүниә, җатан, бахыт, хәрәкәт, тәррип, самал ууайым, хәз аман, хақықат, палуан, мырза, қурбан, гүлзар, гүлистан, көше, дәри, уәмир, бостан т. ө. атамалар күнделикли турмысымызда актив қолланылса, ал пишир, үсир, зәкәт, садака, тәбрик, ясиин, периште, әулийе, әрұақ, хайыт, ысырачыл, қаза, моҳмин, мүсәпир, лек т. б. хәзирги күни сөйләу тилимизде қолланылыу дәрежеси жүдә шекленип архаизмге айланып кеткен.

Биз араб тилинен кирген атамалар сөзлик составтан хәттеки сөзлик фондымыздап да белгили орын тутады деген едик. Соңлықтан биз говорда усы араб тилинен кирген атамалардың жергиликли халықгын сөйләу тилинде атқарып киятырған мәнислерине аслап тоқтайық.

„Дүнья“ деген сөз араб тилинен кирген. Тюркологлардың айтыуы бойынша бул сөз араб тилинен бизге *элем жәдүи* мәнисинде қабыл етилген. Хәзир бул сөздің мағанасы өзгерген түрде қолланылады.

*Дүньяны суу алса да үйрекке бир пул,
Бул дүнья жеткермейди қашқыр кийик,
Хәр кимшиц мицген тауы болсын бийик,
Дүнья қызық йекен жыйнағанға,
Назбедеу мойымайды қыйнағанға.*

(экспед. материалынан)

Дүньялы деп хәш кимнің қара тыйынына қызыққаным жоқ.

(К. Султанов „Ақдәрья“)

„Ұатан“ деген сөзди алсақ, әуел тууылған жер мағанасында ийе болған болса, хәзир усы мәниге қосымша тууылған ел, тууылған жер тағы да ұатан дегенде ана ұатанды, яғный Советлер елин түсинемиз. Бул сөзлердің мағаналарының қаншелли кеңейгенлигин көриўге болады.

Бақыт деген сөзди алсақ тек дағдир дегенди аңлатқан болса, хал, жағдай, турмыс деген мағаналарда қолланылады.

Усылар менен бир қатарда *кәрамат, хұрмет, қуўат, мәусим* деген сөзлердің мағаналары жүдә кеңейген формаларында қолланылады.

Академик П. Азимов *адмирал*, *альманах* деген (термин)¹ сөзлерди түрк туқымлас халықлар тиллерине рус тили арқалы киргенлигин айтады.

Говорға тийисли нақыл—мақалларды алып қарасақ буларда жүйи билинбестен түпкиликли сөзлериміздей болып кеткен.

Мәселен:

*Дуньяны суу алса да үйрекке бир пул.
Кемеши хан болды, биз нөкөр болдық,
Тағдийир солай болды, суу төкер болдық,
Ығбалы болсын жигиттиң ура берди қарманы.*

Хасыл тозбайды, ақыл азбайды деген қатарларда орынларына басқа сөз бенен аумастырыуға болмайтуғын дәрежеде сиңисип кеткен,

Араб тилинен кирген атамалардың біразы адам атларына өткен: *Садық, Сапар, Қурбан, Мақсет, Дәулет, Әдил, Палұан, Қууат, Мәдет, Мырза, Перийда, Гүлзар, Бахыт, Гүлстан* т. б.

Усы Мойнақ территориясында Муйтенбөгет, Үрге, Дәукемпир—Қууат қусаған топонимлер араб тилинен кирген атамалар менен байланысly. Үрге, Қууат дегенлер сол күйинше топоним дүзсе, Муйген, дәу дегенлер қарақалпақ тилиндеги бөгет, кемпир дегенлер менен биригип топонимлер дүзип тур. Айта кететуғын бир нәрсе „Муйген“ деген урыу аты еки бөлектен турады хәм екеуи де араб тилинен кирген атамалар. Бул хаққында экспедиция материалларында информаторлардың толық мағлұматы бар² *Муй-му* дегенлер — *жүн, қыл, түк, шаш* дегенлерди аңлатса, ал *тән*— адамның денеси дегенди билдирди. Екеуи қосылып *жүлли дене, қыллы дене. түкли дене, шашлы денели* адам деген түсиникти келтирип шығарады. Тап усындай мағлұматты Кусекеевтиң³ хәм автордың⁴ жыйна-

¹ Акад. П. Азимов. Хәзирги заман түркмен дили. Лексика Ашгабад, 1969. 62- бет.

² 1960—61-жылларда Мойнақ районында жүргизилген диалектологиялық экспедицияның материалларын қараныз.

³ Руконись Кусекеева, Этнография КК АССР. 1933, I, фонд. ККНИИ, по материалам этнографической экспедиции. стр 4.

⁴ Т. Бегжанов. 1957, 1959, 1961, 1962 ж. ж. Тахтөпир районында жүргизилген диалектологиялық экспедицияның материалларын қараңыз.

ган материалларынан қараңыз. Бул жерде биз халық этимологиясын алып отырмыз солайда бул этимология дурыслыққа келуі мүмкін.

Сыр сөзін алсақта араб тилинен келип кирген. *Дос деп сыр айтып, достыңның да досты бар.* Оның тийкаргы себебі Қаллибаев, Аралдың жасырын сырларын жақсы біледі.

(А. Бегимов. „Балықшының қызы“ 22-бет).

Бул мысаллардағы **сыр** сөзі араб тилинде жинишке **сир** болып (тайпа) айтылады. Бул сөздің араб тилинен келіп киргенлігін тюркологлар көрсетеді.¹ Тәжик тилинің сөзлігін жасаушыларда бул сөздің араб тилинен киргенліктерін көрсетеді² синонимлік қатарлар жасауда да араб тилинен кирген сөздер актив рол атқарады, бул сөздер парсы тилинен кирген хәм түпкілікті өз сөздеріміз бенен биригип келген синонимлік қатарлар жасайды.

Үрш — әлет (ски компоненти де арабша)

Хал — дәрман (арабша — парсыша)

Күш — қууат (қарақалмақша — арабша).

Бундай жағдайларда көрсетілген атамалар күшейтілген қалыпта қолланылады.

2 Парсы тилинен кирген атамалар³

Парсы тилинен кирген атамалар хожалықтың барлық тараулары бойынша ушырасады. Орта Азия халықлары оурыннан мәдени байланыста болған. Парсы тилинен кирген атамалар усы мәдени қатнастың нәтижесінде

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюрской письменности, стр. 422; Киргизско-русский словарь стр. 459;

² Таджикско-русский словарь М., 1954, стр. 359.

³ Тәжик тилинен кирген сөздерди де қоса түсінүү керек, себебі тәжик тили парсы тилдериниң группасына киреди. Тарихий фактлерге қарағанда парсы тилинен кирген сөзлер бурын кирген, сонлықтан хожалықтың барлық тарауларына тийіспі болып келеди. Тәжик парсы тилдеринен кирген сөздердиң бурын кириуі жөнинде (В. В. Радлов, А. К. Боровков, Н. А. Баскаков, И. А. Батманов, Решетов В. В. Юнусалиев Б. М. Бернштам А. Н., А. Курышжанов т. б. авторлар) өз мийнетлеринде көрсетип өтеди.

Бул атамалардың ишинен биразлары адам атларына айналып кеткен, мәселен Арзыў, Шийрин, Абадан, Әнар т. б. (Т. Б.)

тәжик, өзбек, түркмен тиллери арқалы, сондай-ақ басымы көпшилиги парсы тилинің элементлери қурайтуғын араб жазыуы тийкарында жазылған кітаплар арқалы хәмде халықтың аўызеки дәретпелери арқалы келип кирген. Олар: *хайуан, надан, дуўтар, арзыу, әскер, баҳар, жәнжел, дәрит. дәрўаза, дос, хәтте, шийрин, аспан, абадан, баҳа, дана, майдан* т. б. Күнделикли турмысымызда актив қолланылады да, ал периште, пайғамбар, пешана, гүмбез, шуўал, маржан, мөр, ләб, дандән, зибан, сийне, дәст т. б. бир ўақытларында актив қолланылған менен хәзир күнделикли турмысымызда зәрүрлиги болмай архаизмге айналып отыр

Бул атамалардың ишинен биразлары адам атларына айналып кеткен, Мәселен **Арзыу, Шийрин, Абадан, Әнар** т. б.

Хәптениң алты күнинің атлары да парсы тилинен келип кирген. Айта кететуғын бир нәрсе *жума* сөзи араб тилинен парсы тилине, соң, парсы тилиндеги хәптениң күн атамалары менен қоса бизиң тилимизге кирген.

Дуўқат (дуўқат шапан) — кийим аты. Парсы тилинде *дуу* еки дегенди билдиреди, *қат* деген бизиң түпкиликли сөзимиз бенен биригип келип яғный (еки қат) бир кийим атамасын пайда етип тур.

Дуўтар сөзин алсақта сондай — *дуу* еки, *тар* (музыкалық әсбап) қосылып келип бир музыкалық әсбапты пайда етип тур. Парсы тилинен кирген *хауа* сөзи ең дәслеп *хауа*, атмосфера дегенди аңлатқан болса говорда усылар менен қатар *самал, даўыл, климат, погода* дегенлерди аңлатады. Бул сөздиң мәниси әдепкисинен кеңейген түринде қолланылады.

Сондай ақ абрай — аброй деген сөздиң де мағанасы кеңейген яғный ар, аптаритет, достоинство мағаналарында қолланылады.

Биз жоқарыда араб тилинен кирген сөзлер парсы тиллери менен сондай-ақ түпкиликли сөзлеримиз бенен биригип синонимлик қатарлар жасайтуғынлықларын көрген едик. Бул парсы тилинен кирген атамаларға да тийнсли.

Дос — яран (еки компоненти де парсыша)

Хал — дәрман (арабша хәм парсыша)

Үөнер — билим (парсыша — қарақалпақша)

Көк — аспан (қарақалпақша — парсыша) т. б.

Араб тилинен кирген сөзлерге қарағанда парсы, тәжик тиллерінен кирген сөзлер лексикамыздан хәттеки сөзлик фондымыздан орын алып жүдә сиңисип кеткен, хәттеки жуйи биллибей кеткен. Буның себеби Орта Азияда жасаушы тәжик халықлары менен қарақалпақ халықларының арасында байланыс бурыннан болған. Сонда да бул қубылысты Қарақалпақстанның барлық районларында бірдей деп қарауға болмаса керек. Би-зиң ойымызша Мойнақ районында жасаушы халықлардың сөйлеу тилинде араб парсы тилинен кирген элементлер аз демекшимиз. Буған мысал район халқы балық хожалығы менен ертеден шуғылланып киятырған, солайда балықшылық хожалығына тийисли атамаларда араб—парсы элементлери жоқтың қасында. Республи-камыздың бир қатар районларында (Төрткүл, Бируний, Әмнүдәрья, Қоңырат, Хожели) араб-парсы тиллерінен кирген элементлер көбирек ушырасады деуге болады, себеби бул районлар территориялық жақтан өзбеклер менен, түркменлер менен ертеден қатнаста болып кел-ген. Соңлықтап ауылхожалығында, мәдений тарауда, сауда тарауларында хәзирге шекем парсы—тәжик сөз-лери өтиу дәрежесин тоқтатқан жоқ.

РУС ТИЛИНЕН ХӘМ РУС ТИЛИ АРҚАЛЫ БАСҚА ТИЛЛЕРДЕН КИРГЕН СӨЗЛЕР

Мойнақта жасаушы қарақалпақлардың тилинде рус тилинен кирген сөзлер басқа районларда жасаушы жергиликли халықтың сөйлеу тили менен салыстырған-да көп пайдаланылатуғынлығы изертлеу нәтийжесинде байқалды. Бул сөзлердің барлығы дерлик Октябрь революциясынан соң кирип, жаңа техникаға, социалист-лик мәдений турмысқа, социалистлик ауыл хожалығы-на, мәдений ағартуы ислерине, ден саулықты сақлауға социалистлик сауда ислерине, транспортқа, байланыс ислерине, әскерий хызметке, спорт ислерине хәм сия-сий басқаруы ислерине т. б. байланыслы кирип жерги-ликли халық өзлериниң қатнас жасау құралы ретинде яғный өз ийгиликли ислеринде пайдаланыуда.

Жаңа сөзлерди тек интеллигентлер ғана қолланып қоймастан рус тилин шала, аз билетуғын колхозшы, рабочийлар да сөйлеуинде актив қолланады. Буның се-беби санаатлы район болғанлықтан деп билсек қәтелес-

пеген болар едик. Бирақ бул жана сөзлер жергиликли адамлардың сөйлеуінде әдебий тилдегидей (рус тилиндегидей) болып айтылмастан бир қанша фонетикалық өзгерістерге ушырап айтылатуғынлығын көреміз. Усы жумыста рус тилинен кирген сөзлерди классификациялап көрсетпекшимиз.

1 Балықты аўлаў хәм өндиристе ислеп шығарыўға байланыслы рус тилинен кирген сөзлердин айтылыўлары

Дәслеп говорда айтылыўын көрсетемизде скобканың ишине рус тилиндеги жазылыўын беремиз.

Бәгор (богор), Мойки (е) — (мойка), жолыб (п) — (жолоб) тырап (трап), тәшки (е) — (тачка), рейки (е) — (рейка), шаң (чан), шипилки (е) — (шпилька), ыраспорки — (распорка), кәмир (камера), мерки (мерка), турфарет (трафарет), (нәсилки) (носилка) нәшелки, нәрете (нарета), сеқ, (цех), белүүгә (белуга), әсетир (асетир) (осетр), шип (шип), северугә — северюга, — севрюга, сом (сом), суудачник (судочник), жерех (жерех), бобла (вобла), усач (усач), кирәснопорки (красноперка), шомейке (п) (шемая), белийглазки (белоглазка), килкий (е) — (килька), сетки (е) (сетка), решетки (е) — (решетка), берки (бирка), бойақ (боек), бәк — бак (бак), запон (зопон), ийәкир (якорь), камбала (камбала), маш (мачта), пылашкот (плошкоут), пиресс (пресс), сейнер (сейнер), шәлки (чалка), мәтнийа (матня), секаж (секач), бароточки (е) — (воротушка), бешала (вешало), параход (т) — (пароход), матасудна (мотосудно), қайыута (каюта), флот (флот), көнсерби (консерва), кәнсерзаўыт (консервный завод), матор (мотор), пийром (прием), рәгушки (ракушка) т. б. толып атырған атамаларды көриўге болады.

2 Халық ағартыў ислерине байланыслы сөзлер

Ырайона (РайОНО), үшкүл — (школа), директор (директор), завыш (завуч), пирийказ (приказ), доске (п) (доска), тийтират (тетрадь), кәлийдол (коридор), аспирантура (аспирантура), некбез лепкез (ликбез), кеңсе (контора), канцелярия, кәнийкөла (каникулы), икзамин — икзамен (экзамен), экискорсийа (экскурсия), дийиктаныг (диктант), т. б. Усылардың ишинен (шко-

ла, декан, канцелярия, каникулы, директор, экзамен, экскурсия, диктант) мына сөзлердің XVI—XVIII әсир аралығында польша, украин, тиллери арқалы латын тилинен рус тилине киргенлиги көрсетилген¹.

Сондай-ақ говорда ушырасатуғын ағартуу, илимий терминлердің математыйка (математика), филасофия (философия), исторыйа (история), грамматыйка (грамматика), физыйка (физика), т. б. грек тилинен рус тилине киргенлиги көрсетилген². Яғный бул сөзлер күнделік-ли оқытуу ислеринде қолланылып өз ана тилимиздей болып кеткен.

3 Сауда хәм есап-санақ ислерине байланыслы сөзлер

Ырыйкоп—ырыпкоп (рыбкооп), буғалтыр (бууалдыр), (бухгалтер), ләлок, нәлүк (нолог), ыраймак (раймат), ырастырат растырат (растрата), селмек селмег—(сельмаг) синтир—сентер (центнер), опытке (убыток), ырасшот (расчет), әлментар, елментар (илментар), (инвентар), запторық (завторг), банке (банк), ызбыркәсси (сберкасса), ыскиладшик (складшик), нәкладнай (накладной), каскир (кассир), сантиметр (сантиметр), сиберк (сверх) т. б.

4 Хожалық затларына байланыслы сөзлер

Кереуат (кровать),³ әдийал (одеял), истол (стол), ишкап (шкаф), шотки (щетка), мошки—бочки (бочка), пирезен—бирезен (презент), ысгакан (стакан), белесебет (велосипед), барабаншик (барабанщик), ыстойки (стойка), гирелки (е),—(грелка), т. б.

¹ Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина, В. В. Цапукевич. Современный русский язык, высшая школа, 1962. 22 бетин қараңыз.

² Булда сонда, 22-бет.

³ „Кровать“ деген сөздің рус тилине французлар арқалы грек тилинен киргенлиги көрсетиледи, Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь М. И. Фомича, В. В. Цапукевич. Совр. рус. яз., высшая школа. М., 1962. стр. 22.

5 Аўқатқа байланыслы сөзлер

Әбед—әбег (обед), ыстолобой (столовой), буўпет (буфет), зәкүски (закуска), сүп (суп), саўыс (соус), ку-ўас (квас), кәпуста (капуста), памодыр (помидор), (помидор), үксүс (уксус), тамат (томат)¹, кәлбаса (колбаса) менью (меню), кәтлет (котлета)² т. б.

6 Кийимге байланыслы сөзлер

Пальтон (пальто)³, пасон (фасон), кәстем—кәстон (костюм), юпка (юбка), жәкет (жакет), жемпир (джерсер), шарып (шарф), кәсенки косынка, кәлош—геўиш (галаш) т. б.

7 Ара хәм жол қатнасына байланыслы сөзлер

Аптаўыс—аттаўыз (автобус), әдирис (адрес), дилгирәм—тилгирәм (телеграф), тилийфон (телефон), пошта (почта), кәнүерт (конверт), мәрке (марка) т. б.

8 Жәмийетлик тәртипти сақлаўға байланыслы сөзлер

Содийа—сот (суд), кәмпески, кәмписки (конфиска) зәкүн (закон), пуркурор, пуркурорл—(прокурор), милийса (милиция) т. б.

9 Сиясий—жәмийетлик басқарыўға байланыслы сөзлер

Порторг—парторық (парторг), ырайком (райком), апком (обком), ырайысполком (райисполком), кәмсомол (комсомол), буйро (бюро), кретийке киритийка (критика), сийез (съезд) т. б.

10 Санаатқа хәм аўылхожалығына байланыслы сөзлер

Шопыр (шофер), болон (баллон), бийзин (бензин), ыработшы работшы (рабочий), иликтирис, иликтир (электр), инжирал, энженер, инженер, шәшний (шастный), агирот

---

^{1 2 3 4} Современный русский язык. жоқарыда авторлары көрсетилди. Выш. школа. М., 1962. 23—24 бетлеринде „Томат“ деген сөздиң испан тилинен, „Котлета“ деген сөздин хәм „Пальто“ деген сөздиң француз тиллеринен рус тилине киргенлиги көрсетилген т. б.

эгород (огород), эгироном — эгирном (огроном), пэбирик пэбирийка (фабрика), ыриймот (ремонт), испырт (спирт) ыстанса (станция), эмерзация (амортизация), матор (мотор), тырақтыр (трактор), насоз (насос), мұхайнек (механик) т. б.

11 Мәдениет хәм көркем-өнерге байланыслы сөзлер

Кәмедийа (комедия), күлүп кулып (клуб), кәнсерт (концерт), библиятника (библиотека), кэзайт, кэзийт (газета), лозиңки, лозиңги (лозунг), подарки, подарке (подарок), пәтийпон (патефон), пийромник (приемник) т. б.

12 Спорт хәм армия ислерине байланыслы сөзлер

Пудбол (футбол), баскетбол (баскетбол), ыспортисмен (спортсмен), шахмыт (шахмат), дәмки (шашки), әрмийа (армия), бәйеңкомот (военкомат), кәмендийар (командир), аптамат (автомат), орден (орден), пәўески (повестка) т. б.

Байқаўларға қарағанда говорда жасаўшы халықларға рус тилинин тәсийри күшли болып. жергиликли халықтың техниканың тилин билнўине, бир-бирине мәдениятлы қатнас жасаўына хәм олардың бир семья ағзаларындай болып коммунизм дүзиў исинде өзиниң тәсийрин тийгизбекте.

Ж У Ы М А Қ

Қарақалпақ тили Мойнақ говорының лексикалық байлығын изертлегенде төмендегидей жуўмаққа келнўге болады:

1 Изертленген Мойнақ говоры қарақалпақ әдебий тили менен хәм тюрк группасына киретуғын бирқанша тиллер менен салыстырылып изертленгенде Мойнақ говоры айырым илимий жұмыс ретинде алыныўының қарақалпақ диалектологиясы ушын ең кереклиматариал екенлиги белгили болды.

2 Мойнақ говорының лексикасы басқа говорлар менен салыстырғанда көп ғана айырмашылықларға ийе, яғный Мойнақ говорының составында елде болса пайдаланылмай атырған лексикалық байлық бар, бул байлықларды әдебий тилимиздиң пайдаланыўына бергенимизде әдебий тилимиз толығыды, байыйды, раўажланады.

3 Мойнақ говорының семантикалық группасына киретуғын омоним, синоним, антоним, неологизм, архаизм қусаған атамалардың тек ғана говорға характерли деген мағаналары алынды, сонлықтан бундай группадағы сөзлердин жаңа мағаналары ҳазирги қарақалпақ тилиниң лексикасы ушын жүдә әҳмийетли.

4 Терминологиялық характердеги атамалар (балықшылық кәсибине байланыслы атамалар, топонимлер, этнонимлер, туұысқанлық терминлер, аұыл хожалығына т. б.) тарийхшыларға, этнографларға, географларға, биологларға т. б. илимниң басқа да тараўлары ушын ең керекли материаллардан есапланады.

5 Басқа да тюрк тухымлас халықлардың лексикасы сияқлы қарақалпақ халқының лексикасы соның ишинде Мойнақ говорының лексикасы да ишки хәм сыртқы ресурслардың тийкарында раўажланады, сонлықтан бул жумыста сырттан кирген лексикаға тоқтап олардың говорда қанша муғдарда бар екинлигин көрсетилди, сондай-ақ говордың өзиниң ишки ресурслары тийкарында пайда болған атамаларға көбирек тоқталды, булардың сырлары ашылды.

6 Усындай говорлық лексиканы кең түрде өз орнында әдебий тилимизде пайдаланганымызда әдебий шығармалардың тилин изерглеу диалектизмлердин қанша муғдарда екенликлери ушын кең мүмкиншиликлер береди.

7 Бундай говорлық лексикалық байлықты изертлеу қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзликлерин, диалектологиялық атласларын дүзиу ушын ең керекли материал болады.

8 Говорлық лексиканы кең анализ жасау диалектлерди лингвистикалық усылда изерглеуге, изоглоссларды белгилеуде, улыума алғанда тюрк семьялас тиллердин салыстырмалы изертлениўине, ол тиллер бойынша сөзликлер, диалектологиялық атласлар жасауға, соның менен қатар тиллердин улыума раўажланыу законлықларын үйрениуде тийкарғы дереклерден есапланады.

Т Е К С Т Л Е Р

Ха түлгишек, түлгишек,
Түнде ғайда барсаң,
Мамамның үйине бараман,
Мамаң саған не берер,
Иешки сауып сүт берер.
Ешкисиниң сүти жоқ
Ылағының пүты жоқ.
Тарам-тарам йет берер
Уоны ғайда ғойасаң?
Тал түбине қойаман.
Ййт алып кетсе неғыласаң?
Ййит аўзынан аламан
Батыр ханға бараман
Батыр ханның неси бар?
Ушар-ушар қусу бар
Ушуп гетти қаўаға,
Қайтып түсту дәрийаға
Дәрийа суўын қурутту
Ақшабағын ширитти,
Әсен-Үсен урусту
Сақалларын жулусту.
Уоның ханын ким жуўар
Айса патпа пир жуўар
Пиринди әке көрейик
Алтын шашын уөрейик
Ханға жуўап берейик

* *
* *

Ғақ-ғақ ғарғалар,
Йесембийке жорғалар,
Узун суўда балық бар

Жағасында жылқы бар
Уөгумбайдың жылқысы.

* * *

Ҳа түйелер, түйелер
Дузуң ғайда түйелер
Балқан таўдың басында
Балығойнар тусунда
Йелип кеткен иелисим
Қойным толған жемисим
Жемисим жерге төгулди
Жер маған жуўсанын берди
Жуўсанын қойға бердим
Қой маған қозысын берди
Қозысын қонаққа сойдым
Қонақ маған қамшысын берди
Қамшысын ғазға тастадым
Ғаз маған мәйегин берди
Мәйегин уотқа салдым
Партетти,
Шаңарағы шарт иетти
Шандырына қадалды
Базарға барып ат алды. (ат уөлди),
Қайтып келип қатын (ы) Уөлди.
(Қумбыз аўыл)

* * *

Жаланайақ туўралы

Жаланайақ уруудың аты. Бул уруудың шығыуы мынадай болған. Усы уруудың атасы бай адам болған. Бай болса да жалаңайақ жүреді иекен. Ҳәттеки қарда да жалаңайақ жүре береді йекен. Базардан қайытқан адамлардан (базаршылардан) сораиды йекен. Базарда йетик не болды деп. Қашан нетик арзанлар деп жүрип қысты уөткерип алады йекен. Келеси жылы да сондай. Со кисиден уөрбиген туқымды „жалаңайақ“ деп атаған. Жалаңайақ, жалаңайақ болып кете берген.

(Шеге Аўыл)

* * *

Төрөбий Қатақанның баласы йекен. Ҳаслы уөзбек йекен. Төрөбийдің Хожамурат деген ағасыма, иниси-

ме болған. Булар ҳәр жерден қала салдырып жүрө берген. Хожамураг деген бир йер жигит болады. Төрөбий усыннан қорқады йекен. Төрөбийге барғанда жеңиниң ишиниң қус гезлигин салып алып барған. Қус гезлик—шышақ (адам үөлтиретуғын). Төрөбий қус гезликти көреді де жар қышқырттырады. Булар йекеуи сарайдың ишинде найзаласады. Төрөбий қайсаң көкке, Хожамураг сарлошқы мишин (булар аттың атлары) найзаласады. Булар йекеуи де найзакер адамлар йекен.

Сол уақытлары Хийуа ханы жазалы адамларды филге бастырып өлтиретуғын болған. Ақырында Төрөбийди хошшысы шаншып өлтиреді. Төрөбий үөлгенде Хийуада қара жалау байланған йекен.

(Шеге аўыл)

* * *

Асан ҳаққында

Асанды Хийуа ханы шақыртып алады. Салық жыйнаўды талап йетеди. Асан үш иретине шекем ба тартады. Йертең түстен соң дарға асыласан депти. Асан қашып Давқараға келеди. Асанды таўып келиў ушын жети нөкер жиберипти хан. Асанды таўып апарыпты.

Журыттың жарысына тулға болады деп жүрсем неге қашасаң заңғар депти хан Асанға.

* * *

Асан қартайыпты, қалған қарақалпақларды көшириўди Айдосқа тапсырыпты. Айдос Хийуадан мың түйе жәрдем сорапты. Сениң пухараң көбейсин, мениң әғәйним көбейсин депти Айдос ханға. Хийуа ханынан алған мың түйе менен Жийдели Байсынға барып қалған қарақалпақлардың көпшилик бөлегин көширипти.

* * *

Йерназар ҳаққында

Йерназар Уоооки жасында Хийуаға барып әмел сорапты. Шамал деген әмелди берипти Уоған хан. Келгеннен кейин ким болыўына қарамастан қырман басына бир бағнан дәнге иттим қылып тапқан тупқанын қоржыпты салып гүзде және барыпты.

— Мынаў тапқаным, шамал болса дәулетнің жүреді, шамал болмаса хеш нәрсе түспейді, басқа хәмел бериң депти ханға. Оған басқа бир хәмел берипти.

Бул сапары хан пәйекшилик хәмелин берипти. Йерназар шеккеннен де, шекпегеннен де ақша ала берипти. Қыста хан шақыртыпты. Йерназар Хыйұаға барыпты. Пәйекшиликтен алған пулын қоржынға толтырып алып барыпты. Хан ыразы болыпты. Ақ пышақ тағып, жығалы мөр берип уонеки болыстың салығын қазыұын қаздырыұды тапсырыпты. Уонжети атқа теңге жүк-леп Хыйұаға барыпты.

Турымбий ханға, күш деген нардан шығады, бизиң бир нарымыз бар йеди, соны бир гүреске салсаңыз қәйтеди депти хан пәтент береди. Йерназарды гүреске салмастан бурун төрт күн бағыпты. Күнде бир қойды жеп жата берипти. Йерназар ханның бас палұаны Теке-сарықты жығыпты.

Балықшыдан сыралғы

Бекирениң тумсығы тасқа тиймей қайтпайды,
Сала қулаш сары сазан, сорпасы болды
бир қазан,

Сумырай келсе суў гурур
Балықтың бир атасы табан балық,
Жүрмейди қамшыласа шабан балық.

Балықтың бир атасы қурытқа балық,
Белгили болған Йекен журытқа балық,
Алабуғадай тыррыа берме.
Шортанын жақсы болса, Хыйұаға бармаспеди.

Уұайым түби теңиз,
Батасаңда кетесең.
Тәуекел түби қайық,
Минесең де өтесең.

Көлдің қуты кетсе үш жыл бурын
қутаны кетеди.

Аұшының кешиккенинен сүйин.
Сасқан үйрек арты менен де, алды менен
де сүңгийди.

Сасқан үйрек арты менен де, алды
менен де сүңгийди.

Шабан үйрек бурын ушады.

Балықшы айтпайды ырасын,
Қазаға түспесе бир асым.

Сууда жүрсен кәтир,
Қырда жүрсен аттауыс.
Сууға кирген қуры шықпайды,

. . . . .
Қош жигитти жарлы деме
Келеш жыл гүнжи Йегеди.
Қарыз алған бийдайымды Ыөлшеп Ыотырайын.
Аласқанда болмаса,
Арба жолдан не пайда
Шөллегенде болмаса
Аққан суудан не пайда.
Ығбалы болсын жигиттиң.
Ура берди қарманы.
Суу кирмейтин Йетик тикгим,
Қум кирмейтин Йетик тигалмадым.

Қудағай пақыр неғылсын,
Жатыпты да уйуқлапты.
Қуда пақыр неғылсын.
Базар исин питирипти.
Бир уақта атаң Йедим,
Енди мен себил болдым.
Тилегенде берген куйгелөк
Сунқардын Ыорнына кетеди.
Қар жаўды қарық питти.
Жамғыр жаўды жарық питти.

Ғасыл тозбайды,
Ақыл азбайды.

Хәр Йелдиң қоянын.
Ыөзиниң тазысы менен аўла.
Ғаз ғаңқылдар көл жерде,
Йер тарыған хәр жерде,
Аға теңиз ини тебиз
Суйеу берер хәр жерде.

Қызыл жигиттин қыз сиңлиси болмасын,
„Тулпар өзиниң тухымынан майырылады“.
Таныған адам маман дейди,
Танымаған адам жаман дейди.

Апаңшың уны да жоқ,
Уны болса май быламық етип берер йеди.
Бойы Ұөседн десем, бети Ұөседн,
Сулуу болады десем сепкил түседн.

Билдми жоқ мин табады,
Билдмн адам жөн табады.

* * *

Кемшири жоқ шал жетим,
Башшысы жоқ нел жетим,
Суұсап атқан жер жетим.
Биз биз едик биз едик,
Бизбилдик бийдің қызы иедик.
Қарасайдың бойында,
Жийде герип жүр едик.
Биржигит келди қасыма.
Қайыңнан қурық сүйреткен,
Асаұбир тайын үйреткен
Келгеннен-ақ тик көрдим
Айтқанбир гәпин жек көрдим,
Қолындағы қурықты
Мағанда ала силтеди.
Қасымдағы жеңгемди
Шөп шеллиде көрмедн.
Бир билезигим бар еди
Қолыма сыймас тар еди.
Ол билезигимди кең етти
Шешеси менен тең етти.
Со теңлигимди алып бер деди.
Сонда жигит:
Жаздың гуну буға мәс,
Гүздин гуну болғаида
Қошқар менен тәкә мәс
Дүзде жүрген қашарды
Ериккен буға қашырды
Қылған исин жасырды
Кесетуғын болсаң тахсыр хан
Минә тайын, минә бас.
Алты қыздың бири Бийби
ҰОрамалға тенге түйди
Көргенлердің иши күйди
Шул қызлар әгледн мени.

Ўордекти айырма ғаздан
Гәт болама иалаң сөзден,
Ўезин билмес делбе қыздан
Таза жауан көп йақшыды
Ғаррылық узақ ауырыу терлемейтин.
Алдына күннен күнге өрлемейтин
Кисиге пайда болар қартайғансоң.
ИЕшкимге Иешнәрсени бердемейтин.
Алпыстан жетпис ғурғур аррағырақ,
Аяғыма тусау түсти таррағырақ.
Өзимниң ғайрат күшим кеткеннен соң
Келин менен баланың бийлиги баррағырақ.

Дүнья ушын араз болма тууған менен,
Бул дүнья жеткермейди қууған менен.
Бул дүнья бир бай терек мауалаған
ЙЕшким жоқ оның парқын шамалаған.
Шығады жүзден жүйрик, мыннан тулпар.
Қутулмас қашқан қойың қамалаған.

* * *

Хан алдына барғанда
Хаңгеспеди тилимди
Халық алдына барғанда
Халық таппады минимди
УӨз үйиме келгенде
Ийтке берсин күнимди.

Бул дүнья жеткермейди қашғыр гийик
Хәркимниң миңген тауы болсын бийик,
Дүнья қызығ Йекен жыйнағанға,
Назбедеу мойымайды қыйнағанға.

Қаралпақ базарға барады,
Ушшайыға шабағалады
Үйине гелип дем салады
Сөйтип жүрип қаралпақ
Қайқышылықты нәғылады.
Тазадан болған бақсыеди,
УӨлип қамаса жақседи.

* * *

Айрығалпақ атасы,
Дәулетбийке анасы

Қазақ, созақ екеуі
Соның туңғыш баласы.

Сақы менен қабасан,
Ашамайлыға ағасан.
Мениң буу сөзимнің мәнісине түсинсен,
Биреуің топ биреуің сарпай жабасаң.
Қашың қызың қәлемей,
Бийдің қызың менсинбей,
Ұақы тоғыз бедирек
УӘзніде биреуден табасаң.

Б ә д и к

Не болды бу бәдик кеңесине,
Йешки арығын билдирмес текесине,
Құдайым со бәдикти қолға берсе,
Қошдырайық жигитлердің шекесине.
Бәдик ала,
Бәдикти көшүрөгөр аллатала,
Бәдикти көширмесен аллатала,
Кейіннен жиберермең отлы шала.

Не болды бу бәдикке қызыл жауұп,
Бир қысқа, биреуің узун жауұп,
Башшағынан бәдикти айытқанымда,
Айағуштан кетпейме аттай шауып.

Бурма бәдик,
Бурулып босағада турма бәдик,
Бурулып босағада турсаң бәдик.
Ийесінің кеуліне келер бәдик.

Бу баланың бәдигі басындады,
Мениң бәдик айтқаным жасымдады.
Көшфесине бәдикти қойаманба,
Ауылым алыс емес қасындады.

Хау бәдик көшер болсаң қалаға көш,
Қаладанам армаған далаға көш,
Ошпаң жайлау таппасаң мен айыттайын,
Қылышынан қан тамған қандарға көш.

Бу баланың бәдигі беліндеди,
Мениң бәдик айтқаным елимдеди

Көшфесине бәдикти қойаманба
Ауылым алыс емес шелиндеди.

Ал онуң менен кетпесе гулгуләнсан айтады.
Бурынғы уақытта сары қотур деген.
Бу заманда дуудырға афарады.
„Бәдик“ деген жараның аты о.
Үйден шықпаған қыз айтады
Хәр пөнкитинде шом көтерип турады.
Қуптан шамасында шуулап жүрген.
Ерге шықпаған қыз балаға айттырады.
Ишине бир ҳайал алады.
Билмеген жерин сорап келеди.

Гүлгүләнсан, гүләнсан гүл емеспе,
Шешше торғай шәнгеле түнемеспе,
Арфа – бийдай атынның жеми емеспе.
Жаңа тиккен былғары қын емеспе.

А М А Н Ғ У Л¹

Молла Аманғұлдың атасы ноғай,
Әкелдин йаратымыш аны бири құдай,
Қожағұл Жанызақ бир Ырғатай
Бир атадан төрт йар тууды йаранлар.

Аманғулу хәммесинен зыйада,
Аты өлуп журду бирнешшегүн пыйада.
Аталсам деп талаветти йаранлар.

Хәмианыйға салып онбир тилләни
Қонрат базарыйна келди йаранлар,
Тутуп айтты бират баҳасын.
Қайырлашып берди омбир тилләсин.
Аманғул ат алып келди йаранлар.

Жем берип суўғарды мудам үш мезгил,
Сылап-сыйпап жийрен атты Аманғул,
Жийрен аттың семиргенин буннан бил,
Сағырсын құрсахы йапты йаранлар.

Биргүллери келди сейилетпектиң нәубети,
Атшапсақ деп Аманғулдуң нийети,

---

¹ Аяпбергенинц бул қосығы халық аузынан жазып алынды (Т. Б.)

Аты гесе Қожағулдун дәулеті,
Қожағулу бираллаға сыйынды,
Бірзатайдың сөйлемегі қыйынды.

Мен ладан болдум, сен болма,
Менің жолымды сен қуума,
Сау болсаң оқуудан қалма,
Бұл алғыр суцқарым менің.

Жас тоғайды кетмен алып отадық,
Тувун геўлеп ылақтырып тасладық,
Өлеңменше мийнетпенди қосладық,
Шып-шып қара терге түскен дыйхансаң.

Мал дегеннен жалғыз ала тайы вар,
Қызларының адам билмес жайы вар,
Бирғызының үш төрт тийген байывар,
Қайсысының бай екенін билмедім.

Бир айгтырған Қудайберген қыйатты,
Жигитликке хәммеснен зыйатты,
Нашар билмейдекен әдеп быйатты,
Сүтекенин, суу екенін билмедик.

Палмахаммет

Бер жуўавын Палмахаммет,
Бу ишиңни қой Махаммет.

Айтқанына ел болмаса,
Қонарына гүл болмаса,
Қызлар тилиңдий алмаса,
Келишмәйдур ишиң сениң.

Әууели йақшы ерди сенин,
Сарғайып тур қызыл йузуң,
Бармадий муў айтқан қызың
Бугундә йоқ қошун сенин.

Әууел йақшы ердің шомпыр,
Бүгуллуғуң болдур момпыр,
Йсенгениң еки кемпир,
Жеңген емес шешен сениң.

Йикит болсаң пәндимди ал,
Айтқан сөзге қулақың сал,

Үш йүз тоқсалық кетсе мал,
Ашылмасын араң сениң.

Аржақта йарың бар екен,
Омбес йашга қыз ер жетер,
Жигит көрсе қыйалетер,
Биреу менен қашып кетер,
Сонда келер ар-намысын,

Қош йикитсен өзун батыр,
Қазалыға қуруп шатыр,
Келсин дийип губурнатор,
Қаттан шықты атың сениң.

Амантайға қаза салдың,
Балықшыға аға болдун
Ондадавар қолун сениң.

Айшасан

Көшуп келдің бир моқминнің қасынан,
Айырып ол моқминди ат арбасынан,
Қорқпай ол гәрийиптин көздей ашынан,
Оларды хәм алдап урған Айшасан.

Моқминнің қасынан көшуп келгенсун,
Пәрәтаға мени тийемен дегенсун,
Сойдурып баспақтың егин жегенсун,
Сонда мен тиймеймен деген Айшасан.

Есиктиң шынғырлап ашқанын билип,
Шулгуну дәу молла уйунә кирип,
Кел деп турып кет деп айтқан Айшасан.
Бердақ шайыр айтқан:
Тәубе қылғаллар мәрт екен,
Ғаррылық үлкен дәрт екен
Устуханым ағыр келди—дийди.

Оразалы жигит нары,
Ағасының айтқан зары,
Сәккиз батпан қызылтары,
Сеуивем бер Оразалы,

Ағымда бир дэндәним жоқ,
Шайнавам бер Оразалы,
Айдавам бер Оразалы.

Бийгуна айдалып онтуққуз киши,
Гумбагундың бәлент залым тәшүиши,
Нүул уақта кеген пәўбет.
Нәўбетбекке йогод сафар,
Сафар боса сөзу қандай муутавар,
Сафар болуи тилегетти Ерназар,
Ошағи әруайында тилеги битти,
Бу ошақта абырай билән дәўлетпар.
Қәдирек кетти суўларға,
Қосулып кетти қуўларға.
Бурунғыдай дәрман жоқ
Аяғын сермең туўларға,
Қолунда шаныишқысы жоқ,
Шортан — шавақ уўларға.
Жаздың гуну жаз аўў,
Қыстын гуну қыс ауў,
Керегеде мүнреп қалды,
Шортанғалған бузаўы,
Алты баў қамыс ық болду,
Көкурөккө дық болду.

Қунназар киятыр ҳәрреси ушуп,
Жаханның тарлығы басына тусуп,
Қосуна от берип қазаншы пушук,
Уай-ўай салып қашып келди Қунназар.

Қайаққа тартты дуз песин,
Жекен-жекеннен из гесин,
Елиубай ҳәм қуўып кетти.
Елиўбайдың йалғыз башы,
Ианында йоқдур йолдашы,
Өгкенниң көзде йашы,
Сахал-муртун жууып кетти.

* *
* *

Әйнаранлар сөзуме сал қулақты,
Шәй шәкәрни енди таппай сорапты,
Досбергениң қант дегени торақты,
Тоғузаққа барған екен Досберген.

Дамолла Досберген тоғузақ барып,
Халын билмей қызжауғанға жалбарып,
Башууғы торақтан қант көфир салып,
Бир ақшамда болуп өтті Досберген.

* * *

Енди Султан мақсымға шиығарғаны,
Султан мақсым бир ғыз салам йиберип,
Шул қыздын сөзине қулақ салыңыс,
Бир көрмеге сенин йузуң зарерди.
Көб егленбей ол нашарға барыныс.
Шайуу шәккәрин салыф йанына
Рәмиңиз келмесин қиызыл қанына,
Тезге тез қамшуруп алайавыға,
Бузулған нашардын кеўнин алыңыс.

Орун алдың хәржерлерге ат салып,
Бармакен дунийада сениңдей талып,
Атаныз Ғәрийптин дуғасын алып,
Қайта бастан жалтыршыға барыныс.

Бармаккерек айтқан сөзун изләшип,
Ага билән жеңгесине ойлашип,
Үш тамғалы Ныйаз билән гәпләшип,
Басийна Ныйаздан саўда салыныс.

Мақсым ыйшан сизге айтған сөзумис,
Заты шәрийип мақсымзада өзунис,
Қайда сизиң барып жүрген қиызыңыс,
Бугун бизге жаўап берсин нәболду.

Ишимизге ийанар отты салғанды,
Гөйа бизгә ахарзаман болғанды,
Бирварған қызымыз кетип қалғанды,
Бирнәмәрсе тауўп персен нә болду.

Көлемин Жумамурат алған екен,
Ойласам мына дүнья жалған екен,
Серикпей қызмет таўып кеткенинде,
Орнуна Жумамурат қалған екен.

Тартаман домбырамды хәрвир гуйгә,
Пухара хызмет қылады болыс - бийге,

Серикпай келгеннен Жумамурат,
Алышар екағаңды бизиң үйге.

Хәүле хәүле хәүледи,
Сууда балық гүүледи,
Балықнекен дебелім,
Жылам болуп тауланды.

* * *

Өлең өлең өлөм бар,
Жылқы ишинде дөнөм бар,
Қудай биртала мал берсе,
Атлары шыққан қызлардан дәмем бар.

Шәйнегинде болуп қайнайман,
Дәрәжан булбул болуп сайрайман,
Булбулмекен шахаларын қайырған,
Душфан бекен бийкешимнен айырған.

Асфанда да ай едим гәўхар алышпан,
Бир қызыл гүл едим неге солыппан,
Бир жаман ғарры менен жолдас болуппан,
Жолдаслыққа жарамай жолда қалып қойушты.

Шәмшиттин әребек сырғасын салып,
Жумаштын дамыллық тауарын алып,
Гүлбийке уайым қайғыда қалып,
Оларды хәм хайранеткен Айшасаң.

Бургуну жатқанда еситилипти.
Сәрсенбай даңмолла уйунө кирип,
Бузуклугун хәмме адамлар билип,
Тирилей масқараң шыққан Айшасаң.

Айшасаң—Үлшасаң журтта бир өзун,
Қоғам сотуи алса бир ауыз сөзуң. :.
Үйлерге гөш,
Қазайақлап тоқыған шийлергегөш,
Ошпан гөшөр жеринди менайтайын
Пухарадан пул жеген бийлергегөш.

Сарыешкинин терисин уўалайын,
Бәдикти жолға салып қуўалайын,

Сенаўырсаң молладан дуўалайын,
Дуўам қабыл болмаса неғылайын.

Таўларға гөш,

Таў үстинде қызыл гүл баўларға гөш,
Оннан гөшер жайыңды мен айтайын
Қылышынан қан тамған жаўларға гөш.
Уртуна гөш,
Қатынның жайып қойған қуртуна гөш,
Оннан гөшөр жайыңды мен айтайын
Жигиттин жаңа шыққан муртуна гөш.

Арбаға гөш,

Азам менен шақырған ғарғаға гөш,
Оннан гөшөр жайыңды мен айтайын
Жайаўлардан ҳахалған дарғаға гөш.

Айнаман айғырдан,
Қиызаламан уйгурдан,
Қайнатасы қаңлыдан,
Қәйненеси йавыдан,
Айнаман аппағым,
Қозы жуну қалпағым,
Халық сүймесе нәк сүйсун,

Өзум суйген аппағым.
Айнанайын Ақ сары,
Ақ отаўдың жапсары,
Сулуў ғыздың куйеуи,
Түлку тонның жийеги.

Бала, бала, баладан,
Таўып алдық даладан,
Далада бала жатама,
Сатыб алдық қаладан,
Қалада бала сатама
Сорап алдық алладан.

Батырларым таудан атын секирткен,
Иолдас еткен белли белли ийикитен;
Қуссалып, атшаўып тазы йукурткен,
Нә таза иўуанлар Қарақалпағда дийди.

Астында аргымақ ат мойны кылдай,
Үстінде ақ наслы йер басын шошақ.
Шаһағы көйлекшениң қушақ-қушақ,
Белинде алтын кәмар тиллә пышақ.

* * *

Бир қайық піт екен, кушук, кушугау,
Болмаса алывақж кеер единау.

* * *

Әуел йақшы Ашамайлы-қыйаттан,
Қолдаулы, муйтен барша елаган,
Қаслары қыйылған қызлары барды—дийди.

Аспанға ушарсаң болса қанатын дийди.
Шаң боларсаң шаллы болса елатын.
Елин менен болса мақсет мурадың. . .

* * *

Атым Айапперген қырық төртте йашым,
Атам Муўса йоктур қаўлы ғардашым,
Кемликтен ағарды сахалыу сашым—дийди.

Ат билен бедхасыл йавы йарышып,
Асманы зәмейннин асты қафылып, . . .
Беглерим қалқым түс көрду,
Түсунде жаман ис көрду,
Таў қулапты устунә,
Тас қуйылпты қасына,
Алпыс еки периште,
Қарағай найза қолғалған,
Белине алмас байланған,
Ақ киреўике кий дийди,
Ақ киреўике бег заўут,
Бағыр бар ерге жарасар,
Туғуянсыз кеткен ерлерге
Нғайтса қалқым мыйасар.
Атасы төртөн оруллум,
Барасы қалқына белғилим,
Ойфолаттай өзөклим,
Ат пасындай жүреклум,
Қошаллығар қош деди.

Өмирим мениң бос деди,
Көралмай мен қалғаным,
Қайғотума жанғаным,
Жалғызым мен қайғырсан,
Асаўлар сой асыма,
Сарайлар сал басыма,
Айшылық жолданай көрсем,
Айым бир дуўду деўшедим
Куншулук жолдан кункөрсем,
Кунумбир туўды деўшедим.
Кунумбир мениң тутулду,
Алтыннан сахам утулду,
Босағам сынды белинен,
Пийшемби куну песинде,
Халқымды қойдай шуўлағып,
Беглерим көшту елимнен.
Асхар бир таўым қулады,
Бай терегим сулады,
Еки вирдей иниси,
Ағасыннан айырылып,
Жер баўурлап жылады.
Балдақлы ғылыш батарма,
Алтынды арзан сатарма,
Алтын вирсйөк ҳасылым,
Кермийығым беглерим,
Қара вир жердиң астында
Гүллердей солуп жатарма.

Баса десең бәдикти басалғандай,
Шувар аттың саўрусы тостағандай,
Севеп пенен бәдикти баславедик,
Басына жасыл шекпен дастайгелдик.

Бәдик көшип баратыр таўдан асып,
Таўдан асқан булт пенен араласып,
Устап берген бәдикке ийе болмай,
Не волду қудам саған қара басын —дийди.

Бәдик көшуп паратыр арғы жаққа,
Кулақлары қайшыдай арғымаққа,
Көшер болсаң ҳаў бәдик тезирек көш,
Шоманайдың аржағы шөлғураққа.

Жубатыў косығы

Айнанайын ақбары,
Ағотаўдын жапсары,
Сұлуўғыздың күйеуи,
Түлки тонның жүйеуи.

Айнанайын баладан,
Тауыбалдым даладан,
Далада бала жатама,
Сатыпалдым қаладан,
Қалада бала сатама
Сорап алдық алладан.

Жууап

Гүл йарашығы бул-бул
Адам йарашығы жақсы тил,
Йақшы тил менен ойнап күл,
Бир гәп айттым заманлас,
Ендигисин өзин бил.

Шекшек ушады шел менен,
Зүлпин тарайды гүл менен,
Хәммеге кеуил берип,
Бизди алдайсаң тил менен,
Хәр сөздің бир мәниси бар,
Хәр гүлдің бир ийиси бар.

Йапырақтың сарысы,
Бәлки сарғайған сайын,
Бий хасылдың белгиси,
Барымына барған сайын,
Суймуруқ деген қус болар,
Зийнәләри гумус болар,
Йар-йарға ашық болса,
Ақыр бир куну дус болар.

Сәпжамалы үлкен үйдің басқурындай,
Ақжауыз улуғунуң қасқырындай,
Үйинде Медетағам Ақпердеси,
Айағын басалмайды жасқулундай.

Таңлапғандай ис болса,
Тақыйығына жетип гәп айтың.

Аппақ қыздың дәртінен өлермен,
Хәстеге жора гүруң ур.

Асырауын таппай аздырған,
Сақлауын таппай тоздырған,

Сууға түскен қуру шықпас,
Гөрге гирген тири шықпас.

Хош жигитти жарлы деме,
Келес жылы гүнжегеди.

Журтлар жылымын сууға салса,
Мен қырға саламан.
Жаманаурууға жақсас,
Узун аурууға кесбас.

Қарызалған бийдайымды өлшеб отырайын,
Отағасы болғанша омалайын,
Енді тақаналсам соқалайын.

Арба жолдан не пайда,
Аласқанда болмаса,
Аққан суудан не пайда,
Шөллегенде болмаса.

Хинди жин табады.
Әхедеге насыраған—десе биреу:
Едирейген саратан—дейсинбе депти.
Сенембир муртлу тыштабан,
Тууғаныннан туумағаның жақсы.

Кемпир деген бәледі,
Тиркемесен қалады.

Қазаншының басында култуғотур
Күнде он бес шабақты қуртуботур.
Жалғашшының алды қызық, арты бузуқ.
Ығбалы болсун жигиттің,
Уруботур қарманы.

Атдегендей атымыз жоқ,
Мингенимиз тайгене.

Сөз сөзден шығады,
Сөйлемесе неден шығады.
Сөз пийаздын ғабығы,
Жесен зейниңе урады.

Бозатау несин мақтайсаң,
Иллерим бизди нетерсең,
Жақсыға қызмег етерсең,
Биркүн Бозатау өтерсең,
Излеп Бегим аған келди.

Кенжебайу мақсым бетер,
Жалғаншыға келген гөшер,
Иним болса гәнке түсер,
Инлериме зывам берсин.

Қудағай пақыр неғылсын,
Жатыпты да уйқлапты.
Қуда пақыр неғылсын,
Базар исин мықлапты.

Бир уақта атан едим,
Ендімен себил болдым — депти түйе.
Безерген алды айымды,
Шертип сындырды жайымды.

Хәзиреталының қылышы,
Сағанда тийип кетти бұрушу.
Тилегенде берген куйгөлөк,
Суңқардың орнына кетеди.
Хасыл тозбайды,
Өлу қартаймайды.
Ағамайбатынан шығалмадым,
Жеңгем айбатына мен көнеалмадым.

Халын билген дәнеди,
Халын билмеген бир бәлеге қалады.
Иштенгеген бәлеге берде қулул,
Қырық тиллә қарыздамес, парыздамес.

Хәрқим уйунде лапурар,
Батыр шауашта беллиди.
Патпаға бабыш,
Әйсеге геуиш.

Сөз мәнісін билмеген,
Өзүне сөз гелтирер,
Көш мәнісін билмеген,
Көшкенде көлук өлтирер.

Жергиликли жазыушылардың шығармаларынан да үлгілер беріуді мақул көрдик, себеби бул шығармаларда говорға тән сөзлер, терминлер көптеп ушырасады.

* * *

Ол жыллары аў, нәретте тоқыу ушын балықшылар узынлығы қарыстай жуқа тахтадан басын сүйир етип, үш тилли шанышқыға усатып бөз тоқытуғын, „мәки“ десе балықшылар оны „ийнелик“ дейди. Жиңишке пряжь жип болса ярым kilosы, „көңге“ жип болса, 200 — 300 грамм ийнеликке бирден орауға болады, Бул жумысты „ийнелик“ салыу дейди. Ийнеликти тез толтырыу хәм көп жип орау ушын оған да шеберлик, шаққанлық керек. Жаңа үйреншиклер жипти бос орап, бир ийнеликти әллен уақта жипке толтырса, бир пара шеберлер жипти тығыз орап, биринен соң екіншисин хәпаматта толтырып, қолы қолына жуқпайды. Ондайларды „пәленшениң салған ийнелигин қара“ деп аў тоқыушылар қолдан қолға тийгизбей мақтап турады. Ал селпи оралған пәс ийнеликти көрсе „пәленшениң ийнелиги шығар усы“ деп келеке етип күлисип алады. Сонлықтан аў тоқыушылар қандай бәсекеге түссе, „ийнелик“ салыушыларда бир биринен мәртебесин бәлент көрсетиу ушын жарысып ықлас пенен ислейди.

К. Султанов, „Ақдәрья“ 58-бет.

* * *

Балық толы үлкен жылымды табанлап тарытқан атлардың ыңқылдап пысқырғаны, адамлардың бир-бирине сүрен салған дауыслары, шақалақ атып күлгени, биреулердің биреуге жекирингени, тарыс-кериси, мектеп оқыушыларының қосық айытқан хәуазлары, тағалы етліклердің табанының музға тийген шақырлысы, шапалардың сықырлысы — барлығы қосылып Арал теңізінің кең қойнында симфониядай жаңлар еди.

Сууға салған нәретте, керген аў да, тарытқан жылым да, сығасып балыққа толы. Енди усы балықты қол

менен, шолпы менен муз үстине шығарып, құралды тез босатып алыу керек. Өйитпегенше тағы дүркін-дүркін киятыр. Бағана кең айдынға шымылдық болып, сынаптай жумалаған балықтардың алдын көпірдей тосқан жылым, ау, нәретелердің быразы сыртқа шығып, биразы жағаға жыйналып тұр. Олардың ишіндегі балықтарды қолма-қол алыуға гүрең ел, сансыз қол керек. Бұны маман балықшылар сезсе де қолдың қысқалығын билдиргиси келмейді. Гүрең ел сансыз қол сауаш майданында! . . .

Айлы түнде көк муздың бетінде жүрген адамлар сауаштағы балаларын еске түсіріп, бойына жаңадан қууат ендиреди. „Сауаштардың хызметі бизден он есе ауыр ғой, биз несине мийнеттен ғазыймыз“ деп ишинен бір бирине:

К. Султанов „Ақдәрья“, 81—82-бетлер

— Теңиз бетке. Балықшыларға бараман. Мениң бақытыма сениң тап болғаныңды айытсаңшы, женге! Бір шананды айдап жүрейин. Бір - еки күннен бери нәр татпадым женге! Тисиме сызлық етейин жарты пәтир берсеңо, жеңге иләхим тең ағарып көгергейсең! Жаңағы жүрек жалғағаның менен қоя тұр,— деди.

Ажар жолаушының тилене бергенін жақтырмағандай: — Мына шананың арқанын тартыс. Жолға шығып алайық, оннан кейін сени тамаққа гүпти қыламан — Ажар дәлкек етип мыйығын тарытты — әй, мүсәпир! Сонша жерден пияда теңизде сыралғы сорауғада адам келерме! Бір қотыр ешекте табылмаған шығар. Усы сыйқыңа көп болғанда 10 балық арқалап қайтыуыңда шақ ғой. Оннан не ырысқы болады саған! . . .

Ажардың „гүпти етемен“ деген гәпин еситип ыржыйып күліп тұрған жолаушы шанаға ырғып минди. Шананың арқанын тартып жүріп, Ажар және жолаушының жөн-жосағын шуқыластырып сорады.

Колхозшымысаң яки мәзи жүрген бیرهумисен. Жолаушы туглығып жууап берди. Ауа, колхозшы едик. Өзиң жалқау шығарсаң болмаса дийханның ишинде отырып, неге аш боласаң! Ғайратың бар жигитсең көлат жерге дақыл егип, қыс азық таппайсаң ба! Жолаушы гүрсинди, науқаспан жеңге, бала шаға көп. Ажар ишинен „науқаслығы дурыс шығар“, „келте ауырыуынан турғандай түси“. Адам арықласа айдындағы көш-

педей шошайған муршы қалады екенәу! — деди Ажар жүрер алды жолаушыға нүтии пәтир бердим. Жолаушы жалмажан алып қойнына тықты. Бахытлы болғайсаң жеңге, иләҳим! — деп тағы қолын жайды.

К. Султанов, „Ақдәрья“ 106-бет.

Егер байсырасам „қабасан—ашамайлы“ дан да адам табылар! Сапардан еле үмитим бар. Жамийла усыны айттыда, солқылдан жылады. Кемпир оннан сайын долланды. Керек емес, „қабасаннан“ қыз қарызым жоқ. Тууған, асыраған мен болсам „қабасанның не қақысы бар“. Ертең „тоқымбетлер“ келип сүйреп кемеге салып кетеди. Назлы кемпир қудағайы менен келининиң тартысына төрелик гәп айтыуға тили мүки болып, самсаз отыра берди. Әскер семьясына бүлик салыуға не қақысы бар! — деди де Жамийла орнынан турып майданға шығып кетти. Буннан соң Сарыгүл Назлы менен салқын хошласып аұылына қайытты. Тоқымбетлер бир кеме болып Жамийланы алып кетемис деген ғалаұйт тарады. Бул суұық хабарды еситип „әлле қандай заман болады“ деп жүреги хәўлирген кемпир үйде Жәмийла жоқ уақытта бир саұасын тауып, ақылласыу ушын Мәтеке менен Қалийланы шақыртып алды. Есиктен хәўлығып кирип келип, екеуи оң жапсарда отырған соң кемпир ашшы гүрсинип айтажақ сөзин баслады. Сизлерди тарығып қысылғансоң жаұшыға белсенип қарсы турыуға, мәдарым болғансоң шақыртып отырман. Қолымнан қаршығам кеткен соң жарғанатта жаұ болып тур. Бүгин құдалар келип, келинди алып кететуғын құсайды . . . Усыны еситкели гүйзелип турман . . . Ағайин кецесинди айыт, жәрдеминди көрсет, . . . Мен айытып болдым. Мәтеке төмен қарап бираз ойланды да, мыйығын тартты.

К. Султанов, „Ақдәрья“ 28-бет

* * *

Тап усыманда ағам нәхән тайнапыр бир ылақаны шаншып алған еди,—деди Айқыз сөзин дауам етип,—ылақада үлкен бола берер екен, мен соған еле таң қаламан. Тап усы жерде, еки ылақа қатарласып, жүргенинде жатып аяқ-қолым менен ойнаған егиз жас бөбектей бир бирине қарап қалашлары менен суу сы-

зып, сағағлары менен сууды уртлап төгип ойнап турған ўақытта, ағам қасындағы ескекши балаға, маған шанышқыны берши! — деп шанышқыны қолына алып, ушына арқанды байлады да, қайсысын шаншайын деди, ескекши бала:— „анаў турған қара малды“,— деди. Жақсы,— деп шанышқыны урып жибергенде, ылақа да қайықты жулып ала қашты, көзиң сумлық көрмесин, бизлерди қайық-пайығымыз бенен теңизге ала тартты. Сол гезде ескекши бала менен екеўимиз қорқайын дедик, ағам бизлерге „қорықпаң“— деп, арқанның ушын гә тартып, гә жиберип ылақаны жуўасытып, ашық бир майданға шыққанда, әстен тартып, баўыр менен қайыққа салған ўақытында бир туўлап қуйрығы менен ескекши баланы урған ўағында, бала ушып кетермекен деп едим, енди оның екінши мәртебе қозғалдыға шамасы келмей, узынына жатқанда, бир өзи бир қайыққа жүк болды. Ондай балықты мен көптен бери көргеним жоқ,— деди.

Айқыздың бул сөзи қапталындағы қайықшыларға, әсиресе қайықтың алдында жәрдемши балаға тәсир еткенликтен олар қалың қамыстан шыққанын да билмей қалды. Соның арасында күн тәўир-ақ еңтерилген ўақытларында қамыстың ала көленке болған, сийрек жерине шықты. Ең дәслепки ўақытларында изинде қараўытып жүрген бир неше қайықшыларда оның алға жүриўин көрген соң усы бир нәрсе билетуғын шығар деп изине ергенлери де, сийрек қамыстың арасына араласа баслады.

Оның бул берген сораўына не жуўап айтарын билместен ескекши бала ескекти есиў менен:

— Мен де соған хайран қаламан, — деп өзиниң етине өзи шырп еткизип урып алды. Бул мәхәллерде усының менен неде болсам болайын,— деп ала қашқан Досберген қуўып жетип:

— Қәне, тезлетинкиреп жүрин, көлдиң арғы қырағындағы ернегине барып қонайық, — деп, алдындағы ескекши баласына көмек бергендей, таяўды сыпырып басып, Айқыздың тусынан мине көрдиңбе дегендей етип зуўлатып өтеберди.

Ғырыс тоғай қамысты бир өзи қақ айырып, жол таўып шыққан Айқызға рахмет айтыўдың орнына усы болғаның ба! „пышықтың қарғығаны топанқанаға ше-

йин” дегени рас екен ғой деген ишарат пенен „тез-летіңкіреп жүриң!“—деген сөз бенен қапталынан Досбергеннің өтіуі Айқызға біртүрлі батқандай болды. Намысқа шыдамаған жас қыз орнынан ушып турды да:

Қәне қаттырақ ес, достым, — деп ескекши балаға хәмир етип, өзи шырпылдап таяуға түсти, булар бир бири менен жарысып хә демей-ақ кишкентай бир төбешик дөңгелек қумның қасына барып қайықтарын тартты.

Булар келип қайықты қумның баурайына тартып қос басқанша болмады, күн де уясына батыуға айланды, сол мэхәлде Досберген:

— Япырмай, бала, мынау қандай сулыу көл,—деди Досберген.

Бул көлге бир уақытлары ағам менен келгеним бар еди. Сонда бизлер бул көлден балық дегенди қырып салған едик, „қырық жылда қазан, елли жылда өл жаңарады“,—деген усы да, бурынлары буның айналасы құрғақ жер болған, сол күнлеринде бул кишкентай ғана дөңгелек көл болған, сол күнлери деп усыманда, бир теректин астында еки кийик келип, усы көлден суу ишпек болған, суу қандай жақын болған менен аң аулап жүрген адамлардан сескенип, суу ише алмай таңлайы кепкен кийиклер танырқанып турып-турып өзлериниң қапа кеулин хошлағандай болып:

— Пай, мына суудын, хәуаның мазалысын-ай, көлдин дөп-дөңгелек сулыуыны — а — ай — деген екен, соннан берли буны халық дөңгелек көл — деп атаған екен, — деп еди ағам, бизлер буннан балық аулағанда, бул жер көк алай көк теңиз нәхән көл еди. Енди бул көл де кесилиуе қарапты,—деди Айқыз.

— Анаған қара, Айқыз, — деди.

— Ол не!

— Еки ақ қуу сүйисип атырған жоқ па!

— Қойшы Досберген, жоқ жердегини айтпай.—дегенше Досбергенде Айқыздың аш белинен тутып, жүреги шабандоздың атының жүрегиндей туулап, жаңа сүйе берейин дегенде:

— Қалайда болса лаудан көйлегимди аламан — деген сөз сап еге қалды. Ләйли менен Мәжнуннің ашықлық ойын бузған мәстен кемпирдин, өзлериниң жаслық сырын бөлгенге ашыуланған Досберген:

— Жеңге, мен сизиң пинханы жууабыңызға түсин.

бедим, лаўдан көйлегин қандай көйлек!

— Қәйним түсинип билетуғын шығарсаң, егерде бил-месең мениң атым Әбилқасым, үш шайыға ушыға ал-сын, бир тенгеге жипек алсын, өңирше жағамды сал-сын, мени кийип тойға барсын, тойдағылар хайран қалсын деген.

— Хау, жеңге, усының бәри бир көйлек пе!

— Ауа, қайним, керек десеңиз оннан басқа, қәле-ке көйлек, шатыраш көйлек, қарақас көйлек, ақ қас көйлек дегенлеримде бар, хәзир қолым келди, қызы бардың назы бар, енди сеннен бәрінде аламан,—деди.

— Япырмай, жеңге Пахраддийн жалаңаш деген қа-басанның теңизди от алып, лампамай құйып зорға өширип алдық — дегениндей, сениң көйлеклерің лап болып кеткен жоқпа.

Сонда от тийсе тийген шығар, кеше Қараөзектиң базарында қалашының ушы күйген күйик шабақ то-лып кетип еди, — деген екен Тилеуберген қызыл аяқ деп Айқыз әстен ғана жымыйып күлип Нәзигүлдің бетине қарады.

— Амансызба қарындасым, — дегенде, шүкир-ау — деп қабағын арқалай берген бир қыздың дәрьяға тү-сип кеткениндей, бийкешжан қашан-ақ қолға түскен екенсең ғой—деди Нәзигүл.

— Женге, ол не дегенин, еле қолға түскендей хәш нәрсе болған жоқ, бола қойғанда да сеники өрескил емеспе! Биреу айтқан екен: „жұлдызды алар едим, бирақ бойым жетпейди“ — деп, сол айтқандай, дәслең үш-төрт аршынылық бөз көйлегинди алдың да лаўдан көйлеклерің қалдыма — деп, дөңгелек көлдің түбине қарағанда, оның мөлдіреген көкбенбек суулары мөл-диреп Айқыздың бетине түсти. Сол мәхәлде маңлайын басқан қойыу қара шашы, қара суудың майда толқы-нындай буйраланып, жарқыраған бети күлимлеп, хәр түрли қубылыс пенен „япырмай“ бала, мениң бул ай-тылған сөзим орынсыз айтылған емеспекен!“ дегендей сызатланып ашылған жуқа ернинен маржандай жар-қырап ғүрек тиси көринеди.

— Суулық шайнамаған жууас атға жаңа тийеди, — деген усы екен ғой, көзиңе қара бийкеш, — деп әстен мыйығын тартып күлип қойды Нәзигүл.

Нәзигүлдің бул күле шырай түр менен қарағаны жаслардың жанына ләззет бергендей болса да, оның

ислеген ислери бес атардың оғы менен атқандай болып көринди. Сол уақытта күле шырай түр менен ашығының бетине қараған Досберген:

— Айқыз! — деди, ол да геүдесіне төңкерілген еки гүмис кеседей көйлегін көтерген қос анарының үстінде еки қолын салып турып:

Не дейсіз жигит—деди.

— Я алла, — деди өзінің шанышқан балығына қуғаншын, бир қолы менен шанышқысын басып, екінші қолын сазаның сағағына өткерип жормалына тас етип байлап, шанышқыны силкип-силкип жибергенде шанышқыдан жырылған сазан суға дүмп ете қалып қуйрығы менен сууды бир урып жормалды силкип барып қайтадан Айқыздың қасына келип, қалашлары менен сууды сызды. Бул мәхәлле күнде уясынан шығып Айқыздың үстінде өзінің нурлы сәулесін түсирди. Биринші талабына қуғанған Айқыз жарқырап нурын салған күннің астына қарап алдына түскен қойыу қара шашын оң қолының бармақлары менен қайырып, арқасына таслап екінші жердегін ойнаған балыққа қарай жууырды.

Бухары шапанның етегиндей болып қызарған күн уясына қарай бет алғанда балықтардың да ойыны сийрексий баслады, Бүгін қурыалақан емеспенгой, күн батқан шағында шанышқан балығын сүйреп үйіне келген Айқыздың алдынан шыққан Бийбиқатша апай төбеси көкке жетип, ер орнына ер болған қарағым-ай деп барып манлайынан сүйди.

Тауықтың екінші шақырымындағы жауған жауын өз билдигін ислеп, таң саз берген уақытларында барып тынды. Бул мезиллерде бир қанша балықшылар дем алып тынғанын жақсы көрген Аллаамберген дем алып тынғысы келмеді. Азанда азан менен турын Шотбайға шығып кетти, кетер алдында Бийбиқатша апайға келип:

— Жеңге, Айқыз Шотбайға бараман десе, жеңгеси менен бирге дөңгөлек көлдің арғы қапталындағы шаланлы ултанға барағойсын, олманда адам да сийрек болар хәм өзінің еркин жүріп балықты шаншыуына қолайлы, — деди.

Бул шалаңлы ултаннан адамлар бәхәрге салым қалйыма балықты қырып алған еди, соның ушын да бәхәрінде таза суу түскен менен онда еле оңлы балық

жоқ, деп бул жағаға балық ойын басланғаннан берли адамларда келген жоқ еди, буңнан бир күн бурын өзиниң изертлеуин жүргизген Алламберген булмаңда балықтың бар экенин, ол еле өрис алып қулашлап шыққанын көрип, бир жауынлы күни дәртке асарсаң-ау деп кеткен еди. Тап сол айтқандай болып жауын жауған соң ойға алған мәқсетин орынлау ушын жормалын белине байлап, шанышқысын қолына алып үйден шығып баратырып Саятқанға:

— Балығыңды пугарлап болған соң Айқыз бенен изимнен барарсаң — деди.

Алламберген кеткен соң Саятқан да көп иркилген жоқ, түни менен жақпайдан шанышы келген балықларды әри-бери пугарлап болды да, Бийбиқатша апайға келип:

— Шеше: Айқыз Шотбайға бармай ма! — деди.

— Билмедим қарағым, баратуғын шығар. Қәзир келсин, жаңа мен оны бир жерге жиберген едим, — деп сөзин дауам етип:

— Қайдан билейин, келинжан! Ағаларынан да хабар болмағанына қызымның сай сүйеги сырқырайды. Неде болса қызымың басына ауырманлық түсе қалды.

Булар үйден шығып Дөңгелек көлдің шалаңлы ултанына қарап жол тартқан ұағында булттың арасынан шыққан күн азғантай ғана ала булттың арасынан буларға қарап күлип турып, қайтадан булт арасына кетип жоқ болды. Көлдің ишинде қатарласа жүзген еки ақ қуудай Саятқан менен Айқыз қатарласа жүрип дөңгелек көлдің шалаңлы ултанына барып шалаңның ишине көзин тигип қараған ұағында бир бөлек шалаңның арасында, шалаңның үстинен ушқан шыбын ширкейлерди қағып, аузын шомпылдатып турған балықты көрген Айқыз аяғын әстен ғаз-ғаз басып, қасына барып шанышқыны берип жибергенде, шанышқының сабы Айқыздың қолына дигир ете қалды, Айқызда шанышқыны аспанға көтерип балықты қырға қарап ылақтырғанында:

— Биринши ауыңды тилеймен, — деди Саятқан.

— „Атым шапаса да шулғысын, қусым алмасашы қылғысын“ — деген жеңге, сен сорадында мениң бермегеним қалдыма, сениң сөзиң сынғанша шайтанның мойны үзилсин, алың жеңге, — деп бетине күлип қарағанда екінши бир шалаңның астынан бир балықтың

аузын шомпыллатып турғанын көрген Айқыз қолындағы шанышқысын соған ұрған уағында Аллаберген: — Жаздырма тауың, ауың майлансын қарағым! — деди.

Айтқаның келсин аға! — деди Айқыз.

А. Бегимов. „Балықшының қызы“, 71-бет

* * *

Арадан жыллардың өтиуі менен колхозға үлкен өзгерістер кирди, колхоз хожалығы беккемленди хәм рауажланды. Хәзир бул колхозда 9 балық аулау мотофелюгасы бар, онда 32 адам хызмет ислейди. 64 балықшыдан қуралған ириленген балық аулау бригадасы бар. Колхоз хәзир капроннан исленген он бир мыңнан аслам шабақ, чехонь, торга хәм чемая ауларына, бес мыңдай нәретесине, 120 бөлек матай ауына, үш жылым хәм еки сейнерине, 100 ден аслам қайығына ийе. Колхоз жылына мәмлекетке 19—20 мың центнерден аслам балық аулап тапсырады.

А. Бекмуратов. „Мойнақтың маяклары“, 4-бет.

* * *

— Егерде, — дейди Үбәйтжан, — ау он бес баслы болса, оны бир метр тереңликке салыу керек, сонда ау шатасып, оратылып қалмайды, есилмейди. Егер жигирма баслы болса, оны бир метр тереңликке салыуға болмайды, себеби ау есип қалып балық түспейди. Теңиздің ең терең жерине 40—45 баслы ауды салыу керек. Тереңге салынатуғын ау жеткиликли муғдарда болса, сайыз жерлерде балық көбейген уақытларында 45 баслы ауды 14 бастан 3 ке бөлип, аудың санын көбейтип салыуға болады. Балықты көп ушлауға ау қуралдарды көплек салыудың да тәсири күтә күшли...

— Айырым балықшыларда, — дейди сөзин дауам етип жолдас Әзийров, — надурыс кейиплер бар. Олар мыналардан ибарат: бираз пайдаланғаннан кейин ау - дузағының айырымлары шамалы гөңерсе ямаса көзлери жыртылса, — енди бул салыуға болмайды, тозды, — деп пайдалануудан қалдырады яки тапсырады. Әлбетте бул жарамайтуғын нәрсе. Оның кеткен жерин оңлап, көз-

- Ағотау — ағотауда жатамыс. . . . Ағотаудың жапсары. . .
 Азна — қайықтың кесе салынған азнасы.
 Айбұйыр — топоним, . . . Айбуйурди жайлаған байларға гөш. (Шеге).
 Айақбау — шанарақ, ууыққа байлап, төмен салбыратып қойылатуғын пөпекли жиплер.
 Айғулақ — айқулақ. . . балықтың ай қулағы. . .
 Айнымаған — айнымаған өзгермеген деген мәнисте.
 Айырша — томоним.
 Айыұпы — . . . атаңның жоқдур айыұпы. . .
 Ақтикенек — топоним.
 Ақшоқы — топоним.
 Ақанау — сууенау.
 Ақбар — дәрьяның тармағы. . . . Дәрьядан бөлинип шыққан ақпар. . .
 Ақбарға ау салынды.
 Ақбас толқын — бул үлкен толқын. Теңизде болады.
 Ақбаслой — топоним. Ақбаслойға барып қосты айдадым
 Уәгизлерди гүнде ағашқа байладым (Шеге).
 Ақбеткей — топоним. „Ақбеткей“ деген шоқалақ қум еди. Қус атқан аңшылар, мергенлер, балықшылар анау „Ақбеткей“ жаққа барып қус атайық, ауды сол жаққа салайық деп соннан „ағбеткөй“, „агпеткей“ атанып кеткен.
 Ақбилек — қамыстың сууда өсиуиниң бир уақты.
 Ақгириш — районда ҳәкти усылай атайды.
 Ақғасық — сорпа қуятуғын ақ қасық.
 Ақғала — топоним.
 Аққум — топоним.
 Ақкийиз — кийиздиң бир түри.
 Ақтөсқарабай — қарабай деген кустың бир түри.
 Ақшағала — шағаланың бир түри.
 Ақыйра — қақыйра — ойынның бир түри.
 Алабуға — балықтың бир түри.
 Алағанат — алағанат үйрек. Қанаты ала үйрек.
 Алағаудан — алағада. . . . Алағауданы жоқ.
 Алмасбас — алмабас үйрек, үйректің бир түри.
 Алтығанат — қара үйдиң бир түри.
 Алшымбай — топоним.
 Аңшық — есиктің ортасындағы нағыслы шашаққа айтылады.

Аңқылдақшортан — балықтың бир түри.

Аңқып — шөллеу мәнисинде. Бир нәрсе әкелер деп аңқып Уотырдық.

Арзымбай — топоним.

Арқалық — аўдың арқалық табаны.

Арқанжип — қудықтан суу тартқанда шелекти көтерип шығаратуғын жип.

Арқан керіу — таза түскен келиншектің алдынан арқан керіп шығады.

Арфа — арфа бийдай, ... Арфа — бийдай нанымыс...

Арха қалаш — Уорақ қалаш, балықтың арқа қалашы.

Ататқан — топоним.

Атан — тарттырылған ямаса пиштирилген еркек түйе.

Атауазасы — хеш қандай хабар жоқ деген мәнисте.

Аташ — топоним.

Атберистий — (отверстие) балық салынған яшикти тесип, самал кирип-шығып турыу ушын отверстие қояды.

Айтыу қамшы — тез жылдам, шаққан деген мәнислерде қолланылады.

...Барып қайтайын айтыу қамшы дегенде...

Атшоқай — өсимликтің бир түри.

Ауғайық — аў салыу, қарау ушын қолланылатуғын қайықгы усылай атайды.

Аўдың қалқысы — аўда болады.

Аўырық — ший тоқығанда жипти услап туратуғын кесеклерге айтылады.

Аўсыл — қарамалда болатуғын аўырыу.

Аўылнай — аўыл кенестің баслығы. ... Аўылнай болды, ақсақал болды...

Аша — топоним. Еки өзектің ортасында отырған аўыл. Хәзирде Мойнақта „аша“ ямаса „аша аўыл“ деп атайды.

Ә

Әғәйинни — ағайинли. ... Еки әғәйинни жигити боса мысалы...

Әдди — төрт әдди, төрт тәрәпи.

Әдеп — әдеп, дәслеп, ең басында. ... Кешту дегенниң Уөзи әдеп үш баласы болған...

Әдепки — әдепки жылғыдай балық болған емес.

Әдиб — әдиб, бул кийимде болады.

Әдиреғалғыр — тап қарағым мынадан қуылған екен әдиғалғыр.

Әжеғаға — үлкен аға „Әжаға“ дегенди аржақлы шығарды.

Әжелден — әзелден, бастан деген мағаналарда.

Әжелли — әжелли үөледі екен.

Әзир — әзир сизлер қайтпасаңыз...

Әйкел — хәйкел. Хаял-қызлардың безениу затларының бір түрі.

Әйнәнәйун-айнанайын, айланайын, әйнәнәйун қарағым

Әйнәбир — нағыз хәқыйқат, дәл деген мәнислерде. Бул кеткеннен келмесең әйнебир намаз уақтында. Дағғырар сениң халқыңыз.

Әйнекқап — әйнекке тutyлатуғын товар, перде.

Әкеппер — ...п (ы) шақты әкеппер жуққур.

Әләмат — бурын байлар болып, кешеги әләмат болғансоң байлар көшип кеткен.

Әлбек — топоним.

Әлек-шәлек — үй тигемис деп әлек-шәлек болыватырмыз.

Әльгелиншек — ... Әльгелиншек уақтымда бір балам...

Әменгеримиз — панамыз, сүйенетуғынымыз. ...бизин әменгеримис жоқ дедим...

Әнендей — Әбендей, пәкізе деген мәнислерде.

Әташкүр — әтешкир, құрал.

Әуелден — Әуелден болажақ ис шығар.

Әуелемен — дууелемен — ойынның аты.

Әулады — тухымы зуряды. ...Тоқсаваның әулады.

Б

Бава — баба, ата, ...Сахуу менен қавасан

Ашамайлыға бавасан...

Багор — муз тартуу ушын қолланылатуғын құрал.

Баған — жайдың бағаны.

Бадрақ — (батрак)... Қызыл әскер йашасын бадрақ баллар...

Бақа шәйнек — шәйнектің бір түрі.

Бақалақ — қара үйдің үзигінде яғный ернегинде болатуғын нағыз.

Бақан — түңликти ашып-жабыу ушын қолланылатуғын ағаш.

Бақатосқын — сууда өсетуғын өсимликтің түрі.

Бал үстинен — ...Бал үстинен геткендей болды.

- Бала гүрең — ...Жазасын тартарсан бала гүреңнің...
 Балығойнар — ... Балығойнар тусында...
 Балықгөз — шөптің түрі.
 Банша — (ванна) атмосферия банша.
 Барабан — балық қыршыйтуғын әсбап.
 Барақ — топоним.
 Баржығалтық — топоним.
 Барша — топоним.
 Бастақғай — кемешің, қайықтың бөлекшесі.
 Бауырағаш — ший тоқығанда кесесине қойылатуғын ағаш.
 Бауырсақ құрал — көрпешенің құрағы.
 Бахатосқун — сууда өсетуғын өсимликтің түрі.
 Бәгор (асай) — құрал.
 Бәнт — бәнти, қатары... йашасын деп айтқан хәр сөздің бәнти...
 Бәржугу — барлығы, хәммеси.
 Бәршеден — барлығынан, хәммеден. ...Бәршеден артықмаш болғаның сениң...
 Берғаубай — жылымның түрі.
 Бешала — балықты кептириу үшін қыстырылатуғын зат.
 Бийдайық — шөптің түрі.
 Бийдің гөлу — топоним.
 Бийжағдай — ... бул жер бир бийжағдай жер екен
 Бийкеш — ... үлкен бийкеш...
 Бирка — балық салынған қалтаның аузына этикетке жазыу үшін тағылатуғын кишкене тақта.
 Бийтап — ауырыу... Мынау жатқан бийтаптан аулаққа көш...
 Билимдар — ... „Елди жаманлама болсаң билимдар...
 Бирлән — ойынға байланысly атама.
 Бозайғыр — малға байланысly атама.
 Боса — Аз боса шортан қазаға жортар...
 Босаға — Қара үйдің есигінде болады... Басағам сынды белинен...
 Бөген — бесиктің бөгенекшесі.
 Бөке — боке, семьяда туғылған биринши баланы тәртип бойынша хаяллар атын айытпай „бөке“ деп атайды.
 Булбулдек — булбилдей, ... Булбулдек сайраған тиллери бардур...
 Бүлдирги — қамшыда болады... Бүлинген елден бүлдирги алма...

Быған-жыған — әстан-кестен, әбигер.
Былайлау — қолы қәрежетли боса былайлау барып
оқыйдыго...

Г

Гәде — гейде, хәрұақытта, ...Гәде шығад, гәде
жоқ...

Гәпке түсәр — ... иним боса гәпке түсер...

Гевеже — гебеже (арх.)

Гегирдек — ойға түссе нелер жоқ,

Қайым келди гегирдек...

Гезлик — пышақтың түри.

Гилем қурақ — нағыстың түри.

Гиндиққазық — белдеуғазық — белдеу арқанды
тарттырып байлап қоятуғын қазық.

Гөдек — хешнәрсеге түсинбеу. ...Өзим гөдек адам-
ман...

Гөрқуман — гор қуман. ... Буну тутпадық гор қу-
ман деп, ура берипти дийди...

Гөрқара — қарабарақтың түри.

Гүз жоқ — ... быйыл йешкиде гүз жоқ...

Гүздүн — гүздүн куну. ... Гүздун куну болғанда...

Гуйретген — ... Бир жигит барды гуйреткен, асау
бир тайын уйретген...

Гуйум — куй, хал, жағдай... Ден саулықта шал-
қып жүрген гуйум бар...

Гуртеше — жеңсиз фуфайка мағанасында. ... Гур-
теше дийди...

Гуфәйке — (фуфайка)

Гуфшек — гүпшек, арбада болады.

Ғ

Ғабығы — қабығы. ...Соз пийаздың ғабығы, жесең
зейниңе урады...

Ғағаныма — қалғаныма.

Ғайың гүбелек — ойынның аты.

Ғапыл — арқайын. ... Ғапыл жатқан бендени,

Азан бир айтып уойатқан...

Ғарағым — қарағым.

Ғарақшы — ... Сейтнұйаз ғарақшы Қоразбек бо-
лустанғо...

Ғаррығожалық — қарры хожалық

Ғаррылық — ... Ғаррылық үлкен дәрт екен...
Ғатса — қатса... Көл ғатса сең болады. Дәрийа ғатса кең болады.

Ғауыққус — қустың түри.

Ғунап — Ғунапшасаулық. ... Тусақтан кеткенсон үш жасқа қарайды, урғанысы боса „Ғунапша саулық“ дийди.

Ғунапшығар — үш жасқа қараған усақ малдың еркеги боса *Ғунап шығар* дейди.

Ғыз — қыз,... Тәуір ғыз көрсе көзсалған.

Ғылған — .. Атанның ғылған жақсылығын...

Ғырысқопа — ... Хәзир ол жер ғырыс қопа...

Ғаза — балық аулайтуғын құрал.

Ғалақ — қалақ, құрал.

Ғарғыу — ғырғыу, секириу, атлау.

Ғардашым — ...Атам Муұса йоқдур қаұлы ғардашым... (Аяпб.)

Ғарежет — Ғарежет болмады...

Ғасқалтақ — ..Ғасқалтаққа қырық ағары май питсе... Ғасқалдаққа қырық ағары май питсе, ғарқылда-сып ушар көлин танымас.

Ғошшақ — кеуилли, шадлы. ...Жигити бизиң елдиң сондай ғошшақ...

Ғурнақ — қыздың... буу қарағурнақтың кетисин гөрүң...

Д

Дағдырар — кемтарлыққа ушырау мәнисинде Дағдырар сениң қалаңыз (Шеге).

Дағытыу — тарқатыу мәнисинде. Бир дағытыуға әбдидат...

Дәрийайысор — Арал теңизиниң бурынғы аты.

Дастығ — пай, өшин алыу, пайын туурау мәнислеринде. йЕрназар дастығын алып кетти.

Дастығғоз — дастықтың басына тигилген көз.

Дәримбай — топоним.

Денгел — тең, барабар мәнисинде. Гүлли ишкен жегениң алатуғынына денгел келди—деп хеш нәрсе бермейтуғын йеди.

Дигилдик — сууда жасайтуғын құс.

Диләур — шешен, сөзге шебер адам мәнисинде.

Жарғасылған — жарғасылған бақадай.

Жарнек — кемениң үстінде баратырып балық пис-рип (алып) жейтуғын ошақ.

Жаровой дуз — балықты дуздан шығарғаннан кейін қалған қалғынды дузды усылай атайды.

Жаўкийим — күнлик бийимди усылай атайды.

Жапатармақай — жабыла хэмме. уОл уақта үйдин иши жапатармақай ишпейди (Шеге).

Жекенсал — этноним.

Жекен — сууда өсетуғын өсимлик.

Жекенжөкө — шыпта тоқыйтуғын жекен.

Желбезек — желбизек — балықтың желбезеги.

Желқайық — дәслеп пароходты усылай атаған.

Желкилдек — топоним.

Жемелик — шаштын ушына қосатуғын лента.

Жерсинбеу — қауа райына, климатына конбеу.

Жибау — аудың бир түри.

Жипекнағыс — жипектен тигилетуғын нағыс.

Жолбарыстөбе — топоним.

Жөн — балықтың жоны.

Жутқыншақ — балықтың жутқыншағы.

Жууантайақ — этноним.

Жузгум — сууда жасайтуғын қус.

Жылқышы — топоним.

И

Ийитжеген — топоним.

Ийне — балықты дизиу ушын ағаштан исленген ийне.

Ийтақ — этноним.

Илмегәл — топоним.

Инген — урғашы түйе.

Ирезек — қамыс оратуғын қурал.

Ирей — қайыққа желқом қурылғанда иреп туратуғын ағаш.

Ирейка — жуқа тақта.

Ирезенкетек — резинадан тигилген етик.

Истәунек — қазаның бир түри.

К

Кәмзор — кийим аты.

Кемпир — қарамалдың ауырыуы, мал уекирип Уөледі.

Кендирили — топоним.

Кеңтанау — этноним.

Кепкембалық — кепкен балық.

Керги — қайықтың кергиси.

Кеусер — топоним.

Кийизшалаң — тикеншалаң — сууда өсетуғын өсім-
лик.

Көгжон — балықтың бир түрі.

Көкөзек — топоним.

Көкмойун — балықтың түрі.

Көлдей — топоним.

Көмпейнан — нанның түрі.

Көрдөмше — некесіз тууылған бала

Көшер — топоним.

Көшки — якорь.

Куйик — топоним.

Куйреуикти — куйреуикли топоним.

Қ

Қабыршақ — балықтың қабыршағы.

Қабасан — этноним.

Қадаубас — темир тескиш.

Қаза — балық аулау қуралы.

Қазалы — топоним.

Қазаншы — қазан асатуғын адам.

Қайаз — балықтың бир түрі.

Қайберен — топоним.

Қайықмотор — қайыққа орнатылған мотор.

Қайшығулаққаза — қазаның бир түрі.

Қақай — топоним.

Қалғазған — топоним.

Қалағ — жекеннің қалағы.

Қалақ — балыққа дуз шашыу үшін қурал.

Қалбығай — қустың бир түрі.

Қалмақы хәрем — қамыстан тоқылады.

Қамауғаза — қазаның бир түрі.

Қапаңбас — қапанбас қамыстың пискен уақты.

Қаптырғы — арбаның бөлекшеси.

Қара — этноним.

Қарабайлы — топоним.

Қарабайқууған — топоним.

Қарабуура — топоним.

Қарасан — қарамалдың ауырыуы. Саны исип қап қа-
ра болып өледі.

Қарасуу — муз ерип, суу болған уақытты айтады.
Қара суу болған уақытында.

Қаратоқлы — қаратоқты — топоним.

Қарашағала — шағаланың түрі (тик.).

Қарашекпен — дәслепки келген сәудагер орыстарды
усылай атаған.

Қарашоқы — топоним.

Қармақ — жайын услайтуғын қармақ.

Қарсылгек — бешпентте болады.

Қарым — гүдилеп қойған пишенди малдан сақлау
ушын қораның сыртынан қарам қазып қояды.

Қаракебир — топоним.

Қаракөз — балықтың бір түрі.

Қарақолтық — топоним.

Қарағус//қарақус — кемениң басы.

Қарақала — топоним.

Қаражар — топоним.

Қарайдын — топоним.

Қарақалпақ атау — топоним.

Қарақшылы — топоним.

Қарамешел — балықтың бір түрі.

Қасаубай — тоғыз желқомлы кеме.

Қасқа шоқы — топоним.

Қаснақ кемениң бөлекшеси.

Қатыншағала — шағаланың түрі.

Қауашагүл — нағыштың түрі.

Қасаубай шана//қашаубай шана — шананың түрі.

Қәнети арқан — арқанның жууан түрі

Көғурдан — шуқыр мәнисінде. Қоғурданға жығы-
лып мойну сынғыр.

Қоқыш — топоним.

Қолжууғыш//ләген.

Қолушы — жәрдем, қол ушын бергендей жанажан
қайда.

Қонысбай — топоним.

Қосқулақ — топоним.

Қостөбе — топоним.

Қубаүйрек — үйректің бір түрі.

Құлдырауыш — қара үйде болады.

Қумай төбе — топоним.

Қурдум — теңиздің терең жери.

Қүсгезлик — құс бауызлайтуғын пышақ.

Құсғанат — нағысғың бір түрі.

Қусмурын — топоним.
Қус тулег — ғазлардың бір жерге жыйналып туғын жери, орны.
Қустырнақ — нағыстың бір түрі.
Қуұат — топоним.
Қуұбүйен — жылқыда болатуғын ауырыу.
Қуұқамыс // қуұрақ қамыс.
Қыземшек — топоним.
Қызылайақ — этноним.
Қызылғанат — балықтың бір түрі.
Қызылжар — топоним.
Қыйтым — рети, жөни. Сөздің қыйтымы келип қалады.
Қырықбуұын — шалаңның бір түрі.
Қырмызы — топоним.
Қырықтырнақ — нағыстың түрі.
Қыснағ — қалмақы қораның қыснағы.

Л

Лабаз — бул бәхәрде, жазда балық дузлайтуғын орын.
Лағыу — аузында сөз турмайтуғын адам.
Лақау — ылақа балық аулайтуғын ау.
Лала — гүлдің лаласы.

М

Мағыз — әдип, көрпени сырығанда мағызлайды, яғнай әдип қояды.
Майқуллау — майлылау. Уәзи майқуллау палау.
Майсалма — ауқаттың бір түрі. Досымбеттің үйінен майсалманы жедик дейди.
Мақпалгөл — топоним.
Мамбақжақ — ауды құрсаулайтуғын қара жип, жууанлығы 5 мм болады.
Маңқағаз — сууда жасайтуғын құс.
Мата — қамыс плита.
Матапилик — мотофелюга.
Маш — қайықта желқом менен жүргизиу ұшын орнатылған ағаш.
Машан — топоним.
Мәкалай атау — топоним (Николай атау)

Меңдибай атаў — топоним.
Мерки — (мерка) өлшеўиш ағаш.
Мешел — ылақаның кишкене түри.
Мойка — балық жууатуғын аслаў, ағаштан исленеди.
Мосы — өрмек тоқығанда қолланылатуғын үш аша темир.
Мөңке — балықтың түри.
Муйтен — этноним.
Муше — ағзалары, жақсы ислеген көп партия мүшәлери...
Мийасар — жаралыў, ылайық болыў, турарлық.
Мыршай — түлкиннің баласы.

Н

Найша қулп — қулыптын түри.
Нақыслы қаўын — торлы қаўын.
Нарғамыс — най, жууан қамыс.
Нәретәғайық — қайықтың түри.
Нәўпир — көп, мол мәнислеринде, суўдын нәўпир болыуына айтылады.
Нәшелки — (носилка).
Нәксүйсин — сүймейақ қойсын мағанасында.
Нырқы — бақасы.

О

Ожаўғасық — қасықтың үлкен түри.
Ожире — бөлме.
Оймадуўтар — дуўтардың бир түри.
Оңбоқ — суўда жасайтуғын қус.
Омыртқа нағыс — нағыстың түри.
Омша — томар.
Орама — қамыс ямаса пишен.
Орысзингир — топоним.
Отлы кеме — пороход мәнисинде.
Отлы шала — шала жанған от, кейниңнен жиберермен Уотлы шала.

Ө

үӨгум — огумбайдың жылқысы.
үӨгунерде — огуннерде аўзым аңқайып бос қаған екенмен.

үөзөн — кеүсер дейгин үөзөк бар.
үөкпеқалқы — аудың қалқысы.
үөлең — терің өлең, жоқлау.
үөлинай — жарытып, не қыламайтуғын адам.
үөпийтки — убыток, убытка.
үөрус — мал жайылатуғын орын. Өзи өріске жайылып жүрген ешкі.
Үөтәйигүрриң — қуры, бос, пайдасыз сөз мәнісінде.

П

Пазнабас — балықтың бир түрі.
Параұыз — костюмға қойылатуғын параұыз.
Партылдауық — шөптің бир түрі.
Пашшайы зерен — зереннің сырланған түрі.
Пәндик — рульди дүзиулейтуғын темир.
Пәрәмийда — муз сақлайтуғын орын.
Пәтперенки — нәретенің бир түрі.
Пәшек — өрмектің арқау жиби.
Пешала (вешала).
Пийром — (приемщик) оннаған жылдан бері пийром.
Пилләгөзау — аудың түрі.
Пилнок — қайықтың желқомын көтеретуғын жип.
Пирқазан — қус.
Пискек — шанды хәрекетке келтиретуғын ағаштан исленген құрал.
Порумдар — ағаштың порымдар үйлерин көрдик.
Продовой — етиктің түрі.
Пушту — қәтереси, обройы. Орусқа пушту жүрди.
План — (плашкот).

Р

Раготка+ (роготка), бул жекеннен исленген, тоқылған қалта.
Рагушка — (рогожка), балық салатуғын қалта.
Распорки — (распорка), дүздан шыққан балықты кептирер уақтында қарнын ашып тиреп қоятуғын ағаш.
Рашетка — (решетка), балық жууатуғын шабақша ағаш.
Рәмәуиз — гәптің рәмәуизің байқа.
Рәуиш — жарасығы, сулыұлығы.
Рейка — (рейка), рейка ағаш.

Рол — рол сап пенен ур.

Рыборезка (рыборезка) — балық кесетуғын машина.

С

Садырнәши — содыйаның үстинен қарайтуғын садыр-
нәши шықты.

Сазым жоқ — мениң мергеншилик пенен сазым жоқ.

Сайын — көрик босатуғын ағаш, көруктуң сайын
ағашы.

Салғый — толқынсақ, ығып кеткен қамыс.

Самай — топоним.

Самырат — топоним.

Сандаулы қонрат — этноним.

Сапалақ — шыбын өлтиретуғын резинкадан құрал.

Сарығарын — кейуаны, кексе хаялды усылай атайды.

Сарыбас — топоним.

Сарыбас қуу — қуудың бір түрі.

Сауа — бул жер тыныш құстарда сауа көлдерде,
буйынтықтга болады.

Сауда салыу — басына Ныйаздың сауда салыңыз.

Саудырыу — кишипейил, саудыраған жигитлер.

Сахуу — этноним.

Сәксән — жасымыз сәксәнгә келди.

Сәккиз — сәккиз батпан қызыл тары.

Сегизгәкөл — топоним.

Сенер — Сейнер жылымның бір түрі.

Сериуағаш — шыпта тоқыу ушын қолланылатуғын
ағаш.

Сийпаниски — теп тегис, ныпқырт, бул ауылды сый-
пәниски қылатуғын еди.

Силсиләси — урпағы, тухымы деген мәнисте, ол
пайғамбардың силсиләси.

Солақ — тәшки арбаның солағы.

Солақ — нағыштың бір түрі.

Сууен — суген — балықтың түрі.

Судегей — қайықтың еки жағындағы шуй қағатуғын
тақтай ағаш.

Сулама — нағыстың түрі.

Сумғулақ — қатығулақ мәнисинде.

Сумырай — балықтың түрі.

Сууағар — есикте болады.

Сүүенау — сууен уулайтуғын ау.

Суұтауық — суұда жасайтуғын қустын бир түри.
Сунгигир — сунгуур — үйректің түри.
Судоғой — кемениң ернегиндеги қалқанш.
Сүзги — балықты шаңнан сүзип алыу ушын қурал.
Сүзеки — қазандағы гөшти, гүртикти сүзип алыу
ушын қолланылатуғын қурал.
Сүймен — муз ойатуғын лом темир.
Сүйрек — пишеннен өсипкиреген түри.
Сыбай — сыбайотқансоң соннан тәлим алғанбыз.
Сыла — тисли балықтың бир түри.
Сымтыраш — аттың туйағын жонатуғын ағаш.

Т

Табамбалық — табанбалық — балықтың бир түри.
Табанарқан — аудың табан арқаны.
Тайау — қайықта болады.
Тайлан — нәретениң бир түри.
Тахнатастау — қәде (арх.).
Талақ — шортаннуң талақта болур мазасы.
Талақ — (арх.).
Талқоға — суұда өсетуғын өсимлик.
Талтақ — жер өлшейтуғын ағаш.
Талшалаң — балық уұылдырыған шашатуғын шалаң.
Таңғыш — қара үйде болады.
Таңлай — балықтың таңлайы.
Тапаш — балықтың құйрық бетіндеги мазалы жери.
Тар — балық салыу ушын бочка.
Тартыұлы — этноним.
Ташки — (ташка), балық тасыйтуғын қурал.
Тәжик — топоним.
Тәңхә — жеке бир өзи деген мәнисинде.
Тезге — жөнге түсиу, ... тезге түскен екен.
Тели — этноним.
Терме — алашаның бир тури.
Тикейме ағаш — жайдың ишинде, бахан есабында
қолланылатуғын ағаш.
Тикеншалаң — шалаңның түри.
Тисли — балықтың бир түри.
Тиркеұғайық — қайықтың бир-бирине тиркегенде,
сонғысын усылай атайды.
Төғузақ — этноним.
Тоғун — шаңарақтың тоғуны.

1 оқтал — топоним.

Толқунсақ — суу менен шетке шығарылған самтық.

Топалан — жаллықта болатуғын ауырыу, еки көзи-
нен суу ағып өледі.

Тор — ауды тор деп те атайды.

Торта — балықтың майда түрі.

Төлөгора — қамыстан исленип, үсти бастырылады.

Төслуг — балықтың төслиги.

Тулға — қара үйде болады.

Тулқұатау — топоним.

Тумақгеткен — топоним.

Тумғуйуқ — сууда өсетуғын өсимлик.

Турен тақтай — қайықта болады.

Турпарет — (трафарет).

Тусақ — еки жасар усақ мал.

Түйетабан — қырда өсетуғын өсимлик.

Тумғуйық — сууда өсетуғын өсимлик.

Түңликшыпта — шыптаның түрі.

Түте — мылтықтың түтеси.

Тыран — балықтың түрі.

У

Уйалас — бир анадан, атадан болған балаларды усы-
лай атайды...

Тап йекеуи уйалас.

Уйусту — бирикти, шөлкемлести деген мәнисинде.
1932-жылы колхоз уйусту.

Улапа — үлкен қазанға асып улапа тарқатайын деп
атырсаң ба.

Уңгу — кетпен, балтаның уңғысы.

Устуғанлы — енди бурунғунуң көп ғаррылары усту-
ғанлы әңгиме билмейди.

Ууылдырық — ууылдырықлы бекире боса о қымбат.

Ү

Үйден шықпау — турмысқа шықпау, күйеуге бармау,
үйден шықпаған қызды айтады.

Үйшик — жип орайтуғын ағағ құрал.

Үрпекбас — жыңғылдың түрі.

Үшба — қарамалда болатуғын ауырыу.

Үшбас — этноним.

Үшмырза — топоним.

Үшауық — үшқуш — (самолет).

Ф

Файда — пайда.

Фара — бөлөк, бир фара адам.

Фрагон — ашны сууда тиришлик ететуғын құрттың аты.

Х

Хамқа — хамқа тон (арх.), ҳаяллар кийген.

Хылопочки — (хлопушка), шыбын өлтиргиш.

Ҳ

Ҳарра — жарғы.

Ҳэйкел — (арх.), ҳаяллардын өнирине тағатуғын ҳэйкел.

Ҳүрраси — қорқыу, ҳаулығыу. Қунназар кийатыр ҳүрреси ушып.

Ц

Цинтир — (центнер).

Цемент шана — цементтен исленген шана.

Ч

Чабыу — кийимнің шабыуы.

Чалы — қалмақы чалы.

Часный — жекке (частный), оның аржағындада часный болып балық аулайтуғын едик.

Чатма — келсең жаман чатма.

Чигин — өсимликтің бир түрі.

Чолпы — қурал.

Чубарғауын — қауынның бир түрі.

Ш

Шабағау — шабақ ушын тоқылған ау.

Шабақша — арғытқа кесе салынған майда ағашлар.

Шабыра — көлдин ортасындағы майда ашықлық. Усындай шабыраларға ау салады.

Шайтанешек — тийек.

Шақмақы құр — құрдың бир түрі.

Шақмақы нағыз — (арх.), нағыстың түрі.

- Шалаң — сууда өсетуғын өсимлик.
 Шаң — (чан) балық дузлайтуғын орын.
 Шәмойки — жылымның бир түри.
 Шартақ — дуздан шыққан балықты кептиретуғын шартақ.
 Шашыйлатар — қәде (арх.)
 Шашпау — (арх.), шашпау тағып қыз болғанын биз көрдик.
 Шәйкен — топоним.
 Шәлки — балық салатуғын ыдыс.
 Шәмәйишный жылым — шемайя балығына арналған жылым.
 Шәтик — топоним.
 Шегежин қарабай — сууда жасайтуғын қус.
 Шехон — қылыш балық.
 Шигинкөл — топоним.
 Шийөңир — ақбасқур, шийөңир тутылмай қалған, Аташ тың формдар үйлерин көрдик.
 Шоқанау — майда балықларды аұлайтуғын аұ.
 Шолан — муз сақлайтуғын орын.
 Шолпы — жылымның ишинен балықты алатуғын қу-рал.
 Шом — бауланған қамыс.
 Шонтай — нәретте, жылымда болады.
 Шортаной — топоним.
 Шортайақ — кесеу.
 Шотай — топоним
 Шохусу — балықтың мойны, желкеси.
 Шөген — жолқазан.
 Шөмекей жылым — жылымның бир түри.
 Шөшимли балғалы — этноним.
 Шәргом — дийуалға өрилген қамыс пақша.
 Шүрекей — үйректің бир түри.
 Шана — ат шана, қол шана т. б.
 Шыбық — топоним.
 Шыйыртпақ нағыс — нағыстың бир түри.
 Шалаң — өсимлик.
 Шылпылдақ толқын — тоқынның бир түри.
 Шылымтал — жекеннің шылым талы.
 Шырмауықлы — шармауықты — топоним.
 Шырпылдақ — толқын.
 Шытырлы — топоним.

Ы

Ығбал — бахыт, табыс, оны ығбал биледи.

Ығызбау — ығып жүретуғын ау.

Ызба — қара үйде болады.

Ық — суудың ығы.

Ылай ағаш — тамның басына ылайды тартып шығаратуғын ағаш.

Ыраққыш — (арх.) жылқының бұрынғы аты.

Ықпа — устине ат, мал мингизип өтетуғын үлкен жекеннен исленген сал.

Мойнақ районында жасаушы Коңырат арысына киретуғын уруулардың алфавит тәртібинде берілген дизими

ТИЙРЕЛЕР	УРУУЛАРЫ
Абас	<i>Қыйат</i>
Абыз	<i>Ашамайлы</i>
Абыз	<i>Мүйтен</i>
Айыллы	<i>Ашамайлы</i>
Ақай	<i>Ашамайлы</i>
Ақбалғалы	<i>Балғалы</i>
Аллаберди	<i>Мүйтен</i>
Арзықул	<i>Балғалы</i>
Арыққыйат	<i>Қыйат</i>
Асан	<i>Балғалы</i>
Ахунқараған	<i>Қыйат</i>
Ашамайлы	<i>Ашамайлы</i>
Бәйбише	<i>Мүйтен</i>
Баймурат	<i>Мүйтен</i>
Баханлы	<i>Баханлы</i>
Балғалы	<i>Балғалы</i>
Балғалы	<i>Қыйат</i>
Барын	<i>Мүйтен</i>
Бекаұ	<i>Мүйтен</i>
Бескемпир	<i>Қолдаұлы</i>
Беспышақ	<i>Қыйат</i>
Ғайып қараған	<i>Қолдаұлы</i>
Есен	<i>Қыйат</i>
Етекши	<i>Қыйат</i>
Жаланайақ	<i>Ашамайлы</i>
Жалтыршы	<i>Қыйат</i>
Жаман	<i>Қыйат</i>
Жаманаұыл	<i>Қолдаұлы</i>
Жаманқоңырат	<i>Қолдаұлы</i>
Жансары	<i>Қыйат</i>

Жапар	<i>Ашамайлы</i>
Жекенсал	<i>Мүйтен</i>
Жолан	<i>Мүйтен</i>
Жуқа	<i>Қолдаұлы</i>
Ийтақ	<i>Мүйтен</i>
Қабасан	<i>Ашамайлы</i>
Қалқаман	<i>Қолдаұлы</i>
Қанжығалы	<i>Қыйат</i>
Қараталшы	<i>Балғалы</i>
Қара	<i>Ашамайлы</i>
Қаржаубарас	<i>Қыйат</i>
Қатаған	<i>Қыйат</i>
Кеңтанаұ	<i>Мүйтен</i>
Қыйат	<i>Қыйат</i>
Қолдаұлы	<i>Қолдаұлы</i>
Қостамғалы	<i>Балғалы</i>
Күлкихожақ	<i>Қолдаұлы</i>
Қурама	<i>Ашамайлы</i>
Моллақараған	<i>Мүйтен</i>
Мүйтен	<i>Мүйтен</i>
Нурбалғалы	<i>Балғалы</i>
Өтемис	<i>Ашамайлы</i>
Паңқара	<i>Ашамайлы</i>
Самат	<i>Мүйтен</i>
Сары	<i>Ашамайлы</i>
Сарыгон	<i>Қолдаұлы</i>
Сахыұ	<i>Ашамайлы</i>
Тәңірберди	<i>Мүйтен</i>
Тазбалғалы	<i>Балғалы</i>
Тарақлы	<i>Қыйат</i>
Тели	<i>Мүйтен</i>
Тилеуберди	<i>Мүйтен</i>
Тоғызақ	<i>Қыйат</i>
Тоқалқараған	<i>Мүйтен</i>
Тоқымбет	<i>Балғалы</i>
Түркмен	<i>Балғалы</i>
Түркменқараған	<i>Ашамайлы</i>
Үлкенбөрик	<i>Қолдаұлы</i>
Үш бас	<i>Ашамайлы</i>
Үштамғалы	<i>Қыйат</i>
Қожақараған	<i>Қыйат</i>
Шөмишли	<i>Балғалы</i>

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАРДЫҢ ДИЗИМИ

П. Азымов. Хәзирки заман түркмен дили. Гириш. Лексика. Ашгабад, 1950.

С. Аманжолов. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959.

К. Аширалиев. Корневые слова в языке памятников орхоное-енисейской письменности. Фрунзе, 1963.

Абдирахманов. Географические названия Казахстана. Алма-ата 1959.

О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957.

В. Д. Андреев. Передача болгарских имен собственных в русском языке. Сборник „Топонимастика и транскрипция“. М., 1964.

С. М. Абрамзон. К семантике киргизских этнонимов. „Сов. этнография“, № 3, 1946.

Х. А. Атаева. Развитие лексики туркменского языка за счет внутренних ресурсов. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Самарканд, 1961.

Ф. Б. Астемирова. Роль русского языка в развитии кумыкского языка. „Ученые записки Даг. Гос. Ун-та им В. И. Ленина. Том. VI. 1960.

Ж. Амансарыев. Северные говоры емудского диалекта туркменского языка. Ашхабад, 1954.

Ф. А. Абдуллаев. Хоразм шевалари. Тошкент, 1961.

С. Аразкулыев. Гарагалпагыстан АССР-нин, Дөртгүл районындакы түркмен геплешиклери, Ашгабад, 1961.

Ж. Аралбаев. Қарақалпақ тили диалектлериниң гейпара мәселелери. „Қзыл Қарақалпақстан“ газети, 27-август, 1947.

Ж. Алламуратов. Сырт еллерде қарақалпақ тилин изертлеу. „Совет Қарақалпақстаны“ газетасы 24-ноябрь, 1965.

К. Әбдимуратов. Қарақалпақ топонимикасы хәм оны изертлеу мәселелери. Әмүдәрья, № 2, 1965.

К. Әбдимуратов. Неге усылай аталған? Некис, 1965.

Н. А. Баскаков. Краткая грамматика каракалпакского языка. Турткуль, 1932.

Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, I, М., 1951.

Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, М., 1952.

Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков М., 1962.

Н. А. Баскаков. „Состав лексики каракалпакского языка и структура слова“. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. IV, лексика, М., 1962.

Н. А. Баскаков. Ногайский язык и его диалекты. М.—Л. 1940.

Н. А. Баскаков. Алтайский язык, М., 1958.

В. А. Богородицкий. Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию. Казань, 1933.

А. В. Богородицкий. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань. 1934.

Р. А. Будагов. Об основном словарном фонде и словарном составе языка. Л., 1952.

Л. В. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СЛБ, 1869, 1876.

А. К. Боровков. Об очередных вопросах изучения Каракалпакского языка Сборник „Каракалпакия“ Т. 2., Л., 1934.

И. А. Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.

Л. Берг. Аральское море. 1908.

Л. Берг. Рыбы пресных вод СССР и сопредельных стран. том II.

Е. Бердимуратов. Хэзирги замаң қарақалпақ тили. Лексика, Нөкис 1964.

Е. Бердимуратов. О языке произведения Жиенжыраў. Журнал „Амударья“, № 4, 1958.

К. Бердимуратов, А. Есемуратов. Қарақалпақ тилинің грамматикасы. 5—6 класслар ушын, Нөкис, 1964.

Т. Бегжанов. Қарақалпақ тили Мойнақ говорынын лексикалық өзгешеликлеринен. „Қарақалпақстан филиалынын хабаршысы“. № 1, 1964.

Т. Бегжанов. Балықшылық кәсібине байланыслы лексикадан „Вестник Каракалпакского филиала“, — № 4, 1964.

Т. Бегжанов. Термины родства в Муйнакском говоре каракалпакского языка. Книга „Вопросы диалектологии тюркских языков“. Баку, 1965.

Е. М. Бельская, К. Шабабаев. Тәбият таныу. Нөкис, 1962.

Махмуд Кашгарий. Девану луготит турк. Ташкент, 1960, 1963.

А. Курышжанов. Некоторые особенности в языке казахов, проживающих на территории КК АССР. Вопросы истории и диалектологии казахского языка, выпуск 5, Алма-Ата, 1963.

С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М., — Л., 1959.

С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М., 1951.

С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков М., — Л., 1952.

С. Е. Малов. Каракалпакский язык и его изучение. Сборник „Каракалпакия“, т. 2, Л., 1934.

К. Менгес. Каракалпакская грамматика. часть 1, фонология, Нью-Йорк, 1947.

П. М. Мелиоранский. Краткая грамматика казахско-киргизского языка, ч. 1, фонетика и этимология, СПб, 1896.

Н. И. Мирзэзаде. Азербайжан дилинин тарихи морфолокијасы, Баку, 1962.

Э. М. Мурзаев. Этюды по топонимике средней и центральной Азии. „Вопросы географии“, № 8.

Э. М. Мурзаев. Основные направления топонимических исследований. Сборник, „Принципы топонимики“. М., 1964.

А. Махмудов. Сөзүн гурулушу. „Исследования по азербайджанскому языку, Баку, 1947.

Ә Р. Мамедов. Сөзун гурулушу. Азербайжан дилинин грамматикасы. Баку, 1951.

М. Миртаджиев. Возникновение лексических опоминов в узбекском языке. Автореф. диссер. на соис. уч. стен. кандидат. филол. наук. Ташкен, 1964.

Г. Мусабаев. „Манғыстаў“ сөзінің семантикасы. Известия АН Каз. ССР, вып. 4, серия филол. Алма-Ата, 1946. Народы Средней Азии и Казахстана. том. 1, М., 1962, раздел „Каракалпакия“.

Г. В. Никольский. Рыбы Аральского моря, 1940.

Д. С. Насыров, Т. Бегжанов. Тахтакөпир районындағы жасаушы қарақалпақлардың тили бойынша байқаулар. „Вестник Каракалпакского филиала“, № 1, 1962.

Д. С. Насыров, Х. Хамидов. Памятники дореволю-

ционной каракалпакской письменности „Вестник Каракалпакского филиала АН Уз ССР“, № 4, 1961.

Д. С. Насыров. Некоторые итоги развития каракалпакского языкознания. Журнал „Общественные науки в Узбекистане“, Ташкент, № 3, 1965.

Д. С. Насыров. Вопросы изучения диалектов каракалпакского языка. Книга „Вопросы диалектологии тюркских языков“, Фрунзе.

Ц. Д. Номинханов. Термины родства в тюрко-монгольских языках, „Вопросы истории и диалектологии казахского языка. вып. I, Алма-Ата, 1958.

А. Ниязов. К вопросу истории изучения каракалпакского языка и его диалектов. Сборник „Вопросы литературоведения и языкознания“. Книга 3, Ташкент, 1961.

А. Ниязов. Шире использовать богатство народно-разговорного языка в литературном языке“. Журнал „Эмүдэрья“ №8, 1963.

С. О. Османов. Паразитофауна Аральского усаца. „Вестник Каракалпакского филиала“, Нукус, 1961.

Е. Ц. Поливанов. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка. Ташкент, 1933.

П. А. Поцелуевский. Диалекты туркменского языка. Ашхабад, 1936.

Б. А. Покровская. Термины родства в тюркских языках. Сборник „Лексика тюркских языков“, М., 1951.

А. И. Попов. Основные принципы топонимического исследования. Сборник, „Принципы топонимики“. М., 1964.

Н. В. Подольская. Какую информацию несет топоним. Сборник „Принципы“ топонимики“ М., 1964.

В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. (издание новое).

В. Решетов, Ш. Шоабдурахманов. Ўзбек диалектологияси. Тошкент, 1962.

Р. Э. Рустамов. Губа диалекти, Баку, 1961.

М. Ш. Рагимов. Диалекты и истории языка. КН. „Вопросы диалект. тюрк. языков“. Баку, 1960.

М. Рагимов. Сравнительно-исторический метод и изучение диалектов тюркских языков. „Вопросы диалектологии тюркских языков“ Баку, 1963.

А. А. Реформатский. Топономастика как лингвис-

тический факт. Сборник „Топонимистики и транскрипция“ М., 1964.

Л. З. Рустамов. Арабско-Иранские заимствования в казахском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Алма-Ата, 1963.

Н. А. Рашкевич. Қарақалпақстан шараятында табиғатқа зоологиялық экскурсиялар. Нөкис, 1962.

І. Ж. Санжеев. Грамматика бурятно-монгольского языка. М.—Л., 1949.

И. Сағитов. Бердақтың творчествосы. Нөкис, 1956.

О. Сейтов. Қарақалпақ тилинде балықшылық кәсібине байланыслы лексика. „Жас Ленинши“ газетасы, 42, 19-май; 56, 13-июль, 1962.

Л. С. Толстова. „Этнографическая группа“ каракалпак в составе узбеков Самарканд. обл., „Вестник“ ККФАН УзССР 2, 1960.

Л. Толстова. Каракалпакии за пределами Хорезмского оазиса. Нукус—Ташкент, 1963. Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. Сборник статей, Москва, 1961.

Р. Тилеуов. Развитие Аральской белоглазки. „Вестник каракалп. филиала“. Нукус, 1962.

Ж. Уббиниязов. Түслик аралда балық аулаушылық хәм балық санаатын раўажландыруудын гейпара мәселелери. Нөкис, 1961.

Т. Урунов. Узбекская овцеводческая терминология. Автореферат диссер. на соис. уч. степ. канд. фил. наук. Самарканд, 1964.

М. Н. Хыдыров. Туркмен дилинің тарийхындан материаллар. Ашгабат, 1962.

М. Ш. Ширалиев. Бақы диалекти. Бақы, 1957.

М. Ш. Ширалиев. Азербайжан диалектологјасынын әсәсләри. Бақы, 1962.

М. Ш. Ширалиев. Изучение диалектов азербайджанского языка. Известия АН СССР, т. VI. вып. 5, 1947.

А. М. Шербак. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. Сборник „Лексика тюркских языков“. М., 1961.

В. М. Юнусалиев. Киргизская лексикология. Фрунзе, 1959.

Х. Г. Юсупов. Термины родства в башкирском языке. „Вопросы башкирской филологии“. М., 1959.

СӨЗЛИКЛЕР

Диалектологический словарь татарского языка. Казань, 1953.

Диалектологический словарь азербайджанского языка. Однотомник, Баку, 1964.

Русско-каракалпакский словарь. М., 1947.

Каракалпакско-русский словарь М., 1958.

Русско-каракалпакский словарь М., 1962.

Киргизско-русский словарь. Москва, 1965.

Русско-карачаева-балкарский словарь. Москва, 1965.

Орфографический словарь азербайджанского языка, Баку, 1960.

Русско-казахский словарь, М., 1964.

Русско-киргизский словарь. М., 1957.

Русско-туркменский словарь. М., 1956.

Русско-башкирский словарь. М., 1954.

Русско-ногайский словарь, М., 1956.

Русско-татарский словарь, М., 1958.

Русско-тувинский словарь. М., 1953.

Русско-уйгурский словарь. М., 1956.

Русско-чувацкий словарь. М., 1951.

ӘДЕБИЙ ШЫҒАРМАЛАР

Ө. Айжанов. Арал қушағында. Нөкис, 1958.

Әжинияз. Шығармалары. Нөкис, 1956.

Бердақ. Таңламалы шығармалары. Нөкис, 1959.

Бердақ. Таңламалы шығармалары. Нөкис, 1956.

А. Бекмуратов. Мойнақтың маяқлары. Нөкис, 1963.

А. Бегимов. Балықшының қызы. Нөкис, 1958.

Жийен жырау. Посқан ел, Нөкис, 1959.

Күнхожа. Қосықлар. 1960, Нөкис.

Қарақалпақ поэзиясының антологиясы, Нөкис, 1959.

Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары. Нөкис, 1956.

А. Муўсаев. Таңламалы қосықлары, 1959.

К. Султанов. Ақдәрья. Нөкис, 1962.

Журнал, Азәрбајжан гадыны, 11, Бақы, 1962.

Әмиўдәрья журналы. № 10, 1959.

МАЗМУНЫ

Автордан	3
Шәртли қысқартулар	6
Транскрипциялық белгилер	6
Кирису	8

I Б А П

Терминологиялық характерге ийе емес атамалар

Мойнақ говорынын қарақалпақ әдебий тилне қатнасы жөнінде	14
Әдебий тилде қолланылмайтуғын атамалар	

Сөзлердин семантикалық группасы

Омонимлер	23
Синонимлер	28
Антонимлер	32
Неологизмлер	34
Архаизмлер	38

II Б А П

Терминологиялық характердеги атамалар

Балықшылық кәсібине байланыслы лексика	44
Балықта ушырасатуғын аўырыулар	50
Балықтың дене қурылысына байланыслы атамалар	51
Балықты аўлау қуралларына байланыслы атамалар	52

Говорда ушырасатуғын топонимлер ҳаққында

Адам атларына байланыслылары	61
Уруу ҳәм миллет атларына байланыслылары	61
Мәл атларына байланыслылары	62
Қус атларына байланыслылары	64
Өсимликлерге байланыслылары	65
Усатыу ҳәм түрине байланыслылары	66
Санына, белгиге, көлемге байланыслылары	68
Қурал атларына байланыслылары	69

Говорға тийисли этнонимлер жөнінде

Бирқанша уруу атларына түсиниклер	74
Адам атларына байланыслылары	75

Говорда айтылатуғын туўысқанлық атамалар

Қаны бойынша туўысқанлық атамалар	77
Некеге байланыслы туўысқанлық атамалар	81
Мал шаруашылығына байланыслы атамалар	84
Үй ҳәм дүз ҳайуанларына байланыслы атамалар	90
Отыз еки дақылдың түрлерине байланыслы атамалар	91
Палыз егинлерине байланыслы атамалар	92
Жай қурылысына байланыслы атамалар	94
Қарауїге байланыслы атамалар	95

Қәде-қәуметке байланысly атамалар	97
Үй буйымларына байланысly атамалар	99
Көрпе-төсекке байланысly атамалар	103
Кийим-кепшекке байланысly атамалар	104
Үй буйымларына қолдан салынатуғын нағыстың түрлері	106
Адам анатомиясына байланысly атамалар	107
Адамда ушырасатуғын аұырыұлардың түрлеріне байла- нысly атамалар	107
Аұқатқа байланысly атамалар	109
Қус атамаларына байланысly сөзлер	110
Суұда жасайтуғын қуслар	110
Қырда жасайтуғын қуслар	110
Темиршиллік кәсібине байланысly атамалар	112
Етикшиллікке байланысly атамалар	113
Арбаға байланысly атамалар	113
Ер-турманға байланысly атамалар	114
Мылтықшылыққа байланысly атамалар	115
Халық ойынларына байланысly атамалар	116
Сан өлшеұлеріне байланысly атамалар	117
Тәрези өлшеұлеріне байланысlyлары	118
Узынлық өлшеұлеріне байланысlyлары	119
Ақша өлшем бирліклеріне байланысlyлары	119
Мәұсимге байланысlyлары	119
Аралық өлшеұлеріне байланысlyлары	120
Суұға ҳәм суұдын ҳәрекетлеріне байланысly атамалар	120
Айырым сөзлердің лексика-семантикалық өзгешеликлері	124

Ш В А П

Басқа тиллерден кирген атамалар

Араб ҳәм парсы тиллерінен кирген атамалар	132
Араб тилинен кирген атамалар	132
Парсы тилинен кирген атамалар	135
Рус тилинен ҳәм рус тили арқалы басқа тиллерден кир- ген атамалар	137
Балықты аұлаұ ҳәм өндирісте іслеп шығарыұға байла- нысly рус тилинен кирген сөзлердің айтылыұлары	138
Халық ағартыұ іслеріне байланысlyлары	138
Сауда ҳәм есап-санақ іслеріне байланысlyлары	139
Хожалық затларына байланысlyлары	139
Аұқатқа байланысly атамалар	140
Кийімге байланысlyлары	140
Ара ҳәм жол қатнасқа байланысlyлары	140
Жәмийетлік тәртіпті сақлаұға	140
Сиясий жәмийетлік басқарыұға	140
Санаатқа ҳәм аұылхожалығына	140
Мәдений ҳәм көркем өнерге	141
Спорт ҳәм армия іслеріне байланысlyлары	141

Жуұмақ

Текстлер	142
Сөзлик	180